МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

М. В. Яцюк, Л. М. Жванко, О. Л. Рябченко, Г. Г. Фесенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

За редакцією М. В. Яцюка

Харків
ХНАМГ
2010

УДК 94(477)(038+035)
ББК 63.3(4Укр)я(21+22)
І90

Укладачі:

Микола Володимирович Яцюк, канд. іст. наук, доц.,
Любов Миколаївна Жванко, канд. іст. наук, доц.,
Ольга Леонідівна Рябченко, канд. іст. наук, доц.,
Галина Григорівна Фесенко, канд. філос. наук, доц.

Рецензент:

В. І. Семененко – професор кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківської національної академії міського господарства протокол № 2 від «29» жовтня 20010 р.

І90 **Історія України**: словник-довідник для студентів вищих навчальних закладів / М. В. Яцюк, Л. М. Жванко, О. Л. Рябченко, Г. Г. Фесенко; за ред. М. В. Яцюка; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 247 с.

Словник історичних термінів та понять має надати студентам необхідний навчально-довідковий матеріал. Видання розраховане на творчого студента і спрямоване на привернення його уваги до широкого кола історичних проблем та сюжетів на шляху пошуку історичної істини, на розвиток його світогляду.

Буде корисний аспірантам і викладачам у їх практичній діяльності.

УДК 94(477)(038+035)
ББК 63.3(4Укр)я(21+22)

ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ

Любіть Україну, як Сонце любіть,
Як вітер, і трави, і води,
В годину щасливу і в радісну мить,
Любіть у годину негоди.

Любіть Україну, як Сонце любіть,
Вишневу свою Україну,
Красу її вічну, живу і нову
І мову її солов`їну.

Для нас вона в світі – єдина, одна,
В просторі солодкого чару,
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі.

Без неї – ніщо ми, як порох і дим,
Розсіяний в полі вітрами,
Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.

Юначе, для неї хай буде твій сміх,
І сльози, і все до загину,
Не можна любити народів других,
Коли ти не любиш Вкраїну.

Дівчино, як небо її голубе,
Люби її кожну хвилину,
Коханий любить не захоче тебе,
Коли ти не любиш Вкраїну.

Любіть у коханні, у праці, в бою,
Як пісню, що лине зорею,
Всім серцем любіть Україну свою,
І вічні ми будемо з нею.

Володимир Сосюра, 1944 р.

ПЕРЕДМОВА

Головне завдання словника-довідника, на погляд його укладачів, − послужити узагальнюючим матеріалом для всебічного аналізу історичних фактів, суспільних подій і явищ; для осягнення як загальноісторичного процесу взагалі, так і пізнання історії нашої держави зокрема; для організації і спрямування самостійної роботи в освоєнні дисципліни «Історія України» та «Краєзнавство»; сприяти навчанню студентів логічному мисленню і правильному висловлюванню своїх думок.

Основним мотивом та провідною ланкою словника є систематизація і конкретизація понятійно-категоріального апарату історичної науки, а основоположними принципами − системність, об'єктивність, історизм.

Словник історичних термінів та понять повинен надати студентам необхідний навчально-довідковий матеріал, який допоможе:

- осягнути великий масив нової історичної інформації;
- узагальнити значення різних історичних категорій;
- уяснити взаємозв'язки історичної науки з суміжними дисциплінами;
- глибше зрозуміти історію України з давніх часів до наших днів;
- викликати зацікавленість, розбудити творчу думку;
- допомогти включитись у творчий навчальний процес осягнення історії;
- моделювати логічні взаємозв'язки історичних категорій та понять, адекватних суспільному розвитку;
- фундаменталізувати вивчення вітчизняної історії в цілому і підготовку до семінарських занять та самостійної роботи зокрема.

Досягнення цих цілей автори намагаються реалізувати, по-перше, через розкриття основоположних категорій історичної науки; по-друге − з'ясуванням суті конкретних історичних подій і процесів та їх історичної оцінки. Словник-довідник упорядкований за вибірковим принципом, адже особливої потреби виписувати й розподіляти в алфавітному порядку все, що

так чи інакше пов'язане з історією України, немає (до речі, є цілий арсенал найрізноманітніших словників, доступних вивчаючим історію). Цей принцип полягає в досягненні повноти лише фундаментальних, основоположних історичних понять і сприяє розв’язанню навчальних завдань, пов’язаних зі змістом і характером історичного процесу; проблем, котрі були в центрі уваги на певному етапі розвитку історичної науки і суспільної практики.

Порядок розташування статей словника − алфавітно-тематичний. Це сприяє системності в описі історичних термінів і певній концентрації історичної інформації та відображенню основних пластів історичних знань. У більшості своїй імена і терміни вжиті в традиційному українському правописі, а походження слова (грецьке, латинське чи якесь інше) вказане як загальне позначення. Після основного значення слова у статті нерідко вказуються і його найбільш поширені інші форми чи значення: вони подаються в загальному контексті і нумеруються.

Першоджерелами текстів послужили підручники, історичні монографії, а також наукові статті й статті енциклопедичних словників. В окремих випадках автори пропонують свої уточнення чи тлумачення певних історичних термінів або визначень. Звичайно, в словник включені персоналії − імена дійових осіб, історичних постатей, окремі сюжети про Україну та Слобожанщину, тому це видання можна використовувати при підготовці завдань з курсу «Краєзнавство».

Зазначимо також, що словник складений у ключі, коли стара проблема набуває новизни, інноваційного спрямування, так що в ньому потрібно шукати не слова, а смислові відтінки, їх значення як джерела збагачення знань та розвитку творчих здібностей.

Довідник розрахований на творчого студента і спрямований на привернення його уваги до широкого кола історичних проблем та сюжетів на шляху пошуку історичної істини, на розвиток його світогляду. Буде корисний аспірантам і викладачам у їх практичній діяльності.

ЦЕ ПОВИНЕН ЗНАТИ КОЖЕН ГРОМАДЯНИН УКРАЇНИ

22 січня	–	*День Соборності України*
28 червня	–	*День Конституції України*
23 серпня	–	*День Державного Прапора України*
24 серпня	–	*День Незалежності України*
14 жовтня	–	*День українського козацтва*
28 жовтня	–	*Звільнення України від німецько-фашистських загарбників*
9 листопада	–	*День української писемності і мови*

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Ще не вмерла України ні слава, ні воля,

ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.

Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,

запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів: Душу й тіло ми положим за нашу свободу

і покажем, що ми, браття, козацького роду!

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

грецьк. – грецька мова

італ. – італійська мова

лат. – латинська мова

старогрецьк. – старогрецька мова

тюрк. – тюркські мови

франц. – французька мова

УКРАЇНСЬКА АБЕТКА

А а, Б б, В в, Г г, Ґ ґ, Д д, Е е, Є є,
Ж ж, З з, И и, І і, Ї ї, Й й, К к, Л л, М м,
Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ф ф,
Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ю ю, ь, Я я,

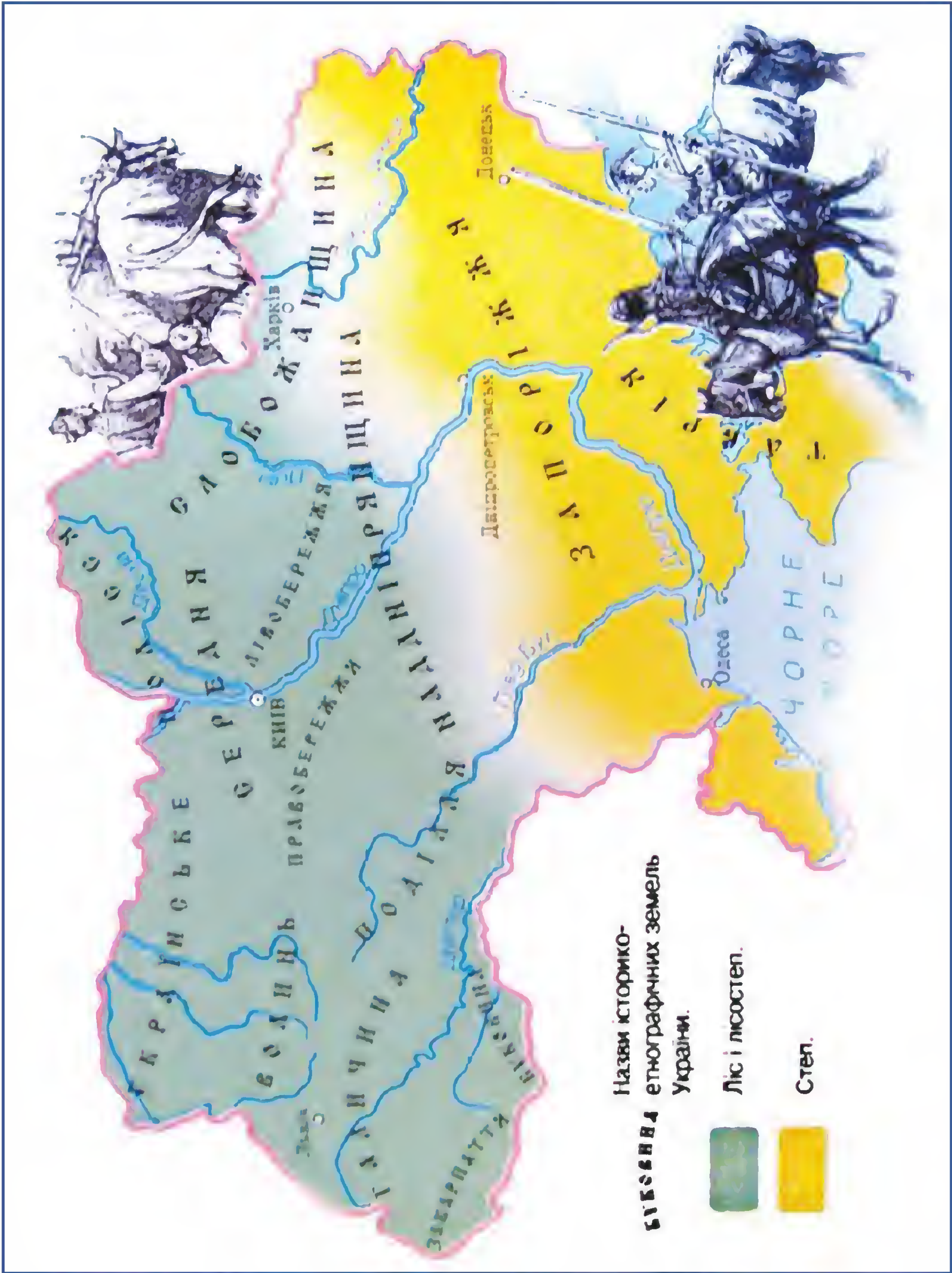

Україна. Етнографічний поділ.

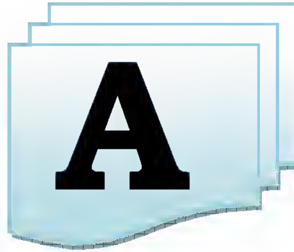

АБЕТКА − український варіант назви алфавіту (за назвами перших літер *а*, *бе*); сформована на підставі кириличної системи знаків; в основу абетки сучасної української мови покладено так званий «гражданський шрифт» (гражданку), створений і запроваджений біля 1701 р. Петром І для російської азбуки при заміні етимологічного правопису на фонетичний. Використовується в російській, а також, з невеликими змінами, в українській, білоруській, сербській, болгарській та македонській мовах.

АБСОЛЮТИЗМ (в перекладі з лат. *«безумовний», «необмежений»*) − форма правління, що характеризується неподільною концентрацією влади в руках однієї особи чи органу, які діють без будь-якого контролю. Розквіт абсолютизму спостерігався в країнах Західної Європи в XVII-XVШ ст. і був ліквідований у більшості країн буржуазними революціями.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ − необмежена, неподільна, самодержавна верховна влада однієї особи − монарха (від грецьк. *«один»*): еміра, шаха, короля, царя, імператора. Характерною була для періоду занепаду феодалізму в Європі XVII ХУШ ст. Царська Росія пройшла шлях від класово-станової (у XVI-XVШ ст.) до абсолютної монархії (самодержавства) у XVIII – на початку XX ст. Самодержавна влада одного правителя була несумісна з демократичним козацьким устроєм в Україні, і тому в другій половині XVШ ст. Україна в складі Росії втратила свою автономію.

АВАРИ (в давньоруських літописах обри, тобто *«велетні»*) − кочові племена тюркського походження, які наприкінці VI ст. прийшли з Азії через територію теперішньої України на середній Дунай і створили там Аварський каганат; панували в Центральній Європі в VI-VII ст.; на початку VI ст. нападали на Візантію, Франкську державу, розгромили антів, підкорили деякі слов'янські племена, зокрема дулібів (волинян). Карл Великий розгромив державу аварів у IX ст.; рештки втекли на схід.

АВТОКРАТІЯ (від грецьк. *«сам»* і *«влада»*) − самовладдя, необмежена влада певної особи.

АВТОНОМІЯ (від грецьк. *«сам»* і *«закон»*) − форма самоврядування в адміністративній сфері. Залежно від цілей і завдань, які вирішуються за допомогою автономії, розрізняють національну, територіальну, національно-територіальну, культурну та інші різновиди автономії. Виникнення інституту автономії − значний крок на шляху демократизації суспільства.

Адміністративно-територіальна автономія у складі України як унітарної держави − Автономна Республіка Крим. Її правовий статус визначається Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим та іншими правовими актами. Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Історично склалося так, що територія Автономної Республіки Крим (тоді Кримської області) увійшла до складу України в 1954 р. 12 лютого 1992 р. автономний статус території Криму був поновлений Верховною Радою У країн в зв'язку з проголошенням після розпаду СРСР нашої держави незалежною, самостійною. Ця територія дістала назву Автономної Республіки Крим.

АВТОХТОНИ (від грецьк. *«місцевий»*, *«корінний»*) − корінне населення певної території. За теорією автохтонного походження слов'ян (її дотримується більшість істориків), вони (слов'яни) є споконвічними жителями Європи від Дніпра до Вісли і Дунаю. Автохтонними − місцевими жителями (тубільцями, аборигенами), а не мігрантами на території Середнього Подніпров'я є й українці. За традиційним господарсько-культурним типом − осілі землероби.

АГРАРНА ПОЛІТИКА (від лат. *«земельний»*, *«той, що відноситься, до землеволодіння»*, *«той, хто користується землею»*) − система заходів, які здійснює держава у галузі аграрних відносин, пов'язаних з володінням і користуванням землею як основним засобом виробництва в сільському господарстві; аграрна політика − складова частина економічної політики держави.

АГРЕСІЯ (в перекладі з лат. − *«напад»*) − застосування державою чи групою держав сили проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави (народу, нації), не сумісне зі Статутом ООН. Агресія вважається найтяжчим міжнародним злочином безпеки людства.

АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНЕ УПРАВЛІННЯ − сукупність форм, методів і засобів централізованого управління господарством і суспільством в цілому; стиль управління, заснований на директивно-розпорядних а не на економічних методах управління. Його наслідками є одержавлення власності; монополія на владу; її зосередженість в руках казенно-бюрократичного апарату. Установилось адміністративно-командне управління в СРСР на зламі 20-30-х років XX ст., що в кінцевому результаті призвело до застою, спаду, виробництва − до передкризової ситуації в країні в середині 80-х років. Адміністративно-командне управління проявилось також

у зниженні культури управління: поширенні некомпетентності керівництва, у практиці перестраховок приписок, безкарності при порушенні закону, переоцінці політичних та ідеологічних чинників управління.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 24. 08. 1991 р. − документ, прийнятий Позачерговою сесією Верховної Ради УРСР. На території України становились чинними тільки її Конституція, закони, постанови уряду та інші законодавчі акти держави. Положення Акту дістали схвалення на загальноукраїнському референдумі (плебісциті) 1 грудня 1991 р. і відкрили шлях побудові суверенної і незалежної, демократичної України.

АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р. − проголошення в окупованому німецькими військами Львові відновлення Українських Національних Зборів під проводом ОУН-Б, створення уряду − Українського Державного Правління на чолі з Я. Стецьком. Така акція, однак, наштовхнулась на різкий протест з боку нацистського керівництва. Гестапо заарештувало й кинуло до в’язниці керівника ОУН С. Бандеру та його прибічників, адже дії ОУН-Б суперечили стратегічному курсу фашистської Німеччини.

АЛЧЕВСЬКІ − родина харківських діячів української культури. Олексій Кирилович − промисловець, банкір, меценат, засновник харківської «Громади»; його дружина Христина Данилівна − педагог, діяч народної освіти (керувала з 1862 по 1919 рік заснованою нею безкоштовною Харківською жіночою недільною школою, обстоювала українську мову, пропагувала твори Т.Г. Шевченка; керувала підготовкою і виданням посібників «Що читати народові» та «Книга дорослих»; залишила спогади «Передумане й пережите»), віце-президент Міжнародної ліги освіти. їх діти: три сини − Григорій Олексійович (композитор), Микола Олексійович (театральний критик, автор першого українського радянського букваря, 1919 р.) та Іван Олексійович (співак) і донька Христина Олексіївна −

літературний критик і публіцист, поет. На жаль, у Харкові немає не тільки вулиці імені Алчевських, а навіть і меморіальних дощок на будинках, де вони мешкали, за адресами: Сумська, 110 і Мироносицька, 81.

АЛЬТЕРНАТИВА (в пер. з лат. − *«один із двох»*) − вибір між двома можливостями, що виключають одна одну; в політиці − вибір одного з двох або декількох взаємовиключних рішень, напрямків чи необхідних варіантів.

АНАРХІЗМ (в перекладі з грецьк. − *«безвладдя»*) − 1) ідейно-політичний рух, провідною ланкою якого є заперечення будь-якої влади в суспільстві (анархістська ідеологія остаточно сформувалася у 40-60-ті роки XIX ст., її представниками були П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін); 2) необмежена свобода людини як ідеал анархізму, а отже, заперечення держави, дисципліни, організації та управління суспільними процесами.

АНАРХІЗМ В УКРАЇНІ − явище, що виникло у 1918-1921 рр. під час Української революції і мало різні течії; анархізм став основою багатьох селянських рухів, особливо махновщини. Анархісти боролися проти всіх влад − німецьких окупантів, українських державних білогвардійців, більшовиків (лідери: Н. Махно, В. Волін (Ейхенбаум), П. Аршинов (Марін). Серед анархістів були керівники селянського партизанського руху, найвизначнішим із яких був Нестор Махно, що переходив то на бік червоних, то воював з ними; користувався великою підтримкою місцевого населення. Тільки після тривалої боротьби частини Червоної Армії розбили махновців (1921 р.).

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р. − російсько-польська угода, укладена 30.01 (9.02) в с. Андрусові біля Смоленська на 13,5 років про припинення польсько-московської війни 1654-1667 рр. за рахунок поділу України навпіл − по Дніпру. Лівобережжя залишалося у складі Росії, Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь переходили під владу Польщі; Київ мав залишатися в московських руках на 2 роки (ця умова Москвою не

виконана); Запорозька Січ залишалась під спільною владою обох держав. Тим самим було санкціоновано роз'єднання України та влаштування нових російсько-польських зовнішньополітичних планів.

АНТАНТА (в пер. з франц. − *«сердечна згода»*) − військово-політичний блок Великобританії, Франції і Росії, який остаточно сформувався в 1907 р. для боротьби проти Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) за переділ світу. Під час Першої світової війни Антанта стала загальною назвою всіх країн (в т. ч. США, Японії), що воювали проти Німеччини та її союзників. Розпад Антанти стався після провалу антирадянської інтервенції 1918-1920 років та загострення протиріч всередині блоку.

АНТИ (така назва зустрічається у візантійських та готських письменників IV − поч. VII ст.) − могутня племінна група давніх слов'ян, яка займала територію на північ від Чорного моря між Дніпром і Дністром у VI-VII ст. н.е., вела столітню війну проти візантійців та аварів (обрів), сприяла формуванню ранньофеодальної держави − Київської Русі. Основне заняття − землеробство; суспільний устрій − військова демократія. Після 602 р. у письмових джерелах не згадуються. Узагальнивши повідомлення візантійських істориків Прокопія Кесарійського і Псевдо-Маврикія, готського історика Йордана (VI ст.) та інших авторів, видатний український вчений Грушевський Михайло Сергійович у своїй багатотомній «Історії України - Руси» та інших працях висунув припущення, що порогом історичних часів для українського народу можемо вважати IV ст. н.е., «коли починаємо вже десь знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можливо говорити тільки як про частину слов'янської групи...». Безпосередніми пращурами українського народу Грушевський вважав антські племена IV-VI ст. Думку Грушевського поділяли І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко та інші історики, приєднуються до їх думки і сучасні українські історики та історики українських діаспор.

«АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКИЙ ПАКТ» 1936 р. − союз, укладений 25. XI. 1936 р. в Берліні фашистською Німеччиною та Японією під гаслом боротьби з Комуністичним Інтернаціоналом (Комінтерном), а справді − для боротьби за світове панування. «Антикомінтернівський пакт» був доповнений спеціальною таємною угодою, яка передбачала спільну боротьбу капіталістичних країн проти СРСР. До «Антикомінтернівського пакту» у 1937 р. приєдналася Італія, в 1939 р. − Угорщина, Маньчжоу-Го, Іспанія. В 1939-1940 рр. «Антикомінтернівський пакт» перетворився на відкритий військовий союз Німеччини, Італії та Японії. У листопаді 1941 р. цей пакт був розширений: до нього приєдналися інші сателітні держави Німеччини: Болгарія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Хорватія. Після розгрому фашистської Німеччини та її союзників «Антикомінтернівський пакт» припинив існування.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ (1834-1908 рр.) − історик, археолог, етнограф, археограф. Народився у містечку Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії (нині Житомирська обл.). Закінчив медичний (1855 р.) та історично-філологічний (1860 р.) факультети Київського університету. В 1863-1880 рр. − головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, з 1878 р. − професор руської історії Київського університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця (з 1881 р.). Активний учасник українського національно-визвольного руху, один з організаторів Київської громади. Антонович − автор багатьох праць, найвідоміші з яких: «Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 р.» (1863 р.), «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700-1768 рр.» (1876 р.), «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885 р.) та ін (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 257.*).

АНТРОПОЛОГІЯ (від грецьк. *«людина»* і *«наука»*) − наука про людину. В нашій традиції антропологією називають науку про фізичну,

біологічну природу і будову людини. У країнах Заходу антропологією часто називають комплексну науку про людину, тобто це слово є синонімом гуманітарних наук в цілому і особливо культурології.

«АПОСТОЛ» − перша друкована книга в Україні. Видана у лютому 1574 р. Іваном Федоровим у Львові.

АРТЕФАКТИ – будь-які предмети, явно оброблені чи змінені людьми.

АРХЕОЛОГІЯ − наука про минуле, яка займається вивченням матеріальних: залишків діяльності людей, переважно на підставі розкопок.

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – група споріднених пам'яток (поселення, поховання, оборонні споруди та ін.), які належать до однієї історичної епохи, займають певну територію, характеризують життя окремого етносу або етнічної спільності людей.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. *assimilatio – уподібнення*) – злиття етносів, з якого один з них засвоює чужу культуру і повністю втрачає свою. А. буває природною (як результат тривалих культурних контактів) та примусовою (пов'язана з державною політикою обмеження або придушення розвитку мови і культури етнічної меншості).

АСКОЛЬД (? - 882) − напівлегендарний київський князь (вокняжився перед 860 р.). Згідно з «Повістю минулих літ» варяг, боярин Рюрика. Разом з Діром почав княжити у Києві, 860 р. очолив перший похід Русі на Константинополь, воював з уличами та печенігами. Є відомості про перше хрещення Русі за Аскольда. За літописом Аскольд і Дір були вбиті Олегом. Частина паркового комплексу в Києві, де вони були вбиті, стала називатися Аскольдовою могилою. 1810 р. на ньому було споруджено церкву-ротонду (пізніше перебудовану в парковий павільйон).

«БАГАТОВЕКТОРНА ПОЛІТИКА» – зовнішньополітична орієнтація певної держави водночас на декілька сильних сусідів.

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ − одна з передумов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств відповідно відображаються політичними партіями, які змагаються між собою за владу і здійснюють визначальний вплив на події в суспільстві.

Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають міцну соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси і дієво впливають на розв'язання нагальних суспільних потреб. На жаль, цього не можна сказати про багато партій в сучасній Україні.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ − адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1594-1638 рр., розташований на острові біля гирла р. Базавлук. З нею пов'язана діяльність П. Сагайдачного, М. Дорошенка; тут формувалися загони, що ставали ядром козацьких повстань С. Наливайка, М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, Д. Гуні, Я. Острянина. Після розгрому козацького повстання 1637-1638 рр. зруйнована і перенесена поляками (тепер це місце вкрите водами Каховського водосховища).

БАТУРИН − місто на р. Сейм у Чернігівській області, під час Хмельниччини сотенне містечко Батуринської сотні Стародубського полку. У

1669-1708 рр. − резиденція гетьманів Лівобережної України (Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи). 1663 р. підписано Батуринські статті; 1708 р. − московські війська під командуванням О. Меншикова захопили і зруйнували місто, знищили його населення – жінок, дітей, пристарілих, козацьку старшину розіп’яли на хрестах. 1750-1764 рр. − резиденція гетьмана К. Розумовського. Цінні пам’ятки: палац К. Розумовського, парк і будинок В. Кочубея.

«БЕРЕЗІЛЬ» (назву отримав від давньоруської назви весняного місяця березня) − зразковий український театр, заснований у 1922 р. в Києві мистецьким об’єднанням «Березіль» як експериментальна студія під керівництвом режисера-новатора Леся Курбаса, який робив спробу об'єднати слово, рух, жест, музику, світло й декорації в єдиний ритм, єдину театральну мову в дусі театральної реформи. Визнаний за державний, театр «Березіль» до 1926 р. працював у Києві, а з 1926 − в Харкові. Його провідний принцип − театр не відтворює, а формує життя − був покладений в основу праці над п’єсами світового і українського репертуару. Підданий гострій критиці в радянській пресі, звинувачений у формалізмі та націоналізмі й боротьбі з партійною лінією в театрі, «Березіль» у кінці 1933 р., після арешту Курбаса, був перебудований у дусі офіціального соціалістичного реалізму, отримавши назву театру ім. Шевченка (зараз Харківський академічний театр імені Т. Шевченка). «Шевченківці» після проголошення України незалежною, самостійною державою на малій сцені відродили театр з назвою «Березіль».

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р. (Статті Богдана Хмельницького) − договірні умови, що визначали правове й політичне становище Козацької держави (Війська Запорозького) під протекторатом московського царя; укладені в результаті переговорів козацького посольства з московським урядом 13-27.03 (23. 03-6. 04). Військо Запорозьке зберігало широке самоврядування, встановлювався 60-тисячний козацький реєстр, збір податків

на користь царської скарбниці доручався гетьманським урядовцям, встановлювалися розміри платні козакам і старшині, московський уряд обіцяв розпочати війну проти Польщі, гетьман був зобов'язаний повідомляти царя про свої зовнішні контакти і не вступати без його дозволу в переговори з польським королем і турецьким султаном. Статтями й окремими царськими указами підтверджувалися права, привілеї та вольності Війська Запорозького, української шляхти, духовенства.

БЕРЕСТЕЙСЬКА БИТВА 1651 р. − поразка козацько-селянського і татарського війська Б. Хмельницького та хана Іслам-Гірея III від польської армії під м. Берестечком на Волині. У вирішальний момент татари відступили, силоміць вивезли з собою гетьмана. Після 10 днів облоги І. Богуну вдалося вивести основні сили козаків через болота, решту війська розгромлено.

Поблизу Берестечка − музей-заповідник «Козацькі Могили» (дерев'яна церква 1650 р.; храм-пам'ятник із криптою з останками загиблих козаків, споруджений у 1912-1914 рр.).

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 р. − церковно-історична подія, яка відбулася в умовах глибокої кризи в українській церкві другої половини XVI ст., − об'єднання руської православної церкви з католицькою в Речі Посполитій, проголошене на церковному соборі в Бересті (Бресті в Білорусії). На єпископських з'їздах 1590-1594 рр. складалися плани щодо зв'язків з Римом. 22.06.1595 р. усі дев'ять ієрархів підписали листа до Папи Римського, вислали повноважну делегацію, яка склала сповідання віри. 23.12.1595 р. Папа Климентій VШ затвердив унію. Проти неї виступила православна шляхта і міщанство на чолі з князем Костянтином Острозьким. Для налагодження спору і для її затвердження 16-20 жовтня 1596 р. було скликано собор у Бересті. Він 18 жовтня розколовся на дві групи (на два собори −

уніатський і православний) − за і проти об'єднання з Римом. Собор прихильників унії, де була більшість ієрархів (митрополит і п'ять єпископів з частиною духовенства), затвердив це об'єднання і повідомив народ. Відповідний універсал з цього приводу видав і польський король.

Берестейська унія і опозиція проти неї розкололи українську церкву та народ і викликали тривалу внутрішню боротьбу. Розлом поглиблювався в процесі боротьби з Польщею та переговорів з Москвою (1654 р.). У XVII ст. уніфікаційний процес на користь католицизму охопив Правобережжя, Галичину і Карпатську Україну, царизм же український католицизм заборонив. Греко-католицька церква, збережена на українських землях у межах Австро-Угорської імперії (до 1918 р.), була знищена радянською владою в 1945-1950 рр. Нині в Україні існують складні відносини між трьома церковними конфесіями і потребують невідкладного їх врегулювання. Греко-католицька церква після жорстоких сутичок 90-х років з православними повернула собі колишні храми в Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях, де більшість місцевого населення є греко-католиками.

БИТВА ЗА ДНІПРО 1943 р. − одна з найбільших битв Другої світової війни, наступальні операції радянських військ проти німецької армії в 1943 р; ключовий момент − форсування Дніпра; визволено Лівобережну і частину Правобережної України з Києвом, зірвано німецькі плани стабілізації фронту на Дніпрі.

БІЛГОРОДСЬКА ЗАХИСНА ЛІНІЯ – оборонна лінія для захисту південних кордонів Російської держави від кримських і ногайських татар наприкінці XVI - XVП ст. Будувалася протягом 1635-1658 рр. Проходила по території сучасних Сумської, Білгородської, Воронізької, Липецької і Тамбовської областей. Починалася в Охтирці, йшла в напрямі Білгорода (звідси й назва)

— Тамбова, перетинаючи Муравський шлях та Ізюмський шлях. Загальна довжина смуги укріплень 798 км зі сходу на захід. Було побудовано понад 20 міст-фортець: Усмань, Коротояк, Острогозьк, Новий Оскіл, Короча, Хотмизьк, Олешня та і ін. Деякі з них зберегли свій статус, але більшість після заселення Слобідської України поступово перетворилися на селища.

БІЛОВЕЗЬКА УГОДА 1991 р. − укладена головою Верховної Ради Білорусії С. Шушкевичем, президентами Росії Б. Єльциним та України Л. Кравчуком у Біловезькій Пущі (Білорусь) 8. 12. 1992 р.; проголошувала припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 28. 09. 1651 р. − договір, укладений між польсько-шляхетським урядом і Б. Хмельницьким у Білій Церкві після Берестейської битви. За Білоцерківським договором в Україні відновлювалася польсько-шляхетська влада; польській шляхті поверталися маєтності; козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис; козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство; гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов’язувався розірвати військовий союз з кримським ханом. У зв’язку з нападом Польщі на Україну в травні 1652 р. Хмельницький анулював Білоцерківський договір.

БОГУН ІВАН ФЕДОРОВИЧ (1618 - 1664 рр.) – виходець з української шляхти. Учасник визвольних повстань у 1637-1638 років. Брав участь у Азовському сидінні, зокрема, керував тоді одним із козацьких загонів, який прикривав Борівський перевіз через річку Сіверський Донець. Протягом 40-х років XVII ст. Богун вів звичайне для реєстрового козака життя, брав участь у військових походах проти кримських татар, і обороняв українські землі від набігів останніх. З початком у 1648 р Визвольної війни українського народу Богун став одним із сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького і значився серед козаків Чигиринського полку. У 1650 р., за добрі

організаторські здібності та військовий талант Богуна було призначено кальницьким полковником. В 1651 р. Богун вів бої на Брацлавщині проти загонів Калиновського та Лянцкоронського. У боях під Вінницею в березні 1651 р. Богун вперше найбільш масштабно проявив свої здібності воєводи. Тут же Богун проявив значну особисту хоробрість, очолюючи сміливі нічні вилазки з козацького табору.

Важливою сторінкою кальницького полковника стала Берестецька битва, в якій Іван Богун проявив себе розсудливим полководцем в найтрагічніший момент бою. Саме його було обрано наказним гетьманом в оточеному поляками козацькому таборі 30 червня 1651 р. Богун виправдав покладені на нього сподівання, вивів із оточення основні сили українського війська. Цього ж 1653 року Богун разом із Тимошем Хмельницьким водив козацькі полки в похід на Молдавію, де було розгромлено армію Георгіци та його союзників. Після загибелі в Сучаві Тимоша (5 листопада 1653 р.), Богун повернувся з військом в Україну. В кінці 1653 р. та протягом 1654-1655 рр. кальницький полковник практично безперервно вів бойові дії проти коронної армії та татарських загонів на Брацлавщині та Уманщині.

В політичному спектрі Української козацької держави Іван Богун займав місце постійного опозиціонера. Зокрема, він досить рішуче виступив проти укладення Богданом Хмельницьким Білоцерківського договору (1651 р.). У 1654 р. Богун був у числі противників курсу Хмельницького на союз із Москвою. Він, разом з Іваном Сірком, Петром Дорошенком та іншими, виступав проти Переяславської угоди, й, не склавши присяги російському цареві, згодом очолив антимосковську старшинську опозицію. Після смерті Б. Хмельницького Іван Богун підтримував курс Івана Виговського та Юрія Хмельницького на унезалежнення від Москви української зовнішньої та внутрішньої політики, але й крен в інший бік вказаних гетьманів – на зближення із Польщею чи Туреччиною теж викликав спротив кальницького

полковника. У 1662 р. кальницький полковник Богун був ув'язнений поляками і відправлений до Мальборка. Він був звільнений Яном Казимиром в обмін на участь у поході на Лівобережну Україну. Але згодом Богун був звинувачений у зносинах з москалями та урядом Івана Брюховецького і вбитий поблизу Новгород-Сіверського 17 лютого 1664 р.

БОЯРИ − висока привілейована верства суспільства Київської Русі княжої доби, яка ділилася на дві групи: бояр-дружинників і бояр-управлінців − членів боярської ради (думи) − вищого державного органу з дорадчим голосом, який разом з князем і вічем складав вищу владу князівства. Боярин (звідки російське «барин» − результат впливу слова «вои»), як бачимо, представник старої родової знаті. Після роздрібнення Київської Русі більш заможна частина бояр перейшла до соціального стану польської і литовської шляхти, а дрібні, втративши значну частину своїх привілеїв, перейшли до напівшляхетного стану, а згодом − до селянства.

Нижчий стан боярства разом з дрібною шляхтою довго боровся за свої права, наприклад, з виданням маєткових статутів 1529 і 1566 років., і в значній мірі зберіг їх; такий стан існував на українських землях під польською владою до кінця XVIII ст.

БРАТСТВА XV - XVII ст. (дійшли до нас відомості і про існування братчиків на Русі ще в XII ст.) − національно-релігійні і просвітницькі товариства, організації українського міщанства, що їх створили при церковних парафіях Білорусії, України, Литви, Чехії члени ремісничих і церковних організацій (наприклад, одне з перших братств − Львівське навколо Успенської церкви, засноване у 1585 р., Городоцьке (1591 р.), ряд братств у багатьох містах Галичини та Волині, Київське (близько 1615 р.), Луцьке у 1617 р. і ін.). Авторитет Київського братства значно виріс, коли у 1620 р. до нього записався гетьман реєстрового козацтва Петро Сагайдачний

разом з усім Військом Запорозьким. Крім православних, в Україні були католицькі братства, що створювались при костелах, вівтарях, каплицях.

Братства ставили своєю метою не тільки виконання релігійно-благодійних завдань (відкриття шкіл, колегіумів, друкарень з метою поширення освіти, знань, виховання молоді в дусі національних і культурних традицій), а й здобуття соціальних прав українського народу. В добу посиленої латинізації та полонізації України в XVI-XVII ст. вони ставали активними оборонцями української національної самобутності.

Братські школи були загальнодоступними, але більш заможні їх члени вносили гроші, тому сироти і біднота навчались за рахунок коштів самих братств. Братства мали свої статути. В основу їх діяльності було покладено статут Львівської братської школи. Він проголошував цінність людської особистості, повагу до людської гідності незалежно від добробуту і походження.

У XVIII ст. на Правобережжі просвітницькі братства перетворилися на церковні, а на Лівобережжі частина з них набула громадського характеру. Київське братство виконало свою функцію після возз'єднання Лівобережної України з Росією.

Ці громадські організації, що створювались для захисту прав певної групи населення і мали визначену структуру, існували в багатьох народів Європи.

БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ 1890 р. − таємна, підпільна організація, створена харківськими студентами під керівництвом Івана Липи − шанувальниками творчості Великого Кобзаря − і названа в честь Т. Шевченка. Члени організації (І. Липа, І. Самійленко, брати М. і Ю. Міхновські, М. Байздренко, О. Черняхівський, Б. Грінченко, М. Вороний,

В. Боровик) зобов'язувалися бути справжніми українцями − дбати, щоб українська мова запанувала скрізь: у родині, в громадських стосунках, навіть у міжнародних відносинах; закликали виховувати дітей по-українськи, підносити справи української школи, захищати права українського народу. «Тарасівці» були прихильниками рішучих дій проти самодержавства та прибічниками наполегливої праці на ниві національного відродження.

Їхні ідеї поширювалися по всій Україні. «Тарасівські» гуртки виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах. «Братство тарасівців» розробило свій статут, у якому висловлювалися вимоги цілковитої автономії для всіх народів Росії, програма національного визволення українців, федеративної перебудови держав, до складу яких входили українські .землі; українська молодь закликалася до боротьби за національну волю. У 1898 р. організація була розгромлена царською охранкою.

БРЕСТСЬКИЙ ДОГОВІР РСФРР З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРТНОГО СОЮЗУ 3. 03. 1918 р. − договір про припинення між ними війни та про принципи вирішення долі західних провінцій Росії. РСФРР зобов'язувалася визнати право українського народу на самовизначення, законність Центральної Ради на території України і мирного договору держав австро-німецького блоку з Україною (9.02.1918 р.), укласти з останньою мир, негайно вивести з її території формування Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і громадянських установ УНР. З російського боку договір був анульований постановою ВЦВК РСФРР від 13 листопада 1918 р. у зв'язку з капітуляцією Німеччини.

БРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР УНР З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ − договір, підписаний 9 лютого 1918 року, перший міжнародно-правовий документ, який визначав міжнародний статус України та її західні кордони. Зокрема Підляшшя та Холмщина відходили до УНР,

Галичина та Буковина з наданням українцям автономії − до Австро-Угорщини. УНР, в свою чергу, зобов'язувалась забезпечувати права національних меншин. Однак Австро-Угорщина анулювала цей договір.

Після капітуляції Німеччини (1918 р.) та анулювання Росією Брестського договору з нею Україна як суверенна держава втратила міжнародне визнання і протягом 1919-1920 рр. її землі були поділені між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

БРЮХОВЕЦЬКИЙ ІВАН МАРТИНОВИЧ (1623 - 1668 рр.) – гетьман Лівобережної України в 1663-1668 рр. З 1648 р. при дворі Б. Хмельницького в ролі «старшого слуги» займався вихованням гетьманича Юрія, виконував дипломатичні доручення. З 1659 р. перебував на Запорозькій Січі, тоді ж обраний кошовим отаманом. У 1661 р. прийняв титул кошового гетьмана. Протягом 1662-1663 рр. – один із головних претендентів на на гетьманство в Лівобережній Україні. Москвофільські заяви І. Брюховецького забезпечили йому підтримку царського уряду. На «Чорній раді» під Ніжином (1663 р.) проголошений гетьманом. Наказав стратити іншого претендента – Я. Сомка, вчинив розправу над опозицією. У вересні 1665 р. першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви. Невдалі спроби І. Брюховецького припинити колонізаторську політику російського уряду спричинили падіння його політичного авторитету в Україні. Прагнучи втримати важелі влади, оголосив про розрив з Москвою. 7 червня 1668 р. біля Диканьки відбулось об'єднання військ Правобережної та Лівобережної України, під час якого лівобережні козаки жорстоко вбили І. Брюховецького. За наказом гетьмана П. Дорошенка його тіло було перевезено до Гадяча і там поховано з усіма гетьманськими почестями в соборній церкві (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 169.*).

БУДДИЗМ − одна з великих світових релігій, що розвинулась з етико-філософської системи Будда (V ст. до н.е.) на терені Індії, сформувалась на ґрунті місцевих релігій. Буддизм вимагає дотримання морального закону як шляху визволення душі з коловороту втілень і досягнення нірвани. Головні напрямки: гінаяна і магаяна. Буддизм був привнесений до Китаю (чань-буддизм), Кореї, Японії (дзен), є буддизм тибетський (ламаїзм), буддизм у Південно-Східній Азії.

БУЛАВА − 1) старовинна дерев'яна або металева холодна зброя у формі палиці з кулею-голівкою або у формі восьмигранника, шестигранника, груші тощо; вживалася як символ військової влади правителів стародавніх Єгипту і Месопотамії, країн Сходу, Західної Європи, використовувалась на Русі; 2) один із козацьких клейнодів (у реєстровому козацькому війську), оздоблений гербом, прикрашений прізвищем або вензелем власника, − символів найвищої гетьманської влади, яку врочисто вручали кожному новообраному гетьману; козацьких отаманів в Україні XVI-XVIII ст., а також турецьких пашів.

БУНЧУК − 1) військова регалія, важливий атрибут гетьманської влади, жезл у козацькому війську, який мав вигляд палиці з кулькою зверху, від якої звисали довгі пасма кінського волосся та дві срібні китиці; 2) прикраса та шумовий інструмент (з дзвіночками-підвісками вгорі) у військових оркестрах, ще допомагає віддавати чіткий ритм музики та крок строю.

БУРГОМІСТР – вищий виборний урядовець в містах, які мали Магдебурзьке право.

БУРЛЯЙ (БУРЛИЙ) КОНДРАТ ДМИТРОВИЧ – козацький старшина, учасник багатьох морських походів на Туреччину. Перед повстанням 1648 р. був одним з сотників чигиринського полку. У 1648-1649 рр. гадяцький полковник, сподвижник Б. Хмельницького. У 1654 р. очолював українське

посольство до Москви щодо укладання письмового договору («Березневі статті» Б. Хмельницького) між Україною і Московією.

БЮРОКРАТИЗМ (в пер. з франц. − *«бюро»*, *«канцелярія»* та грецьк. − *«сила»*, *«влада»*, *«панування»*) − система врядування, яка спирається на розгалужену та ієрархічну (підпорядковану єдиному началу згори донизу) структуру чиновницького апарату; зволікання, тяганина, зневажливе ставлення чиновників до суті справи під виглядом або заради дотримання формальності.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР − таємне розпорядження, видане 1863 р. міністром внутрішніх справ Росії П. Валуєвим, згідно з яким заборонялося друкувати науково-популярну й релігійну літературу (крім наукових і художніх творів) українською мовою. Поява Валуєвського циркуляру − це реагування царського уряду на зростання національної свідомості серед української інтелігенції, згуртованої у громадах, поширення визвольних ідей в українському суспільстві. Після Валуєвського циркуляра кількість книг, що видавалася в імперії. українською мовою, різко скоротилася: у 1864 р. вийшло 12 назв, у 1865 − п’ять, у 1867-1869 − по дві на рік.

Валуєвський циркуляр 1863 р. − не єдиний захід щодо цілковитої ліквідації. української мови і української літератури. Всього було 22 заборони, серед них − заборона книгодрукування в 1720 р. і викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії (1753 р.); вилучення Синодом українських букварів 1769 р.; закриття українських шкіл при полках після знищення Запорозької Січ в 1775 р.; закриття недільних шкіл у 1862 р.; Емський указ 1876 р. про заборону друкування і ввезення українських книг із-за кордону; указ Сенату 1908 р. пре шкідливість культурно-освітньої діяльності в Україні.

ВАНДАЛІЗМ (від назви германського племені, що в 455 р. захопило Рим і завдало місту величезних руйнувань) − безглузде, варварське знищення культурних і матеріальних цінностей.

ВАРВАРИ (в пер. з грецьк. − «*іноземці*») − 1) назва, яку стародавні греки і римляни давали сусіднім з ними народам і племенам (зокрема слов'янським, але в першу чергу германським), які не володіли грецькою і латинню, томе власна мова іноземців сприймалась як нерозбірливе бубоніння «бар-бар»; спочатку це була нейтральна назва чужинця, яка з часом набрала негативного звучання: варвар − представник іншої, нижчої від грецької, цивілізації; 2) переносно: жорстокі, грубі, некультурні люди, руйнівники культурних цінностей.

ВАРЯГИ − давньоруська назва норманів (здебільшого шведів), які у VIII − першій половині XI ст. з метою військової здобичі та торгівлі (зокрема рабами) освоювали водні шляхи Східної Європи (шлях «із варягів у греки» та ін.). Участь варягів у створенні Київської Русі та управлінні нею в IX-X ст. стала підставою норманської теорії походження Русі.

Членів скандинавських дружин, які у VIII-IX ст. здійснювали далекі морські (та річкові, вглиб континенту) походи у Західній Європі називали норманами (північними людьми), а ще вікінгами (людьми заток) і вважали їх скандинавськими розбійниками та завойовниками, хоча їхні походи часто мали торговий або колонізаційний характер.

ВАСАЛІТЕТ (в пер. з лат. − «*слуга*») − система відносин в середні віки в Західній Європі особистої залежності одних феодалів-васалів від інших (сеньйорів). На цій основі вибудовувалася феодальна ієрархія.

На своєрідних заходах − васальній залежності − Україна уклала військово-політичний союз з Московією 1654 р. (Переяславська угода, «Березневі статті» Б. Хмельницького). Богдан Хмельницький і його соратники щиро вірили в те, що союз з Московією 1654 р. − двостороння угода між сюзереном (Московською державою) і васалом (Україною). Але швидко «Березневі статті» стали порушуватися. Московський цар у 1656 р.

порушив домовленості з Україною, зрадивши її, уклавши Віленське перемир'я з Польщею.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941-1945 рр. − Друга світова війна, що продовжилась на території Радянського Союзу. Вона почалася 22 червня 1941 р. у надзвичайно складній ситуації віроломного вторгнення німецьких військ на територію СРСР. Через сталінську доктрину − «революційної війни» на терені Європи (на чужій території) − та її складових Червона Армія не була готовою до організованої відсічі ворогові і, зазнаючи великих втрат, змушена була відступати. Однак це була героїчна оборона: воїни відстоювали кожний клаптик рідної землі.

У кінці 1941 р. територія України майже повністю була окупована: встановлювався німецький «новий порядок».

Поразка німецьких військ під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі, форсування Дніпра − етапні рубежі в розгромі німецько-фашистських військ. Ратний і трудовий подвиг народів СРСР, рух Опору забезпечили корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни, та й Другої світової взагалі. Почалося масове вигнання ворога з захоплених ним територій. Допомогу діючій армії надавали партизани. Основні наступальні операції: визволення Донбасу, Корсунь-Шевченківська, Кримська, Львівсько-Сандомирська, Ясько-Кишинівська та ін. 28 жовтня 1944 р. було визволено останній населений пункт України в Закарпатті. Бойові дії було перенесено в Центральну та Південно-Східну Європу. 16 квітня-8 травня 1945 р. − період Берлінської операції, а 9 травня − День Перемоги над фашистською Німеччиною.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ − масове переміщення на початку нашої ери протягом IV-VI ст. германців, слов'ян, сарматських і деяких інших народів зі своєї історичної батьківщини на територію Римської

імперії в результаті її послаблення. Поштовх Великому переселенню народів дав рух гунів на Захід (з 70-х років IV ст.). Могутній союз цих племен започаткував спустошливі походи на багато країн. Найбільшої могутності досягай гуни при Аттілі, після смерті якого у 453 р. союз розпався.

До сих пір у вчених немає ясності про те, звідки з’явився цей народ і куди він зник. Уперше застосував термін «гуни» як збірне поняття і залишив опис цього кочового народу римський історик А. Марцеллін. Самі гуни про те, як їх називають у Європі, узнали тільки в II ст. Вважають, що термін готського походження.

ВЕЛИКИЙ КОРОННИЙ ГЕТЬМАН – командувач польського війська, військовий міністр Польщі.

ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ШОВІНІЗМ − ідеологія і політика пануючих націй у багатонаціональних державах, спрямовані на пригнічення і поневолення інших націй. Великодержавний шовінізм виявляється: а) у політиці неоколоніалізму; б) в насадженні розбрату між народами; в) цькуванні пригноблених націй; г) у расизмі.

ВЕНЕДИ − давнє слов’янське етноплемінне об’єднання. Як вони самі себе називали, сказати важко. Таку назву одержали на початку нашої ери від інших народів, ми ж про це узнали із творів римських та німецьких вчених. Займали венеди територію між Прип’яттю − Віслою та середньою Наддністрянщиною. На початку нової ери освоїли Наддністрянщину і утворили у III-IV ст. міцне військово-політичне об’єднання. В умовах протистояння готам це об’єднання переросло в перше слов’янське протидержавне утворення − дулібський племінний союз.

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1863-1945 рр.) − геолог, геохімік, академік Російської АН (з 1909 р.), академік УАН (з 1918 р.). У

1885 р. закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. В 1917-1921 рр. жив і працював в Україні, взяв активну участь у створенні УАН, був її першим президентом (1918-1921 рр.). У 1922 р. переїхав до Петрограда. Досліджував основні геохімічні закономірності будови Землі, хімічний склад земної кори, гідросфери, атмосфери, міграцію хімічних елементів у земній корі, роль і значення радіоактивних елементів у її еволюції, розподілив хімічні елементи за їх поширенням в названих шарах Землі. Ідеї В. Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки − біогеохімії. В. Вернадський − засновник вітчизняної школи геохіміків, основоположник учення про біосферу та ноосферу. Член багатьох академій наук та наукових товариств. У 1943 р. АН СРСР встановила премію, а в 1963 р. − золоту медаль імені Вернадського (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 337.*).

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ − єдиний орган законодавчої влади, парламент, до виключного відання якого належить прийняття законів. Загальнонаціональний виборний колегіальний орган державної влади. До складу входять 450 депутатів, обраних шляхом прямих виробів на 5 роки по одномандатному окрузі за пропорційною системою. Вони працюють на постійній основі. Повноваження: законодавчі (внесення змін до Конституції, прийняття законів), бюджетно-фінансові (затвердження Державного бюджету, контроль за його виконанням, встановлення податків), контрольні (формування парламентської більшості, висунення кандидатури прем’єр-міністра, формування уряду, здійснення парламентського контролю за його діяльністю та інших установ), кадрові. Працює сесійно, сесії проводяться у формі пленарних засідань та засідань комітетів. Очолює роботу Верховної Ради Голова.

ВЕТО − акт, передбачений Конституцією, завдяки якому глава держави може призупиняти впровадження в дію законів, прийнятих парламентом. У

Конституції України зафіксовано право вето Президента щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд.

ВИБОРИ − демократичний спосіб формування та функціонування органів державної влади, уособлення представницької демократії. Вибори – це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур щодо формування керівних органів у державі. Практично розрізняються три виборчі системи: мажоритарна, згідно якої перемагає той кандидат (кандидати), який (які) отримав (отримали) встановлений законом більший відсоток голосів у парламенті, ніж фактично голосів виборців, що взяли участь у голосуванні; пропорційна − вибори депутатів за партійними списками; пропорційно-мажоритарна (змішана) − вибори однієї половини депутатів парламенту за мажоритарною системою, а іншої − за пропорційною.

«ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ» − історичний документ, який є політичним меморіалом гетьмана Пилипа Орлика, написаний у 1712 р. і присвячений охороні національно-державних прав українського народу. На основі великої кількості фактів П. Орлик показує, що Україна з часів Б. Хмельницького є вільним, незалежним князівством, стани якого вільно обирали гетьманів згідно своїм уподобанням, але сусідні держави Московія, Польща) часто з цим не рахувалися і робили все, щоб Україна була залежною від них.

Орлик цей документ писав для європейських держав, показуючи їм особливість української історії, зокрема її політичного влаштування, відмінність його від московської самодержавно-деспотичної системи і від польської монархії.

ВИГОВСЬКИЙ ІВАН ОСТАПОВИЧ (? - 1663 рр.) – видатний український гетьман (1657-1659 рр.) шляхетського походження. Служив у

польському війську. У битві під Жовтими водами (1648 р.) потрапив у татарський полон, з якого його викупив Б. Хмельницький. За життя Б. Хмельницького був генеральним писарем при гетьмані, а по смерті Б. Хмельницького став гетьманом України. Талановитий політичний діяч і полководець, патріот України. У 1658 р. підписав українсько-польський договір під назвою «Гадяцький трактат», за яким Україна звільнялася з-під московської залежності. У 1659 р. під Конотопом розбив московське військо, яке прийшло в українські землі з завойовницькими цілями. У жовтні 1659 р. на «Чорній раді» його було усунуто від гетьманства і повернуто до влади Ю. Хмельницького. Після цього Іван Виговський перебував на польській службі. У 1664 р. за наказом свого особистого ворога – тодішнього гетьмана Правобережної України Павла Тетері – був заарештований, безпідставно звинувачений у зраді польського короля і розстріляний.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648 - 1654 рр. – масовий народно-визвольний рух за незалежність проти польсько-шляхетського панування. Його провідною силою стало козацтво. Проте активну участь у війні взяли селяни, міщани, частина української православної шляхти, нижче православне духовенство.

Цілі народної боротьби: визволення від польського панування; боротьба за землю і волю; скасування кріпацтва та утвердження козацького типу господарства; подолання насаджуваного польськими магнатами католицизму та уніатства; створення незалежної Соборної (об’єднаної) Української держави. Зважаючи на такий зміст, цілі й характер боротьби, її можна визначити як центральну ланку народної революції в Україні другої половини XVII ст. Основні битви визвольної війни: в урочищі Жовті Води, Корсунська, біля м. Пилявці, облога Львова (1648 р.), під Зборовом і Збаражем (1649 р.), під містечком Берестечко (1651 р.), під Батогом.(1652 р.).

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (1880 - 1951 рр.) – політичний і громадський діяч, письменник. Походив з селянської сім’ї, закінчив гімназію, навчався в Київському університеті. Був членом РУП, потім УСДРП, з 1907 р. – член її ЦК. 31903 р. – на професійній революційній роботі. Один із вождів української національної революції, лідер УСДРП, головний редактор «Робітничої газети», член та заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ. Керував роботою Українського національного конгресу, двох військових, селянського та робітничого з’їздів. Очолював українську делегацію, яка в травні 1917 р. передала Тимчасовому уряду вимогу Центральної Ради про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 29-30 червня 1917 р. Був автором усіх головних законодавчих актів УНР, у т.ч. чотирьох Універсалів. 9 січня 1918 р. Винниченко пішов у відставку з поста прем’єра. Засудив гетьманський переворот. 18 вересня був обраний головою Українського Національного Союзу, грав провідну роль в організації протигетьманського повстання. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. очолював Директорію, був усунутий за ліві погляди, після чого виїхав за кордон. У 1919 р. організував в Австрії Закордонну групу українських комуністів, заявивши про перехід на відповідні позиції. В 1920 р. повернувся в Україну, але після невдалої спроби співпрацювати з більшовиками знову відбув за кордон. У середині 20-х років намагався ще раз повернутися на Батьківщину, але дозволу на в’їзд не отримав. З кінця 20-х років жив на півдні Франції, повністю залишивши політичну діяльність і присвятивши себе літературі та публіцистиці. Автор тритомного мемуарно-публіцистичного твору «Відродження нації. Історія української революції (1917 – грудень 1919)» (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 322.*).

ВИШНИВЕЦЬКИЙ ДМИТРО (БАЙДА) (1516 - 1563 рр.) – один із перших відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда. У 1551 р. – черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. У 1560 р. – на службі в московського царя Івана Грозного, у 1561 р. повертається в Україну. У 1563 р. здійснив військовий похід до Молдавії. Через зраду одного з молдавських претендентів на владу козацьке військо зазнало поразки, а сам гетьман потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 130.*).

ВИШНИВЕЦЬКИЙ-КОРИБУТ ЄРЕМІЯ-МИХАЙЛО (1612 - 1651 рр.) – польський магнат українського походження, який ополячився та окатоличився. Спочатку був православним, проте після навчання у львівському єзуїтському колегіумі 1631 р. прийняв католицтво, ставши затятим ворогом православ’я. З надзвичайною жорстокістю придушував козацько-селянські повстання українців проти польської влади. В Україні йому належали величезні маєтності: на Волині – замок Вишнивець з прилеглими селами, на Лівобережжі – десятки міст і містечок.

ВИШНИВЕЧЧИНА – маєтності князя Яреми Вишневецького на Лівобережній Україні з центом в Лубнах (XVII ст.).

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ: 1) офіційна назва Запорозької Січі та її збройних сил у XVI-XVIII ст. (Військо Запорозьке низове); 2) офіційна назва реєстрового козацького війська в Речі Посполитій з кінця XVI ст.: (Військо Запорозьке низове реєстрове); 3) одна з назв Козацької держави XVII-XVIII ст. та її збройних сил.

«ВІК» − українське видавництво в Києві, що діяло в 1895-918 рр., засноване за участю О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Дурдуківського, В. Домницького, Ф. Матушевського. Незважаючи на цензурні умови царської

Росії, видало 140 назв книг загальним накладом понад 560 тис., примірників (белетристика, популярні книжки). Особливо цінними є видання творів української класичної літератури та «Антології української літератури».

ВІЧЕ − 1) рада, на яку збиралися представники визначних родів, що здобували пошану своєю діяльністю; на вічі вирішувались важливі питання життя племені, війни та миру; на випадок війни віче обирало вождя − князя, а згодом князі залишалися й на мирні часи, проте їхня влада, необмежена під час війни, за мирних часів була обмежена саме вічем; 2) загальні збори громадян міст княжої Русі-України для розгляду громадських справ (вони набрали характеру одного з вищих органів влади, бо вирішували справи внутрішньої і в деякій мірі зовнішньої політики; вічові збори, як орган державної влади, занепадають під час переходу українських земель під польсько-литовське управління); 3) копа − зібрання (сход) сільської громади в Україні XV-XVII ст. для вирішення громадських справ.

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 р. − мирний договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний у Москві, який підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р., вступ Московської держави до антитурецької «Священної ліги». Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя залишилося під владою польського короля, Лівобережжя − московського царя). Проти «Вічного миру» рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на об'єднання Правобережжя з Лівобережжям.

ВОЄВОДА – представник царського уряду на місцях. У Слобідській Україні воєводи як правителі міста існували з початку заселення краю і впродовж XVIII ст. Офіційно головним обов'язком воєвод була військова оборона від нападів татар, догляд за фортецею і нагляд за російськими

служилими людьми. Фактично, влада воєвод була значно ширшою: вони були представниками царизму в Україні і втручалися в політичне та адміністративне життя, що нерідко призводило до суперечок з козацькими полковниками. Найстаршими були білгородські воєводи: від них залежали й слобідські полковники, вони стверджували полковничі вибори у Слобожанщині, пропонували своїх кандидатів.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» (1918 - 1921 рр.) − система надзвичайних соціально-економічних, власне політичних та ідеологічних заходів російських більшовиків з метою швидкого революційного переходу до соціалізму та комунізму, пов'язаних з умовами воєнної інтервенції, громадянської війни та завданнями світової пролетарської революції. В Україні здійснювався з 1919 р.

Провідна ланка політики «воєнного комунізму» − в економіці: продрозкладка як система державних заготівель сільськогосподарських продуктів, заміна вільної торгівлі централізованим розподілом шляхом примусового вилучення продуктів у селян; зрівнялівка в оплаті праці; фактична ліквідація грошового обігу; революційний перехід до соціалістичного ладу шляхом одержавлення власності; націоналізація підприємств; у політичному житті − перетворення рад із представницьких органів на органи диктатури пролетаріату (фактично − більшовицької верхівки); масова заміна Рад ревкомами, ком бідами; переслідування опозиційних партій; зміцнення однопартійності РКП(б); в ідеології та культурі − пропаганда комунізму, революційних ідеалів, заперечення культурних надбань минулого. В умовах глибокої кризи 1921 р. з ініціативи В. Леніна ця політика була замінена новою економічною політикою − непом (в Україні − з осені 1921 р.).

ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ (МОНОМАХ) (1053 - 1125 рр.) − великий князь київський з 1113 р., син Всеволода Ярославича ті Марії, дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха (звідси його прізвисько), батько Мстислава Великого. Володимир Мономах організував спільні походи князів проти половців (1103 р., 1107р., 1111 р.) і відкинув їх від кордонів Русі; видав закони, що полегшили становище міських низів; відновив єдність держави. Володимир Мономах − автор «Повчання своїм дітям».

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (ВЕЛИКИЙ) (980 - 1015 рр.) − великий князь київський від 980 р., син Святослава Ігоревича, батько Ярослава Мудрого; православний святий. Прийшов до влади в результаті війни з братом Ярополком; завершив об’єднання східнослов’янських земель в єдиній державі; приєднав землі волинян, білих хорватів, в’ятичів, радимичів; позбавив влади племінну знать і замінив її своїми синами-посадниками. Спочатку намагався реформувати язичництво, а 988 р. прийняв християнство з Візантії та запровадив його як державну релігію на Русі; укріпив кордони держави; будував міста-фортеці; зміцнив міжнародні зв’язки Русі, зокрема з Візантією, Болгарією, Польщею, західноєвропейськими країнами. За його князювання на Русі почали відкриватися школи. На його правління припадає розквіт України-Русі.

ВОЛОШИН АВГУСТИН ІВАНОВИЧ (1874 - 1945 рр.) − політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття. Освіту здобув у семінарії та у Вищій педагогічній школі в Будапешті, після чого брав активну участь у культурному русі краю. Активною політичною діяльністю почав займатися з 1919 р. Заснував і очолював Народно-християнську партію (1923-1939 рр.), від якої обирався послом до чехословацького парламенту (1925-1929 рр.). 26 жовтня 1938 р. Волошин був призначений прем’єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. став президентом цієї держави. Під час окупації краю Угорщиною емігрував разом з урядом і

поселився в Празі. У травні 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у московській Бутирській тюрмі (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 446.*).

ВОЛЮНТАРИЗМ (в пер. з лат. − *«залежний від волі»*) − стиль державного управління, який нехтує об’єктивними потребами та законами суспільного розвитку і в ухвалених рішеннях підпорядковує суспільний інтерес бажанням, певним догмам, наперед заданим ідеологічним настановам. Заснований на абсолютизації політичної волі та політичної дії.

ВОТЧИНА − феодальний господарський комплекс (земля, будівлі, реманент) та відповідне право на феодально залежних селян. Вотчину можна було передавати в спадок, міняти, продавати тощо. У Київській Русі існували князівські, боярські, монастирські й церковні вотчини, в яких використовували працю смердів та холопів. Перші відомості про княжі вотчини в Київській Русі належать до X ст., про боярські та монастирські − до XI-XII ст. Права вотчинників були закріплені в «Руській правді». У XVI-XVIII ст. у Польщі та Україні переважала вотчина, що отримала назву «фільварк».

ВСЕРОСІЙСЬКІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ − це збори; скликані 5 січня 1918 р. у Петрограді для вирішення найважливіших питань державно-політичного устрою Росії, насамперед її автономно-федеративного устрою. Вибори до Всеросійських Установчих зборів відбулися 12-13 листопада 1917 р. На виборах більшовики зазнали поразки. За більшовицькі списки віддано було менше 25% голосів, виборців, а в Україні − лише 10%. Всеросійські Установчі збори не підтримали висунутий більшовицькою фракцією ультиматум − конституювати владу Рад як форму, державної влади. Зважаючи на ці обставини, більшовики незаконно розігнали Установчі збори після першого ж засідання,

ВСЕУКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ (ВУЗО) − організація, створена у 1897 р. з ініціативи В. Антоновича й О. Кониського як підпільна організація, що мала об'єднати патріотичні кола інтелігенції. Безпартійне об'єднання українських діячів складалося з 20 громад із різних міст, зі студентських груп та окремих осіб. У 1902-1905 роках налічувала близько 450-ті: членів. Заснувала в Києві літературне видавництво «Вік» та «Українську книгарню», започаткувала масові святкування річниці народження Т. Шевченка та інших видатних українських письменників, заснувала спеціальний фонд підтримки тих, хто переслідувався за патріотичну діяльність. У 1904 р. була трансформована в Українську демократичну партію (пізніше УРДП).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК) − найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган державної влади УРСР в період між Всеукраїнськими з'їздами Рад, який діяв упродовж 1917-1938 років. Уперше був обраний на І Всеукраїнському з'їзді Рад (Харків) у грудні 1917 р. як Центральний Виконавчий Комітет Рад України. У 1919 р. називався Всеукраїнським ЦВК Рад. З травня 1920 до 1935 року мав назву ВУЦВК, а в період з 1935 до 1938 року − ЦВК УРСР. Відповідно до Конституції 1919 р. обирався Всеукраїнськими з'їздами Рад і був відповідальним перед ними. Кількість членів і кандидатів в члени ВУЦВК кожного скликання визначалася Всеукраїнськими з'їздами Рад. ВУЦВК видавав декрети, постанови, розпорядження, формував уряд республіки, встановлював її кордони, здійснював загальне керівництво державним, господарським і культурним будівництвом. Протягом 1919-1935 років ВУЦВК очолював Г. Петровський.

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ 1658 р. – угода гетьмана Івана Виговського з польсько-шляхетським урядом про унію (об'єднання) України з Польщею та Литвою. Трактат було укладено в м. Гадячі. Козацька старшина зіткнувшись з московським абсолютизмом, воліла тепер мати державні відносини з конституційним польським королем.

За Гадяцьким трактатом Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств (Велике князівство Руське) повинна стати вільною й незалежною державою, входити на рівних у федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Козакам забезпечувалися соціальні права, Брестська церковна унія скасовувалася, а православна віра мала бути зрівняна в правах з римо-католицькою вірою Гадяцький трактат практично не було втілено в життя.

ГАЙДАМАК (або **ГАЙДАМАКА** – від тюрк. *«неспокійна, бунтівлива людина»*) – учасник визвольного руху (переважно селянин) проти польської шляхти (назва «гайдамака» вперше зустрічається в 1712 р., нею охрестиш: представників народних рухів польські письменники кінця XVIII ст.), український повстанець-месник на Правобережній Україні. Отже, гайдамаччина, таким чином, – стихійні народні заворушення на соціальному грунті у XVIII ст. на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої у 1734-1738, 1749-1750 та 1768 роках (останнє відоме під назвою

«Коліївщина» − від слова «кол (кіл)», якими були озброєні повстанці). Його визначні ватажки − Максим Залізняк та Іван Гонта.

Гайдамацький рух охопив Київщину, Поділля, Карпати. Правда, повстанці гайдамаками, коліями називались лише на Київщині, український народ на Поділлі називав їх дейнеками (левенцями), у Карпатах − опришками. Найславнішим із усіх опришків, ім'я якого залишило глибокий слід у народній поезії, був Олекса Довбуш; він виступив на історичній арені під кінець 30-х років XVI-XVII ст.

ГАЙДАМАКИ − назва різних українських збройних (військових) формувань, що постали 1917 р. проти волі російського командування і протистояли встановленню нових порядків. Гайдамацькі коші в Катеринославі та Одесі, Гайдамацькі курені в Умані і Олександрові та Гайдамацький Курінь, сформований у Фінляндії, були розбиті з великими втратами і перестали існувати. До складу регулярної української армії увійшли в лютому 1918 р. Гайдамацький Кіш Слобідської України, командиром якого до березня 1918 р. був С. Петлюра, а потім у складі Запорізького корпусу спочатку піхотний полк, потім бригада, якою командував отаман Волох, і Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка, що став першою регулярною кінною частиною української армії і до кінця збройної боротьби лишався у складі Запорізького корпусу.

ГАЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА − нова республіка, проголошена 15 липня 1920 р. Декларацією тимчасового радянського уряду Східної Галичини − Галицького революційного комітету (Галревкому), створеного в Харкові за директивою В. Леніна і ЦК РКП(б) перед походом Червоної Армії на західно-українські землі влітку 1920 р. Очолював Галревком В. Затонський. Тимчасово столицею ГСРР був Тернопіль. Галицька Соціалістична Республіка формально існувала 2 місяці,

до кінця вересня 1920 р., коли війська Польщі знову окупували територію Східної Галичини.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО − держава, створена князем Романом Мстиславичем внаслідок об'єднання Галицького й Волинського князівств у 1199 р. По його смерті (у 1205 р.) галицькі бояри повстали і князівство розпалося. У 1238 р. князем галицьким стає Данило, а в 1245 р., подолавши боярську опозицію, він відновлює Галицько-Волинське князівство (з 1253 р. − королівство). Данило Галицький був мудрим правителем і видатним полководцем, який присвятив життя об'єднанню Русі та звільненню її від монголи-татарського ярма. Історична роль Галицько-Волинського князівства полягає в тому, що воно зберегло і продовжило державницьку традицію Київської Русі; збагатило її новими державницькими вартостями; сприяло консолідації українського етносу як народності; захищало західні кордони колишньої Київської Русі та свою територіальну цілісність.

ГАНЗА (група покупців) – торговий союз міст Балтійського та Північного морів на чолі з Любеком у XII-XVI ст. Офіційно оформлений у 1556 р., формально існував до 1669 р. Назва з'явилась у 1267 р. в англійській королівській грамоті.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ − виборча особа при гетьмані в Україні XVI-XVIII ст.; вища категорія військового товариства. Головний обов'язок Генерального бунчужного − берегти і захищати у походах та битвах гетьманський бунчук. У мирний час виконував дипломатичні та ревізійні доручення гетьмана.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ − один із вищих чинів в українському козацькому війську, член генеральної старшини, що відав обозом та артилерією. Під час військових походів, як правило, виконував функції наказного гетьмана.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ − один із вищих чинів в українському козацькому війську. В Українській державі другої половини XVI-XVIII ст. виконував функції ведення козацьких реєстрів, спорядження військових оглядів, командування окремими підрозділами під час походів; командування охотницькими (найманими) полками тощо. На цій посаді перебувало, як правило, двоє осіб. До основних функцій належали також урядові доручення судового, поліційно-охоронного та дипломатичного характеру.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР − член генеральної старшини, один із вищих цивільних урядовців в Українській державі другої половини XVII-XVIII ст. У віданні Генерального писаря була Генеральна військова канцелярія , в якій зберігалися найважливіші державні документи − дипломатичне й таємне листування, матеріали старшинських рад тощо.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ − виконавчий орган, створений за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917 р. Діяв від 28 червня 1917 р. до 11 січня 1918 р. На нього покладалось завдання створення системи виконавчої влади в Україні. Внаслідок переговорів делегації УЦР з Тимчасовим урядом (липень 1917 р.) був визнаний крайовим органом влади в Україні. 17 серпня 1917 р. Центральною Радою була прийнята «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Після повалення Тимчасового уряду функції Генерального секретаріату були розширені. 11 січня 1918 р. IV Універсалом він був перетворений на Раду Народних Міністрів України.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ − один із вищих чинів в українському козацькому війську. Його основна функція − охорона прапора козацького війська. Виконував також різні доручення гетьмана, старшинської ради,

пізніше − розпорядження Малоросійської колегії, пов’язані головним чином із судовою та адміністративно-військовою діяльністю.

ГЕОПОЛІТИКА – наука, що вивчає історичні особливості країн у зв’язку з їхнім географічним розташуванням. «Геополітика – це наука про державу як географічний організм, що втілений у просторі».

ГЕТЬМАН (в пер. з польок. − «начальник») 1) в Україні XVI − першої полов. ХУІІ ст. − керівник реєстрових козаків; з 1648 р. − голова України і командуючий козацьким військом; з 1657 р. − гетьмани Правобережної України (до 1704 р.) і гетьмани Лівобережної України; з 1708 р. гетьман, що призначався царським урядом; у 1722-1727 і 1734-1750 рр. гетьмани не призначалися, а у 1764 р. були скасовані; 2) у Польщі в XV-XVI ст. командувач найманими військами, а в XVI-XVШ ст. − усією армією; 3) командувач військовими формуваннями українських козаків у XVI-XVШ ст., обсяг владних повноважень якого різко зріс у часи Визвольної війни в процесі утворення в Україні незалежної держави. У руках гетьмана Б. Хмельницького зосереджується вся повнота влади − військової, адміністративно-господарської, судової. Він видавав універсали, командував військом, очолював старшинську раду і здійснював посадові призначення, визначав напрямки зовнішньої політики держави. Усього в українській історії налічується близько ста осіб, які з більшим чи меншим правом іменувалися гетьманами.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1918 р. − державний переворот, унаслідок якого від влади була усунута Центральна Рада і проголошена Українська Держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Переворот стався 29 квітня 1918 р. у Києві, його рушійною силою була політична організація «Українська Народна Громада», а проголосив гетьмана конгрес

хліборобів, скликаний Союзом земельних власників та підтриманий Українською християнсько-демократичною партією (УХДП).

Гетьман оголосив «Грамоту до всього народу України» і «Закон про тимчасовий державний устрій України». Ними було скасовано УНР, а вся законодавча та виконавча влада тимчасово, до обрання Всеукраїнського сейму, передавалася гетьманові, який був також і верховним головнокомандуючим.

ГЕТЬМАНЩИНА − напівофіційна назва значної території України, де з середини XVII ст. (з 1667 р. по 1764 р.) поширювалася влада гетьманського уряду (нинішнє Поділля, Київщина, Чернігівщина, частина Полтавщини та Сумщини). Це поняття означало суспільно-політичний лад, територію. Після «Вічного миру» 1686 р. між Росією та Річчю Посполитою термін «Гетьманщина» вживався щодо всієї Лівобережної України разом із Києвом. У 1667-1764 рр. Гетьманщина входила до складу Російської імперії на договірних началах, які визначали автономні політичне, правове, фінансове і військове становища України, та перебувала в умовах Московської централістичної політики. Згідно з цим державним договором, зберігалися військово-адміністративні органи управління на чолі з виборним гетьманом, а також збройні сили − козацтво. Гетьманщина поділялася на десять полків.

Характерною рисою ментальності українця з Гетьманщини середини XVIII ст. була любов до науки, прагнення здобути освіту, яка цінувалась «паче золота і срібла». Молодь Лівобережжя, переборюючи всілякі труднощі, йшла вчитися.

Проте, у 60-ті роки XVII ст. розпочався наступ на автономію, особливо посилився він у період царювання Петра I. Після скасування інституту гетьманства (у 1764 р.), а на початку 80-х років і полкового адміністративного територіального устрою, назва «Гетьманщина» стала вживатися лише як

науково-історичний термін. Останній оплот автономії, волі і демократії, національної незалежності і притулку всіх утікачів від кріпацтва − Запорозька Січ − була захоплена й зруйнована у 1775 р.

ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1600 - 1683 рр.) − історик, освітній та політичний діяч. Народився в Пруссії в німецькій реформаторській родині. В 1642 р. закінчив Києво-Могилянський колегіум, продовжив навчання за кордоном. З 1645 р. − ректор названого колегіуму. З 1650 р. − ігумен Кирилівського, з 1652 р. − Миколаївського монастирів у Києві. Від 1656 р. до 1683 р. − архімандрит Києво-Печерської лаври і управитель лаврської друкарні. Захищав інтереси Української держави в російсько-українських переговорах 1654 р. Завдячуючи йому, Київщина за Андрусівським перемир'ям залишалася в складі Росії. Автор трактату «Мир с Богом человеку» (1669 р.), який містить багато відомостей з історії України XVII ст. За гуманістичну спрямованість та критичний аналіз дійсності він у 1690 р. був заборонений Синодом. Широке визнання здобула також праця Гізеля «Твір про всю філософію» (1645-1647 рр.) (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 203.*).

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – сучасний стан розвитку міжнародних стосунків, економіки і культури, який характерний поступовим переносом суверенітету на рівень світової спільноти.

ГОРОДИЩА – укріплені поселення по берегах річок, часто при впадінні однієї в іншу, обнесені земляними валами і обкопані ровами.

ГОЛОД 1946 - 1947 рр. − наслідок політики тотальної реквізит хліба з українського села в умовах повоєнної розрухи в цілому і колгоспів зокрема, а також обкладання присадибних господарств селян надмірними податками, особливо зростаючими обсягами вивозу сільськогосподарської продукт з

України. В цілому з СРСР за 1946-1947 рр. було експортовано 2,5 млн. т зерна до Польщі, Чехословаччини, Румунії, Фінляндії, Франції та інших країн Голод спричинився також неврожаєм у південних районах України. Голодували понад 3 млн. сімей. Майже 1 млн. голодуючих померли.

ГОЛОДОМОР 1932 - 1933 рр. − трагедія українського народу, пов'язана з колективізацією сільського господарства і політикою продрозкладки. За часів радянської влади прокотилися країною три голодомори: 1921-1922 рр. 1932-1933 рр. і 1946-1947 рр. Планові завдання для молодих колгоспів на 1932 р. порівняно з попереднім роком були збільшені на 44%. Для їх виконання Сталін направив восени 1932 р. в Україну надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим. Комісія вилучила всі запаси зерна, в т. ч. посівного, але не домоглася виконання хлібозаготівельного плаву Тоді було вирішено провчити «боржників»: під час подвірних обшуків у селян вилучалося усе продовольство, заготовлене ними з присадибних ділянок. На початку 1933 р. ситуація стала критичною: позбавлені продовольства, селянські сім'ї почали масово вимирати від голоду.

Аналіз архівних документів і висновки експертів свідчать, що на Україні від голоду померло 4,5-5 млн. мешканців. Є і останні дані − від 5 до 10 млн. людей. А це значить, що Україна не дорахувалася від 10 до 25% населення втрачаючи його по 25 тис. чоловік на день, або 1000 чоловік на годину.

Отже, голодомор в Україні був штучним, спланованим сталінським керівництвом злочином проти українського народу. Безпосередня політична відповідальність за це лежить на Й. Сталіні, В. Молотові, С. Косіорі, П. Постишеві, М. Хатаєвичі, Л. Кагановичі та інших комуністичних ватажках СРСР.

26 листопада 2006 р. на пропозицію Президента України В. Ющенка Верховна Рада України визнала голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу.

ГОЛУБОВИЧ ВСЕВОЛОД ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1885 - 1939 рр.) − політичний і державний діяч, за фахом − інженер шляхів сполучення. Народився в сім’ї священика. З 1903 р. − член РУП, з 1912 р. − член УПСР. Член Центральної Ради і Малої Ради. З 31 січня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів і міністр закордонних справ УНР. Очолював українську делегацію на мирних переговорах у Брест-Литовську. За Директорії займався журналістською діяльністю. В 1921 р. разом з іншими провідними діячами УПСР засуджений радянською владою на п’ять років таборів. Наприкінці 1921 р. амністований. Деякий час працював інженером-будівельником. У 1931 р. засуджений у справі т. зв. Українського національного центру. Помер на засланні (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 332.*).

ГРАФІТІ (з італ. *«надряпані»*) − давні і середньовічні написи (присвяти, магічні знаки, побутові написи), нашкрябані на стінах споруд, посудинах тощо Допоміжна історична наука, яка займається вивченням написів на різних предметах, каменях, стінах будівель, які знаходять археологи, називається епіграфікою

ГРЕЦЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я − античні грецькі колонії: Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Танаіс і інші. Тіра, заснована у другій половині VI ст. до н. е. як торгово-економічний центр, знаходилась на території сучасного міста Білгорода-Дністровського. У 70-ті роки IV ст. Тіру було зруйновано гунами. Ольвія − місто, засноване на початку VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману (на південь від сучасного с. Парутіно поблизу Очакова Миколаївської обл.), центр виробництва, зокрема, прикрас зі скла, торговий,

політико-адміністративний і культурний центр. Загинула Ольвія від нападу гунів у ті ж 70-ті роки IV ст. На базі відкритих у 1924 р. під час розкопок залишків міста створено археологічний заповідник, а нині створюється, міжнародний мегаполіс. Херсонес Таврійський (у середньовіччі − Херсон, за руськими літописами «Корсунь») − одне з найбільших античних міст у Північному Причорномор'ї, засноване у 422-421 рр. до н.е., розташовувалось біля сучасного міста Севастополя. Протягом IV ст. до нової ери Херсон перетворився на велику державу, але з часом втратив значну частину території. У 989 р. Корсунь-Херсонес покорив київський князь Володимир Святославич (Великий). Хереонес-Таврійський існував до XV ст. н.е., в теперішні часи є одним із найстаріших пам'яток античної давнини в Україні, національний заповідник. Пантікапей (VI ст. до.н.е. - IV ст. н,е.) в Криму (сучасна Керч) − столиця Босфорської держави, наприкінці V - поч. III ст. до н.е, − найбільше місто Північного Причорномор'я, яке теж зазнало руйнівних ударів гунів у 70-х роках ІУ ст., перестало існувати у V ст.

ГРИВНЯ − 1) вагова, лічильна й монетна одиниця у Київській Русі, використовувалася у VIII-IX ст. Назва походить від золотої чи срібної прикраси у вигляді обруча, яку носили на шиї (гриві). Розрізняли вагову одиницю (гривну срібну, золоту: у XI-XIII ст. дорівнювала 51,19 г золота або срібла), з часом стала лічильною (грошовою) одиницею (2,56 г, гривна кун), що відповідала еквівалентові цінного хутра або іноземних монет. Монета гривна, відома з середини XI ст., являла собою зливок срібла: київські ромбоподібні зливки були вагою близько 164 г; новгородські паличкоподібні − 204 г; чернігівські ромбоподібні або овальні − 196-197 г. Новгородські гривні були в обміні до XV ст., а всі інші − до XIV ст. 2) у Московській державі з XVI ст: лічильно-грошова одиниця, що дорівнювала 10 коп.; 3) гривня (вимова саме з «я» на кінці), запроваджена законом 1.03.1918 р., була грошовою одиницею УНР у 1918-1920 рр.; дрібною розмінною монетою

був шаг 1/100 гривні. 4) у наші часи − сучасна українська грошова одиниця з такою ж назвою − знов запроваджена в обіг Указом Президента України від 2 вересня 1996 р.; розмінна монета − копійка (1/100 гривні).

«ГРОМАДИ» − осередки української інтелігенції культурницького та суспільно-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX - на початку XX ст. Громади не мали уставних програм і не були чіткими організаційними структурами, вони лише згуртовували найбільш активну, національно свідому інтелігенцію та студентство. З 1859 р. громади діяли в Полтаві, Києві, згодом − у Харкові, Одесі, Чернігові, Єлисаветграді. Вони об'єднували студентів, учителів, молодих учених; серед них були такі відомі пізніше діячі національно-культурного руху, як П. Чубинський (автор пісні-гімну «Ще не вмерла Україна»), майбутній мовознавець П. Житецький, Т. Рильський (батько видатного поета), Б. Познанський, О. Левицький. У зв'язку з «Громадою» було 200-300 чоловік. «Громадівці» проводили культурно-просвітню роботу, засновували недільні школи з українською мовою викладання, видавали популярні брошур читали лекції. Царський уряд, занепокоєний діяльністю громад, ліквідував недільні школи (1862 р.), заборонив видання науково-популярної та релігійної літератури українською мовою (Валуєвський циркуляр 1863 р.), здійснив арешт найактивніших «громадівців», загальмувавши на певний час культури, національний рух. Проте «Громади» відновилися у 70-х роках у різних міста України та за її межами. Активними «громадівцями» у Києві були: В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Драгоманов, М. Лисенко, в Одесі − Л. Смоленський, О. Андрієвський, Д. Овсяніко-Куликовський, у Полтаві − Д. Пильчиков у Єлисаветграді − брати Тобілевичі (І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський) та інші.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (1866 - 1934 рр.) − український історик, політичний і державний діяч. Очолював кафедру історії

Східної Європи у Львівському університеті, Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) у Львові, створив історичну школу; 1907 р. організував і очоль: Українське наукове товариство в Києві.

Конституційний проект М. Грушевського 1905 р. − проект, викладений статті «Конституційне питання і українство в Росії», в якому стверджувались ідеї кирило-мефодіївців, М. Драгоманова та інших − тобто ідеї федералізм; М. Грушевський детально розробив свій механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Для цього необхідно було перенести прямі вибори в обласні (здебільшого національні) сейми. Делегати з цих сеймів повинні були бути посланими в центральний парламент, який, таким чином, формувався на основі непрямих виборів.

В 1917-1918 − голова Центральної Ради. 29 квітня 1918 р. обраний Президентом УНР. Після еміграції − член ВУАН, АН СРСР, Створив наукову схему історії України, яка докорінно вплинула на подальший розвиток українські історіографії. Понад 2 тис. наукових праць, найвизначніші: «Історія Украін-Руси» в 10 томах, «Історія української літератури» в 6 томах.

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ СЕМЕН СТЕПАНОВИЧ (1813 - 1873 рр.) – композитор, співак, драматичний артист, драматург. Народився в м. Городище (тепер Черкаської обл.) в сім’ї священика. Закінчив Київське повітове духовне училище, Київську духовну семінарію. Вокальної майстерності навчався в Петербурзі, Парижі та Італії (1839-1842 рр.). Співав у флорентійській опері (1841-1842 рр.). З 1842 р. до 1864 р. – соліст Російської імператорської опери в Петербурзі, в 1864-1865 рр. – Великого театру в Москві. Широку популярність Гулаку-Артемовському як композиторові принесла опера «Запорожець за Дунаєм», яка стала українською музичною класикою. Помітне місце в творчій спадщині Гулака-Арте-мовського посідають українські пісні, зокрема «Стоїть явір над водою» (присвячена Т. Шевченку, з яким автор дружив з 1838 р.),

«Спать мені не хочеться» та ін. В Україні Гулак-Артемовський побував у 1843 р. з метою добору співаків та в 1850 р., коли гастролював з італійською оперною трупою. Захоплювався народною медициною, статистикою, уклав «Статистично-географічні таблиці міст Російської імперії» (1854 р.) (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 277.*).

ГУНЯ ДМИТРО ТИМОФІЙОВИЧ – козацький полковник, один з керівників козацько-селянського повстання в Україні 1637-1638 рр. Д. Гуню було обрано гетьманом після поразки повстанців на чолі з Яковом Остяниним (червень 1638 р.) під Жовніном й втечею останнього разом зі своїм загоном у московські землі.

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ (ГАЛИЦЬКИЙ) (1201 - 1264 рр.) – князь волинський ба галицький. Проголошений князем у 1205 р. Під час міжусобиць змушений був разом з матір'ю та братом Васильком Романовичем перебувати у Польщі та Угорщині. Провів багато часу при дворі угорського короля, добре орієнтувався в європейській політиці. У 1219 р. одружився з донькою Мстислава Удалого і почав самостійно князювати на землях Волині, згодом у 1229 р. завершив об'єднання її під своєю владою. Здійснив кілька вдалих походів на Берестейську, Белзьке землі, встановив контроль над Галичем (короткочасно), Луцьком, Чарторийськом. Княжіння Данила Романовича – період найвищого політичного, економічного та культурного піднесення України в ХІІІ ст. У 1253 р. прийняв від Папи Римського королівську корону. Багато зусиль доклав для організації захисту України від татар. На початку 50-х років ХІІІ ст. втрутився в боротьбу за австрійський престол і добився визнання прав на нього свого сина Романа. (*Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В.І. – К., 2001. – С. 69.*).

ДВОВЛАДДЯ − своєрідне і нетривке переплетіння двох влад, як це було, наприклад, в Росії після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.: існували Тимчасовий уряд і Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. На відміну від Росії в Україні склалася своя особлива суспільно-політична ситуація. Якщо в Петрограді по завершені антисамодержавницьких виступів виникло двовладдя, то в Україні з'явилися

три центри політичного тяжіння: Губернський комісар Тимчасового уряду в Києві П. Суковкін, Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, Українська Центральна Рада (виникла 3-4 березня 1917 р. у Києві).

ДЕКАБРИСТИ (назва походить від грудневого − по-рос. назва місця «*декабрь»* − повстання 14.12.1825 р. в Петербурзі) − російські дворянські революціонери, переважно офіцери, учасники таємних організацій у Петербурзі та на Україні, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпаччини. Таємні організації ліберальних офіцерів на початку 20-х років XIX ст., що виникли У Санкт-Петербурзі, Тульчині, Кам'янці і Василькові, були оформлені в Північне товариство в Росії й Південне, засноване у 1821 р., − на Україні. Останнє очолив полковник П. Пестель − автор програми «Русская правда» (її зміст − ліквідація кріпацтва, рівність усіх громадян перед законом, особисті свободи, республіканський устрій країни). Пізніше він був об'єднаний з іншими військовими частинами та селянами.

Після смерті Олександра I змовники намагалися підняти у грудні 1825 р. повстання у війську проти Миколи I. Опорою Південного товариства став Чернігівський полк. Невдовзі полк було розбито вірними царю військами. Виступи в Петербурзі та на Україні придушено, учасників репресовано, 5 керівників (П. Пестеля, С. Муравйова-Апостола, К. Рилєєва, М. Бестужева-Рюміна, П. Каховського) повішено. Хоч повстання декабристів зазнало поразки, однак не пройшло марно: це було революційне повстання як провісник майбутніх радикальних змін у Російській імперії.

ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ − учасники російського опозиційного руху дворян-республіканців, об'єднаних у Південному товаристві (засноване 1821 р., Тульчинська, Кам'янська, Васильківська управи, голова − полковник П. Пестель, керівники − С. і М. Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін,

С. Волконський, В. Давидов, члени − офіцери 2-ої російської армії, дислокованої в Україні). Програмний документ − «Русская Правда» − передбачав ліквідацію кріпосного права, рівність громадян перед законом, особисті свободи, злиття усіх народів Російської імперії в єдиній централізованій високорозвиненій державі. Після революційних подій у Петербурзі виступив 29.12.1825 р. (1.10.1826 р.) у повстанський похід Чернігівський полк, а 3(15).01.1826 р. зазнав поразки в бою під с. Ковалівка. С. Муравйов-Апостол і М. Рюмін страчені (разом з іншими лідерами), тисячі учасників заслані в Сибір та ув’язнені, солдати покарані шпіцрутенами та заслані на Кавказ (брати участь в Кавказькій війні).

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 1990 р. − документ, прийнятий Верховною Радою 12-го скликання 16 липня 1990 р., яким було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати свою долю. Має десять розділів: «Самовизначення української нації», «Народовладдя», «Державна влада», «Громадянство Української РСР», «Територіальне верховенство», «Економічна самостійність», «Екологічна безпека», «Культурний розвиток», «Зовнішня і внутрішня безпека», «Міжнародні відносини». Ще в часи, коли Україна була в складі СРСР, Декларація заклала основи її майбутньої незалежності, проголосила її конституційно-правові принципи.

ДЕНОНСАЦІЯ − у міжнародному праві відмова однієї із сторін, які підписали договір, від його виконання, що веде до дострокового припинення дії цього договору. На Мінській нараді у грудні 1991 р. було денонсовано, договір про утворення СРСР та створення так званої СНД (Співдружності Незалежних Держав). Це утворення було оформлене документально за підписами Президентів України Леоніда Кравчука та Росії Бориса Єльцина, Голови Верховної Ради Білорусі Станіслава Шушкевича. Угоду було підтримано Алма-Атинською Декларацією 11-ти колишніх республік СРСР.

ДЕПОРТАЦІЯ – примусове виселення з місця постійного проживання осіб унаслідок адміністративного або судового рішення. В Україні набула поширення з кінця XVII ст. Депортації піддавалися небажані царизмові гетьмани, кошові отамани, непокірні козаки та селяни, демократичні діячі. В часи сталінського режиму було депортовано значну кількість української інтелігенції, також (за неповними даними) близько 800 тис. «розкуркулених» селян.

Після приєднання до СРСР у 1939 р. західноукраїнських земель лише Галичини було депортовано близько 400 тис. селян. У 1941 р. проведено депортацію осіб німецької національності, а в 1944 – кримських татар, деяких інших народів. Наприкінці 40-х – на початку 50-х років тоталітарний режим здійсни депортацію великої кількості населення Західної України за звинуваченням його в участі або пособництві УПА.

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА – зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольорів тощо, яка репрезентує радикально-державну ідею. Основними атрибутами державності є герб, гімн та прапор. За Конституцією 1996 р. Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів, який уособлює суверенітет держави. Головний елемент Державного Герба – Знак Княжої Держави Володимира Великого (Золотий Тризуб на синьому щиті в золотому обрамленні). Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням Малого Державного Герба та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами голосів депутатів Верховної Ради, зображується на печатках, бланках державних органів, грошових знаках і т. ін. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила Тризуб як Малий герб України та головний елемент Великого Державного Герба. Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Опис

державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Столицею України є місто Київ.

Утвердження нових символів є важливим елементом українського державотворення. Щодо Великого герба країни, її Державного гімну, то був об’явлений конкурс, поки що є тільки їх проекти.

Ці символи використовувались як державні під час Української революції 1917-1920 рр., згодом − у еміграції; знову офіційно відновлені в Україні у 1991-1992 рр.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА В КИЄВІ – перша кам’яна споруда на Русі, що мала двадцять п’ять куполів. Її було споруджено великим князем київським Володимиром 989-996 рр. з десятої частини князівських прибутків. Наприкінці 1240 р. вона зруйнована монголо-татарами.

ДИДАСКЛ – вчитель.

ДИКЕ ПОЛЕ – територія між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Десни й Дніпра. Найчастіше під цією назвою розуміли незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України, яку в різні часи спустошували кочові племена. Донецьке городище - місто Донець - форпост південно-східних окраїн Київської Русі. Згадується в Іпатіївському літописі під 1185 р. у зв'язку із повідомленням про втечу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича з половецького полону.

ДИПЛОМАТІЯ ФЕОДАЛЬНОЇ РУСІ − здійснення за допомогою сукупності невійськових практичних дій (візитів, переговорів, заключення договорів і ін.), по-перше, внутрішньої, імперської функції по відношенню до несловʼянських народів і, по-друге, зовнішньої − для іноземних держав.

Дипломатія Давньої Русі почалася з ліквідації конфедерації 14 східнослов'янських земель і зосередження влади в руках великих князів, з закріплення державного кордону, який в той час не був однорідним (фактично державним був тільки на невеликому протязі, відокремлюючи Русь від інших самостійних держав), з збереження внутрішньої структури підвладних земель, торгівлі, розповсюдження християнства і елементів феодальної культури.

Зовнішня дипломатія охоплювала два кола питань − зв'язки з близькими сусідами (Польщею, Угорщиною, Чехією, країнами Поволжя Болгарією і Хазарією, Кавказом − Дагестаном, Аланією (нині Осетія), Візантією, скандинавськими країнами) і з більш віддаленими (Германією, Францією, Англією, Італією, Папською областю та Олександрією і Багдадом, котрі відвідували руські купці. У процесі формування цих зв'язків практикувались і військова сила, і переговори з укладанням договорів, як численні (наприклад, посольство княгині Ольги у Візантію в 957 р. для переговорів з урядом Константина Багрянородного, яке нараховувало більше ста осіб), так і проведені нашвидкуруч (як переговори князя Святослава з імператором Іоанном Цимісхієм, що велись експромтом у човні на Дунаї під час війни з Візантією у 971 р.). При складенні договорів з Візантією 907 р., 911 р. і 944 р. спирались на норми руського і візантійського права (найбільш ранні норми міжнародного права середньовіччя). Збереглись 3 договори з греками князів Олега (911 р.), Ігоря (944 р.) і Святослава (971 р.). Текст договору складався на грецькій мові з перекладом на давньоруську (грецькі тексти не збереглись) і скріплювались клятвою. Русичі-язичники клялись своїми богами і зброєю, християни-греки цілували хрест. Договори визначали військові зобов'язання сторін, порядок вирішення взаємних образ, регулювалась торгівля, умови допуску в Константинополь руських послів і гостей (купців). Вони свідчили про велике міжнародне значення і могутність Київської Русі.

Дипломатія феодальної Русі періоду роздрібнення (XII-XIII ст.) − це політика імперської дипломатії та міжкнязівських відношень всередині Русі і складна політика зовнішньополітичних союзів, де треба відзначити великі зрушення, які стались у зовнішній торгівлі (наприклад з країнами Європи). У самій Київській Русі основними центрами земель і князювань, що відтиснули на другий план Київ, становляться Володимир, Чернігів, Галич і Смоленськ. Відносини ж між князями будувались на засадах феодальних договорів, які установлювались на з'їздах, у яких приймало участь і духовенство.

Ускладнилась імперська дипломатія. Політикою в різних регіонах відали Новгород, Псков і Полоцьк на Півночі, в інших − Галич і Володимир. Особливо складними були відносини з половецькими ордами Причорномор'я, від руйнівних наскоків яких страждала південно-східна Русь. Використовуючи зв'язки з державами Кавказу (Грузією) і містами Криму (Судак), Русь зуміла зберегти свої позиції на торговельних шляхах по Волзі, Дону, Дніпру, Дністру, Пруту, Серету і Нижньому Дунаю.

Щодо зовнішньої дипломатії, то вона характеризувалась поступовим формуванням двох коаліцій, які протистояли одна одній. Одна (володимирсько-галицька) прагнула до союзу з Візантією і Малою Польщею, інша (волинсько-чернігівсько-смоленська) − до дружби з Румунією і Мазовією (зараз історична область Польщі). Практикувались зустрічі князів для упорядкування кордонів, надання притулків супротивникам ворогуючих держав, інші дипломатичні засоби.

ДИРЕКТОРІЯ УНР 1918 - 1920 рр. − найвищий державний орган країни на останньому етапі Української революції, який очолив повстання

проти гетьмана П. Скоропадського, а після перемоги над гетьманом (14.11.1918 р.) − уряд відновленої Української Народної Республіки, до складу якого увійшли В. Винниченко (голова Директорії, представник

УСДРП); С. Петлюра − теж представник УСДРП; Ф. Швець − представник Селянської спілки; П. Андрієвський − від соціалістів-самостійників; А. Макаренко − безпартійний. У кінці грудня 1918 р. уряд − Раду Народних Міністрів − очолив А. Чеховський. До Директорії в кінці березня 1919 р. увійшов, за постановою Трудового Конгресу, Є. Петрушевич, президент Української Національної Ради ЗО УНР, однак фактично участі в роботі Директорії не брав.

Склад Директорії, її місцеперебування мінялися залежно від воєнної обстановки. Після перемоги повстання перебувала в Києві, 5.02.1919 р. залишила його внаслідок більшовицького наступу; вела війну за незалежність України проти більшовиків (1919 р. також проти Польщі та білогвардійців); після виходу з Директорії УНР всіх її членів, крім С. Петлюри, він 13 лютого 1919 р. став головою Директорії УНР і залишився одноосібним главою держави з титулом голови Директорії УНР.

ДИСИДЕНТИ (з лат. *«незгідні»*) 1) у середні віки відступники від католицизму, яких церква переслідувала як єретиків; з часів Реформації − християни, що не дотримувались пануючого в даній державі віросповідання (католицького чи протестантського); 2) учасники опозиційного руху з кінця 50-х до середини 80-х, спрямованого проти тоталітарного та неототалітарного режимів під впливом суспільних вартостей, які в різних формах виявляли себе протягом усієї історії СРСР; у 60-ті роки так званої «хрущовської відлиги» в Україні дисиденти зосередились на проблемах духовного відродження («шестидесятники»); з другої половини 70-х років активізується рух за права людини: виступали за демократизацію суспільства, в неросійських республіках − за національні права. Найвідоміші в Росії: О. Солженіцин, А. Сахаров, В. Буковський; в Україні: Л. Лук’яненко, В. Чорновіл, П. Григоренко, М. Руденко, В. Стус та інші. Існували підпільні групи (Українська робітничо-селянська спілка, Український національний

фронт), відкрито діяла з 1976 р. Українська Гельсінська група (УГГ), яка пізніше перетворилася на Українську Гельсінську спілку (УГС); усього до складу УГС в період 1976-1988 рр. входила 41 особа; діяли групи борців за свободу совісті, за національне самовизначення України. Дисиденти зазнавали жорстоких переслідувань (обмеження у виборі професії, вбивства при загадкових обставинах, ув'язнення в тюрмах і таборах, заслання, запроторення до психічних лікарень, створення атмосфери психологічного терору, позбавлення можливості якось здобувати засоби для прожиття).

ДІАСПОРА (в пер. з грецьк. − *«розсіяна»*) − розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають за її межами. Українська діаспора налічує близько 50 млн. осіб. Найбільша їх кількість проживає в Російській Федерації. Українці мешкають у Казахстані, Молдові, Білорусі, Узбекистані, Киргизії та інших республіках колишнього СРСР. Значні групи українців мешкають у Польщі, Румунії, Словаччині, в західноєвропейських країнах − Франції, Великій Британії, Німеччині. Досить численна українська діаспора у США, у Канаді, у Бразилії, Аргентині. В основі поняття «українська діаспора» лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів. У деяких сусідніх з Україною державах українці живуть на землях, здавна заселених ними. Вони туди не емігрували, а є там корінним населенням. У точному розумінні слова вони не є «діаспорою». Але, крім цієї категорії, тут є й інші українці, які живуть розпорошено по всій території цих країн. Проблеми, ситуації та перспективи – правові, політичні, культурні, психологічні – тих і тих українців у межах однієї країни (наприклад, Польщі, Словаччини, Румунії, Росії) схожі між собою.

Склалася також певна спільність цінностей, внутрішньої солідарності та інтересів, зокрема спільність поглядів усіх зарубіжних українців на роль і долю України. Більше того, можна сказати, що саме моральний зв'язок з Україною дає відчуття певної єдності та спільності всім українським громадам, що реалізується у встановленні й розвитку багатьох зв'язків між ними: культурних, релігійно-церковних, професійних, економічних тощо.

Враховуючи домінування духовних, психологічних чинників у єднанні всіх українців, можна констатувати, що світове українство це спільнота, передусім, соціальне-психологічна. При цьому утворені й координуючі органи діяльності всіх українських громад зарубіжжя – Українська Всесвітня Координаційна Рада та Світовий Конгрес Українців, які направляють свої зусилля на розвиток українства, української культури, збереження мови, традицій, славних сторінок минулого Батьківщини.

ДІР (?-882?) – напівлегендарний київський князь. Згідно з «Повістю минулих літ» він був варягом, співправителем Аскольда. Частина дослідників вважає, що Дір князював раніше або пізніше. Арабський вчений X ст. Аль-Масуді називав Діра першим із слов’янських князів, що володів великими містами і багатьма населеними країнами. За літописом Дір разом з Аскольдом очолив похід Русі на Константинополь (860 р.). Убитий Олегом 882 р.

ДОКУМЕНТИ – письмові тексти та зображальні матеріали, що мають правове значення. Найбільш важливою особливістю документа є те, що він створюються безпосередньо під час тої історичної події, про яку у ньому йдеться мова. Тобто документи створюють сучасники і безпосередні свідки, часто учасники подій.

ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1883 -1973 рр.) – політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Походив з козацько-старшинського роду. Навчався в Царськосельському ліцеї, на юридичному

факультеті Петербурзького університету, з якого виключений за участь в українській демонстрації 1905 р. У 1905 р. член РУП (згодом УСДРП). Через переслідування поліції (1908 р.) виїжджає за кордон. Під час Першої світової війни – перший голова Союзу Визволення України (1914 р.), з якого вийшов у 1915 р.У 1917 р. жив у Львові, де здобув ступінь доктора права. У березні 1918 р. виїхав до Києва, де очолював Українське телеграфне агентство, був членом української делегації на переговорах з РСФРР. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. В 1919-1921 рр. – у Швейцарії. З 1922 р. мешкав у Львові, де був одним із засновників Української партії національної роботи і редактором її друкованого органу «Заграва» (1923-1924 рр.). У 1939 р. заарештований і ув’язнений в польському концтаборі. Після звільнення емігрував до Німеччини, а звідти до Бухареста, де редагував часопис «Батави» (1940-1941 рр.). Під час Другої світової війни мешкав у Берліні, Львові, Празі, в 1945 р. – у Парижі, в 1946 р. переїхав до Великої Британії. З 1947 р. в еміграції в Канаді, де викладав українську літературу в Монреальському університеті, співробітничав в українських виданнях. У своїх працях, найгрунтовнішими з яких є «Модерне москвофільство» (1913 р.), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.), «Підстави нашої політики» (1921 р.), «Націоналізм» (1926 р.), «Де шукати наших традицій» (1938 р.), «Московська отрута», «Росія чи Європа» (1955 р.), «Клич доби» (1968 р.), виклав доктринальні засади українського націоналізму (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 310.*).

ДОРОШЕНКО ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ (1627 - 1698 рр.) – гетьману країни (1665 - 1676 рр.), один із найвидатніших діячів її історії. Народився в Чигирині в козацькій родині. Здобув ґрунтовну освіту. Активний учасник Визвольної війни українського народу, один з найближчих соратників Б. Хмельницького і продовжувач його справи. Ставши гетьманом на Правобережжі, рішуче виступив проти умов Андрусівського договору й

восени 1667 р. зробив спробу приєднати до Гетьманщини західний регіон. У червні 1668 р. домігся возз'єднання Козацької України, гетьманом якої був обраний. В умовах спровокованої Запорожжям й сусідніми з Україною державами політичної боротьби пішов у березні 1669 р. на прийняття турецького протекторату. Влітку 1672 р. взяв участь у поході турецької армії проти Польщі, але, невдоволений укладеним між Портою і Польщею Бучацьким договором, який перекреслював його політичні плани, переорієнтувався на на Московію і Польщу. У розпалі народного обурення спустошенням України турецько-татарською та польською арміями складає гетьманські повноваження. У березні 1677 р. вивезений до Москви, 1679-1692 рр. – в'ятський воєвода. Останні роки провів у своєму маєтку в с. Яرополче Волоколамського повіту, де й похований. Могила збереглася до нашого часу (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 171.*).

Упродовж свого гетьманування провів або брав участь у ряді воєн, як з Польщею, та і з Московією: Російсько-польській війні (1654-1667 рр.) Українсько-польській війні (1666-1671рр.), Українсько-московській війні (1665-1676 рр.), Польсько-турецькій війні (1672-1676 рр.).

Був тричі одружений, мав двох дочок і трьох синів. Його правнучкою, по лінії останнього шлюбу з Агафією Єропкиною, була дружина Олександра Пушкіна – Наталя Гончарова.

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1841 - 1895 рр.) – український політичний мислитель та громадський діяч, публіцист, історик, літературознавець (брат Олени Пчілки, дядько Лесі Українки), засновник соціалістичного руху, що справив значний вплив на ідеологію громад (очолював ліве крило Київської Громади), їхню програму та дії, визначив такі принципи їхньої діяльності: «в культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, в соціальних питаннях – демократизм ». Критикував народництво

й пропагував так званий громадівський соціалізм етнічного характеру, політичну активність. Його девіз: «поглиблення громадського руху політичними проблемами життя, зміцнення організаційних засад, вдосконалення політичної тактики й посилення, таким чином, впливу на народні маси». Конституційний проект М. Драгоманова – перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію громад, які поєднували б інтереси різних національностей. В адміністративному плані М.Драгоманов поділив Російську імперію на 23 області. У наданні українському визвольному рухові останніх десятиріч XIX ст. політичного характеру була заслуга Драгоманова.

ДРУКАРСЬКА СПРАВА В УКРАЇНІ – початок друкування; створення російським першодрукарем Іваном Федоровим (Федоровичем) у Львові 15 лютого 1574 р. першої друкованої християнської богослужебної книги «Апостол» (вона містила частину Нового завіту: діяння і постання мандрівних проповідників християнства, найближчих 12 учнів Христа), в цьому ж році – Букваря – першого на східнослов'янських землях, які започаткували друкування на Україні на основі кириличного шрифту.

ДУМИ – лірико-епічні твори української словесності про події з життя козацької України XVI-XVII ст. Є 2 цикли дум: давніший – про козацьку боротьбу з татарами і турками, про турецьку неволю, щасливе врятування з неволі та повернення з походу і т. ін.; новіший – про козацько-польську боротьбу, наприклад, Хмельниччину, на соціальні теми. Авторами були здебільшого самі козаки, виконавцями – народні кобзарі, бандуристи, лірники.

ДУКАЧ (ЛИЧМАН) – прикраса у вигляді великої медалеподібної монети з металевим бантом, прикрашеним камінцями. Займав центральне композиційне місце у всьому комплексі нагрудних прикрас. Дукачі у XIX - на

початку XX ст. називали дуже різні за матеріальною та художньою цінністю жіночі прикраси – від грубого, але старанно виготовленого ювелірного виробу до фабричної штампованої бляшки.

ДУУМВІРАТ – термін, прийнятий в сучасній науці для позначення своєрідної форми влади в Києві XII ст., за якою київський стіл ставав об’єктом співправління представників двох наймогутніших князівських ліній для збереження політичної рівноваги і стабільності в державі. Отже, державне правління двох князів Київської Русі – Ярослава і Мстислава – з двох центрів: Києва і Чернігова, спрямоване на забезпечення пріоритету загальнодержавних інтересів і подолання тенденції роздрібненості Київської держави, проходило з 1019 по 1036 роки.

Після смерті Володимира Святославовича у 1115 р. між його синами спалахнули міжусобні війни за київський престол. Вони тривали 4 роки. Лише Ярослав зміг домовитися з братом Мстиславом про верховну владу на Русі як співуправління західними і східними від Дніпра землями. Ярослав Володимирович став київським князем (1019-1054 рр.), а Мстислав Володимирович – чернігівським (1019-1036 рр.). Дуумвіратський підхід ознаменував торжество політичного компромісу в княжому володарюванні над місцевим сепаратизмом. Протягом кількох наступних десятиріч була досягнута відносна політична стабільність Київської Русі. Давньоруське суспільство цінувало підписану між Рюриковичами спільну угоду як запоруку забезпечення миру й злагоди на Русі. Після смерті Мстислава (1036 р.) державна влада перейшла до Ярослава, і це був новий крок на шляху до внутрішньої єдності Давньоруської держави. Князь Ярослав здійснив кілька походів у північно-східні землі і підпорядкував їх владі Києва, розгромив печенігів у 1036 р., зміцнив мирні зв'язки з Візантією, підтримував тісні стосунки з іншими країнами.

ЕКСТРАТ ПРО СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ («ЭКСТРАТ О СЛОБОДСКИХ ПОЛКАХ») – складений 1734 р. на вимогу Державного кабінету і Сенату Російської імперії на підставі матеріалів Розрядного архіву. Це збірка перших документальних відомостей про заселення Слобожанщини.

ЕМСЬКИЙ АКТ 18. 05. 1876 р. (чинний до революції 1905-1907 рр.) − законодавчий документ, підписаний царем Олександром ІІ у німецькому містечку Емс, про повну заборону українського письменства: не можна було не тільки друкувати в Росії оригінальні твори, перекладати їх українською мовою (крім історичних пам'яток і белетристики), а й довозити із-за кордону українські книги та брошури, видані там. Заборонялися також українські театральні вистави рідною мовою, декламації, концерти українських пісень, друкування текстів та нот. Емський акт був спрямований і проти українського національного руху: заборонялась діяльність «Громад», були закриті науковий осередок тодішнього українофільства − Південно-західний відділ Російського географічного товариства, прихильна до українців газета «Киевский телеграф», зазнали утисків про українські професори університетів. Революція 1905-1907 рр. змусила царський уряд відмінити Емський акт.

ЕМФІТЕВТИЧНЕ ПРАВО – довгострокова або вічна оренда.

ЕНЕОЛІТ (мідно-кам'яний вік) − період в історії людства, коли воно освоїло мідь, виробництво знарядь з неї та нові галузі виробництва. У зв'язку з цим прискорився розвиток землеробства, скотарства, ремісного виробництва, зокрема гончарства, металургії та металообробки. Це період виникнення перших цивілізацій у Єгипті й на Близькому Сході. На території України енеоліт припадає на початок IV - середину III тис. до н.е. і представлений трипільською археологічною культурою. Цю епоху репрезентує уже осілий хлібороб, пов'язаний з ділянкою, яку він обробляє. За визначенням відомого українського історика М. Брайчевського, «носіями культури були хліборобські племена, які консолідувалися в більш масштабне етнічне утворення − народ − один із попередників (може, навіть основний) індоєвропейської етнічної сім'ї, зокрема слов'ян». Ця археологічна культура була відкрита археологом В.В. Хвойкою на початку XX ст. біля с. Трипілля на Київщині. У 2002 р. цей район отримав статус культурно-національного заповідника.

ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ – давні надписи на твердих матеріалах – на якихось речах, на стінах будинків та храмів, на камінні та на уламках кераміки. Також будь-які давні надписи, що знаходять під час археологічних розкопок.

ЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ (від лат. *tolerantis – терплячий*) – це відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, наявність позитивного образу іншої етнокультури при збереженні позитивного сприймання своєї власної. Це відсутність або ослаблення реагування на відмінність взаємодіючих етнічних культур.

Етнічна толерантність не є наслідком асиміляції як відмови від власної культури, вона є характеристикою міжетнічної інтеграції, для котрої властиве

сприйняття або позитивне ставлення до власної етнокультури і до культур інших етнічних спільнот.

Явище етнічної інтолерантності являє собою переважно негативне сприйняття іншої етнокультури при понадпозитивному сприйнятті власної етнічної культури.

Толерантність, як відсутність або ослаблення реагування на певний несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу, у міжетнічній сфері має свою специфіку. Етнічна толерантність сприяє підвищенню стійкості, терпимості до різних етносуб'єктів та їх суджень, думок, установок, вона пов'язана з неупередженою оцінкою представників різних етнічних спільнот та їх вчинків.

ЕТНІЧНІСТЬ – сукупність специфічних спільних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свої ендогамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот.

ЕТНОГЕНЕЗ − тривалий процес утворення народності на базі різних етнічних компонентів; вивчення етногенезу опирається на використання даних багатьох наук: історії, мовознавства, етнографії, антропології, археології, ономастики, палеографії і інших.

ЕТНОГЕОГРАФІЯ − розділ етнографії, що вивчає особливості розселення в минулому і теперішньому народів світу, окремих країн і регіонів; в етнографію входять картографія і етнічна демографія (опис народів).

ЕТНОГРАФІЯ (від старогрецьк. *«народ»* і *«пишу»*) − наука про народи світу на всіх етапах їх розвитку від найдавніших часів до наших днів; при

цьому в центрі уваги етнографів знаходиться перш за все традиційно-побутова культура народів; саме тут зосереджені найбільш характерні, специфічні риси способу життя.

ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв’язками з сусідніми народами.

ЕТНОГРАФІЧНЕ РОЗТАШУВАННЯ – це умовний поділ території на локальні культурно - побутові групи, населення яких має спільні риси мовного, звичайного, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками із сусідніми народами. Сьогодні прийнято виділяти в Україні шість історико-етнографічних земель Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянщина, Південь та Слобожанщина

ЕТНОЛІНГВІСТИКА (від грецьк. *«плем’я»*, *«народ»* і *«мовознавство»*) − розділ мовознавства, який вивчає взаємозв’язок мови і етнічних факторів тобто тих факторів, що пов'язані з життям народу).

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДІВ – класифікація згідно з якою народи поділяються за мовними сім’ями, пов’язаними генетичною спорідненістю.

ЕТНОЛОГІЯ (від грецьк. *«народ»* і *«наука»*) − наука, яка займається теоретично-порівняльним вивченням культур різних народів, а також наука, яка вирішує загальні суспільно-філософські народознавчі проблеми. Виникла етологія в XIX ст.

ЕТНОНІМ – назва народу.

ЕТНОС – 1) стійка сукупність людей, що історично склалася на певній території, які мають не тільки спільні риси, але й відносно стабільні властивості культури (включаючи мову) та психіки, усвідомлюють свою єдність та відмінність від усіх інших людських колективів.

Формування слов'янського етносу (етногенезу) відбувалося поетапно і здійснювалося впродовж тривалого часу шляхом інтеграції його з іншими етнокультурними групами: балтами на півночі, іраномовними племенами на півдні, германцями на заході, фракійцями на південному заході. До рубежу III-II ст. до н.е. ці процеси розвивалися головним чином на території між Віслою і Одером, охоплюючи також Волинь, а з I ст. н.е. центр слов'янської історії переміщується в межиріччя Вісли і Дніпра.

2) історично усталена на певній території стійка біосоціальна сукупність людей, які мають відносно стабільні спільні риси та особливості культури й мови, а також усвідомлюють свою внутрішню єдність та відмінність від інших спільнот (самосвідомість), що зафіксовано в самоназві (етнонімі).

ЕТНОЦЕНТРИЗМ – переконаність у вищості, порівняно з іншими власної етнічної групи та її культури.

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНСЬКА РАДА (ЗУР) − громадсько-політичний орган, створений делегатами від різних партій Галичини й Буковини у травні 1915 р. у Відні, який представляв інтереси українців Австро-Угорщини. Головою Президії ЗУР був К. Левицький. Своєю програмою ЗУР проголосила боротьбу за територіально-національну автономію на українських землях у складі Австро-Угорщини.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ (1776-1828 рр.) − нова Січ, створена частиною колишніх запорозьких козаків після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) в турецьких володіннях у гирлі Дунаю в Добробуджі. Становище козаків у Туреччині було тяжким. Вони повинні були брати участь у війнах на боці Османської імперії. 18 травня 1828 р. їм було дозволено повернутись на батьківщину, так як у 1828 р. під час російсько-турецької війни частина козаків на чолі з кошовим Й. Гладким перейшла на бік росіян, після чого турки ліквідували Задунайську Січ, а з козаків Гладкого було сформовано Азовське козацьке військо.

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА (ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ, ЗАКАРПАТТЯ) − історична назва сучасної Закарпатської області. У докиївський час − територія східнослов'янських племен білих хорватів. У X-XI ст. входила до складу Київської Русі. В 30-ті роки XI ст. південна частина, а у XII ст. − весь край − у складі Угорщини. Наприкінці XVII ст. стає частиною Австро-Угорщини. За Сен-Жерменським мирним договором (1919

р.) додана до складу Чехословаччини. 15 березня 1939 р. проголошена незалежною державою. Її президентом став А. Волошин − політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття. В кінці березня 1939 р. загарбана хортистською Угорщиною. У 1944 р. визволена від окупантів Червоною Армією. За угодою між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. Закарпаття включено до складу УРСР. 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область.

ЗАКУПИ – залежні люди в Київській Русі, які брали у феодала в борг позику (купу) і зобов'язані були відробити її.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК − один із періодів розвитку людства за історично-археологічною періодизацією. У I тис. до н.е. - на початку I тис. н.е. він торкнувся нашої території. Цей період дорівнюється у хронології України трьом етапам у її історії − кіммерійському, скіфському та сарматському.

ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ – сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київ з Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ (XVI-XVIII ст.) − укріплений козацький табір, місто-фортеця на островах за дніпровськими порогами, що виник у середині XVI ст. Запорозька Січ ділилася на адміністративні одиниці − паланки, військово – на 38 куренів У ролі вищої законодавчої влади виступала загальновійськова Рада, тобто всі козаки табору. Виконавча влада належала кошовому отаманові. Його помічниками були суддя, осавул, писар, курінні отамани.

Запорозька Січ − місце розвинутої економіки і прогресивних фермерських форм господарювання, вогнище свободолюбства, героїзму, блискучого військового мистецтва. Заснування її пов'язують з діяльністю Д. Вишневенького (Байди), який у 1552-1158 рр. об'єднав козаків, збудував

замок на острові Мала Хортиця на Дніпрі, можливо, уже існуючий у 30-х роках XVI ст.

Особи, які мали найвищі військові чини та виборні посади в українському козацькому війську, входили і до генеральної старшини. Козацькій старшині, яка, в свою чергу, поділялась на полкову та сотенну, у війську належало адміністративне й військове керівництво. Січ мала свої збройні сили — запорізьке військо (Військо Запорозьке низове). Під її контролем перебувала значна територія. Формально Запорозька Січ визнавала зверхність польського короля, згодом (з 1654 р.) − московського царя, кримського хана і турецького султана (1711-1734), а фактично здебільшого проводила незалежну політику, вела боротьбу з татарами і турками, була базою козацьких повстань XVI-XVII ст. Їй належить провідне місце у народно-визвольних війнах проти Польщі у першій половині XVII ст. У 1648 р. на Запорозькій Січі почалася війна українського народу на чолі з Б. Хмельницьким проти польського поневолення. Ця війна мала визвольний характер. Становище було ускладнене діями із зовні − нападами татаро-турецьких військ. Козаки у цих війнах, які їм довелось вести одночасно з іншими ворогами, виявляли неабиякі мужність та героїзм. Під час воєнних дій козаки міняли місце свого знаходження. Табір розташовувався у різних місцевостях: Хортицькій, Томаківській (до 1593 р), Базавлуцькій (1593-1638 рр.), Микитинській (1638-1652 рр.), Чортомлицькій (1652-1709 рр.), Кам’янській (1709-1711 рр.), Олешківській (1711-1734 рр.), Ново-Січській (1734-1775 рр.). З часів Хмельниччини (1648-1657 рр.) займала автономне становище в Козацькій державі (до 1709 р.)

За умовами Андрусівського перемир’я (1667 р.) над Січчю було встановлено владу Московії спільно з Польщею. Через 22 роки по закінченні так званого «Вічного миру» Січ було підпорядковано владі Москви. У 1709 р. Петро I наказав її зруйнувати. За наказом Катерини II у 1775 р. Січ була

повністю зруйнована. Згодом запорізькі козаки створили Задунайську Січ та Бузьке козацьке військо. Історична пам’ять і традиції існують і понині на Дунаї та на Кубані і справляють свій вплив на суспільно-політичні зміни сучасної України

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) − нова республіка, створена на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорщини. Офіційно проголошена 13 листопада 1918 р. у складі Галичини, Буковини й Закарпаття. Правда, в двох останніх регіонах українська влада проіснувала дуже короткий час. Вищим органом влади ЗУНР була Українська Національна Рада. Виконавча влада належала Державному Секретаріатові. Президентом ЗУНР був Є. Петрушевич. Збройні сили держави складала Українська Галицька армія (УГ А).

22 січня 1919 р. − День Соборності України: проголошення об’єднання ЗУНР і УНР в єдиній державі. Під назвою «Західна область Української Народної Республіки» (ЗО УНР) західноукраїнські землі увійшли до складе об’єднаних українських земель. ЗО УНР забезпечувалася територіальна автономія. У червні 1919 р. майже вся територія ЗУНР була окупована Польщею. У зв’язку з цими обставинами у Відні 15 листопада 1919 р. був заснований Закордонний центр ЗУНР. З поширенням польської юрисдикції на території Галичини ЗУНР припинила своє існування.

ЗЕМСТВА − органи місцевого (земського) самоврядування, створені згідно реформи 1864 р. в більшості губерній Європейської Росії, в т. ч. і в Україні − переважно на Лівобережжі і Півдні. Правобережна Україна створила земства десь у 1911 р., тому що там був сильним вплив польської шляхти, яка знаходилась в опозиції до Росії. Їй боялись надавати права. Мали розпорядчі (земські зібрання) та виконавчі (земські управи) функції під контролем Міністерства внутрішніх справ та губернаторів. Вибори до земств

здійснювалися за куріями (розрядами) відповідно до станової, національної належності, віросповідання чи майнового цензу, що надавало перевагу дворянству. Права недворянських станів на представництво у земствах ще більше обмежувалися законом від 12 червня 1890 р. Земства займалися питаннями місцевого господарства (розвитком хліборобства, торгівлі, промисловості, утриманням і будівництвом місцевих шляхів), медицини, народної освіти, зв'язку, страхування, статистики тощо. Земські діячі (переважно з представників ліберальної інтелігенції та дворянства) зробили помітний внесок у розвиток соціальної сфери. Деякі з них відзначалися прогресивними поглядами, намагалися спрямувати земський рух до здійснення конституційних реформ у Росії.

Після 1917 р. функції земств перебрали місцеві Ради. Роль земств, які проіснували понад 50 років, у поширенні ліберальних ідей та засад самоорганізації і самоуправління населення досить значна. Поважний і їх внесок у розбудову господарства і культури України.

ЗОЛОТІ ВОРОТА В КИЄВІ – пам'ятка архітектури, фортифікаційної техніки та мистецтва часів Київської Русі. В літописі вперше згадуються під 1037 р. Входили до оборонної системи Києва. У верхній частині Золотих Воріт знаходився майданчик для воїнів, а над воротами височіла церква Благовіщеня. Припускається, що назва означала головний, парадний в'їзд до міста.

ЗОЛОТЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ – запас золота у центральних банках, призначений для покриття банківської емісії, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та інших зобов'язань, що належать до оплати.

ІГУМЕН – настоятель (управитель) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались архимандритами.

ІЗЮМСЬКИЙ ШЛЯХ – одне з розгалужень Муравського шляху. Починався у верхів'ях річці Орелі, перетинав Ізюмський брід (звідси назва) на Сіверському Дінці, далі йшов уздовж правого берега Осколу і в межиріччі верхів'їв Псла, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу знову виходив на Муравський шлях.

ІЄРОМОНАХ – священик-чернець.

ІЛАРІОН (? - прибл. 1088 р.) – митрополит київський, церковний і політичний діяч, філософ і оратор. Автор «Слова про закон і благодать» (прибл. 1037 р.). До поставлення митрополитом був пресвітером князівського храму в с. Берестові біля Києва, визначався вченістю і благочестям. Входив до кола найближчих радників Ярослава Мудрого. У 1051 р. Ярослав самочинно поставив Іларіона в загально руські митрополити без погодження з константинопольським патріархом. Подальша доля митрополита невідома. За однією з версій, Іларіон, після того як став митрополитом, незабаром помер, за іншою – постригся в ченці та прийняв ім'я Никон, поселився в Києво-Печерському монастирі й став автором так званого Печерського літопису 1073 р. (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 54.*).

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА МОВНА СІМ'Я – одна з найбільших мовних сімей, які розвинулися з праіндоєвропейської мови; до цієї сім'ї мов входить 16 безперечних мовних груп, серед яких і слов'янська.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ РЕГІОН – етнотериторіальне утворення в рамках всього етносу, який за своєю історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено в крайовій символіці та людській пам'яті.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА – різноманітні групи писемних і різних інших матеріалів, що містять відомості з історії країн і народів: літописи загальноруські і місцеві (історико-літературні твори XI та наступних століть), хроніки і хронографи (західно- та східноєвропейські і східні твори з всесвітньої історії) княжі і приватні акти, берестяні грамоти (послання і ділові документи, написані на бересті), сфрагістичні (князівські печатки) та епіграфічні (написи на камені, стінах, дереві) матеріали, геральдика, нумізматика, археологічні предмети, дані історичної географії і демографії, церковні папери, рукописи, різноманітна література, твори мистецтва. До історичних джерел також відносяться сліди життя і людської діяльності в минулому, передані в усній традиції, мові, звичаях і праці.

ІСЛАМ – монотеїстична релігія, творцем якої був Мугаммад (VII ст.); першими її прийняли арабські кочові племена Аравійського півострова. Іслам виходить з традицій юдаїзму і християнства, визнає Аллаха єдиним Богом, проголошує віру в страшний суд і кару й нагороду після смерті. Засади ісламу викладені в Корані та суні (традиції Мугаммада). Сповідники ісламу (мусульмани, магометани) становлять близько 20% населення світу (переважно Азія і Африка) і поділяються на сунітів та шиїтів.

ІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД – період розвитку людства після винаходження писемності; доісторичний – період розвитку людства до появи писемності.

ІСТОРИЧНІ НАЙМЕНУВАННЯ − антропоніми (власні імена та прізвища людей), гідроніми (назви водоймищ: річок, озер, морів), етноніми (назви племен і народів), ойконіми (назви населених пунктів), ороніми (назви гір, висот, ярів і впадин), хороніми (назви країн і країв), топоніми (географічні назви).

ІСТОРІЯ (від грецьк. *«розповідь про минуле, про те, що узнали»*) 1) процес розвитку природи і суспільства; 2) комплекс суспільних наук (історична наука), які вивчають минуле в усій його конкретності і різноманітності.

Важливий етап розвитку історії − історія уявлень античного світу (їх найвище виявлення − твори «батька історії» Геродота та історика Фукідіда). Але термін «історик» з'явиться в пізніших грецьких письменників − Діодора Сицілійського, Плутарха та ін. Перших же грецьких письменників-істориків, які передували Геродотові, називали логографами, що означало: прозаїки, в протилежність тим, хто писав вірші (тобто поетам). Вперше слово «історик» зустрічається у Фукідіда (бл. 460-400 рр. до н.е.) − автора «Історії» (у 8 кн.), вершини античної історіографії. Твори логографів − це, як правило, місцеві хроніки, що містили опис земель і відомості про заснування міст, генеалогії відомих родів.

Батьком української історії можна вважати автора «Повісті минулих літ» − літописця Нестара. Серед великих українських істориків назвемо М. Грушевського, Д. Баталія, М. Брайчевського.

ІСТОРІОГРАФІЯ − опис історичного минулого, історична письмова доповідь; сукупність історичних праць, що стосуються певного періоду історії, регіону або проблеми; історія історіографії, що сягає початків письма (Єгипет, Месопотамія, Китай), займається напрямками, історичними школами.

«ІСТОРІЯ РУСІВ» − видатний твір невідомого автора, історичний і політичний, реалістичний, але і легендарний, навіть романтичний, який з'явився, очевидно, до 90-х рр. XVIII ст., за думкою інших − дата його написання − початок XIX ст. Він дає картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. (до 1769 р.). Головна думка − природне моральне і історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Боротьба українського народу за визволення − основний зміст книги. Багато уваги приділено Козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині. Взагалі ж автор писав швидше за все не історію України, а своє бачення цієї історії. ;а авторським задумом «Історія Русів» поділяється на 2 періоди: до татарської і навали (коротко) і після неї (докладно).

Центральна фігура трактату − Богдан Хмельницький, якого автор дуже поважає і вважає великим політиком. У переказі вітчизняної історії багато суб'єктивного, не в усьому точка зору автора узгоджується з пізнішою історіографією. Але, підкреслимо це, автор «Історії Русів» був ворогом тиранії взагалі і усякого насильства зокрема, великим патріотом української землі. «Історія Русів» − це перша своєрідна політична історія України. Цей політичний памфлет характеризується не тільки яскравістю викладу, оригінальністю стилю, емоційністю, патріотизмом, йому притаманні й тенденційність, недостатня документальна обґрунтованість тверджень, неточності, відверті фантазії автора (вигаданість дат, кількості військ, числа загиблих тощо). Безумовно, у цьому творі надзвичайно багато суб'єктивного, але його автор стоїть на патріотичних, демократичних позиціях і його думку рухає гаряче бажання не тільки розібратися в хитросплетіннях національної історії, а й допомогти своєму страждаючому народові. Не випадково, критично оцінюючи «Історію Русів», Д. Дорошенко зазначав, що ця праця «прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки» .

КАЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ (КАЛЬМІУСЬКА САКМА) – одне з розгалужень Муравського шляху, яким користувалися кримські й ногайські татари для розбійних нападів на Слобідську Україну та Російську державу в XVI - на початку XVIII ст.

КАРАЗІН ВАСИЛЬ НАЗАРОВИЧ (1773-1842 рр.) − український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч, публіцист, економіст, ініціатор заснування Харківського університету (1805 р.) і реформи освіти в Російській імперії, прихильник перебудови державного устрою Росії на засадах конституційної монархії. Вдячні земляки поставили йому у 1906 р. пам'ятник, кошти на який збирали протягом 40 років (скульптор І. Андріолетті, арх. О. Бекетов). В. Каразін зображений в той момент, коли він виступає перед харків'янами з промовою про необхідність заснування в Харкові університету. Батьківщина В. Каразіна − С. Кручик Богодухівського району на Харківщині.

КАТЕХІЗИС – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського віровчення.

КЕЛЬТИ − плем'я індоєвропейського походження, яке з'явилось у VI ст. до н.е., розселилось у Франції, звідки і поширилось по всій Європі.

КЕРЕЯ (СІРЯК, ЗАТУЛА, КОБЕНЯК, БУРКА, СВИТА З КОБЕНЯКОМ) – плащеподібний одяг однотипного крою, що побутував на всій території України у XIX ст. Шився з одного або двох перегнутих на плечах полотнищ саморобного сукна гіршого ґатунку (рядовини) чорного або сірого кольору. По боках вставлялися великі клини, до невеликого коміра пришивався прикрашений вишивкою капюшон. Застібок керея не мала, а підперезувалася поясом. Носили її поверх усіх видів верхнього одягу в негоду.

КЕРСЕТКА – безрукавка з фабричної тканини, яка мала багато місцевих варіантів довжини, пропорцій, декорування. Побутувала здебільшого на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Слобожанщині частково на Півдні України.

КИЄВО-БРАТСЬКИЙ МОНАСТИР – чернеча обитель, заснована на початку XVII ст. на Подолі. У цьому монастирі виникло церковне православне братство і школа, яку 1632 р. перетворено у колегіум.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ − навчальний заклад, започаткований Київською братською школою (1615) і лаврською школою, 1631 р. київським митрополитом Петром Могилою, який злився 1632 р. в Києво-Могилянську колегію. Царськими указами 1694 і 1701 років було визначено статус академії як провідного культурно-освітнього центру. Курс навчання тривав 12 років. В академії працювали видатні професори: І. Гізель, Ф. Прокопович, С. Яворський. Серед вихованців − С. Полоцький, І. Самойлович, Г. Сковорода. Академія не готувала молодь до професійної діяльності (за винятком священицької), зате давала високу освіту, формуючи культурологічний прошарок, на якому виростала українська культура XVIII ст. З кінця XVIII ст. Академія поступово втрачає свою провідну роль,

зазнає русифікаторського тиску. У 1817 р. закрита. Її функції перебрали Київська духовна академія (1819) та Київський університет (1834 р.).

Після проголошення незалежності України, у 1992 р., створено Національний університет «Києво-Могилянська академія».

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР (з 1598 р. − Лавра) − один із найдавніших релігійних центрів Київської Русі, заснований в середині XI ст. (близько 1051 р.) у с. Берестове біля Києва. Свою назву дістав від печер, де мешкали його перші поселенці. Засновниками монастиря вважаються ченці Антоній та Феодосій. Преподобний Феодосій Печерський був другим ігуменом у монастирі. В XI-XIII ст. − найбільший церковний осередок Київської держави, центр літописання і давньоукраїнського книгописання (наприклад, у ньому була написана Нестором знаменита «Повість минулих літ», твори житійної та повчальної літератур, Києво-Печерський патерик), заклад культури, шпиталь для убогих та калік. Зазнавав руйнувань. Нині частина території та будівель передані православній церкві (там знаходиться резиденція глави Української Православної Церкви № 3), решта − Державний історико-культурний заповідник, музеї. У його складі понад 80 споруд, 37 із яких є пам’ятками архітектури XI - поч. XX ст.

КИЇВ − столиця України. Місто, яке, за археологічними даними, виникло у другій половині V ст. - на поч. VI століття. Це одне з найстаріших слов’янських міст, одне з найбільших у Європі, історія якого налічує 15 століть. З IX ст. Київ − політичний, торговий і культурний центр Русі. У 1240 р. було зруйноване монголо-татарами. З 1362 р. входить до складу Великого князівства Литовського. Центр Київського намісництва у 1782 р., а після приєднання Правобережної України до Росії − центр Київської губернії (1797 р.). З 1934 р. − столиця УРСР. Нині − місто державного підпорядкування, з 1991 р. − столиця незалежної України.

КИЇВСЬКА РУСЬ − ранньофеодальна давньоруська держава IX - поч. XIII ст., яка склалася в результаті об'єднання слов'янських племен у союзи (V –VII ст.). Княжіння (IX ст.), підкорення слов'янських племен київському центру (IX-X ст.), поширення на них данини, нової адміністрації й судочинства. Ці процеси набирали сили за князювання Ігоря (Старого), Ольги, Святослава (Хороброго). В основних рисах Київська Русь як держава склалася в роки правління Володимира I Святославовича Великого (980-1015 рр.). Її будівництво було завершене за Ярослава I Мудрого (1019-1054 рр.). За часів обох цих князів Київська Русь була ранньофеодальною монархією (чи напівмонархією). Формувався феодальний спосіб виробництва (розвивались міста і села, ремесла, землеробство, скотарство, промисли), установлювались зв'язки з південними і західними слов'янами. Західною Європою, народами Кавказу, Середньої Азії; велась успішна боротьба з хозарами, печенігами та іншими кочовиками. Важливим чинником піднесення Київської Русі був торгово-економічний зв'язок з Візантією на основі договорів Олега (911 р.), Ігоря (941 р.), Ольги, Володимира (989 р.), Ярослава (1043 р.). З середини IX ст. встановлюються постійні зв'язки зі скандинавськими та західно-європейськими країнами. Хрещення Русі сприяло створенню пам'яток писемності, мистецтва, архітектури. Складалась давньоруська народність.

Друга половина XI ст., після смерті Ярослава, пройшла в міжусобній боротьбі за землі і князівства. В 30-х роках XII ст. Київська Русь вступила в добу удільної роздробленості, зумовленої економічними та політичними чинниками, навалою кочовиків. Міжусобиці руських князів, наскоки половців призвели до послаблення держави. У 1132 р. в результаті феодальної роздрібненості Київська Русь розпалась. Центральна влада була відновлена Володимиром Мономахом (1113-1125 рр.). Але все ж таки Київська Русь, яка проіснувала майже 500 років, упала під ударами полчищ Батия в 1237-1241 рр.

Київська Русь має не тільки національне українське, а й міжнародне значення.

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО (БРАТСТВО) − таємна національно-патріотична, антикріпосницька організація політичного спрямування (грудень 1845 - березень 1847 рр., Київ), створена у середовищі інтелігенції, яка об’єдналася навколо Київського і Харківського університетів. Засновники: В. Білозерський − український суспільний діяч, у 1861-1862 рр. редактор журналу «Основа»; письменник, історик, філософ М. Гулак, український історик і письменник М. Костомаров. Згодом до них приєдналися 9 осіб, серед них − поет і художник Т. Шевченко і П. Куліш − український письменник, історик і етнограф. Зв’язки з Кирило-Мефодіївським братством підтримували близько 100 чоловік.

Програма викладена у «Книзі буття українського народу» та інших документах. «Братчики» виступали за повалення царизму, скасування кріпосного права; за незалежність України у федеративній спілці незалежних слов'янських держав. Вони поставили своєю метою − осягаючи основи національного буття, державного суверенітету, дати громадянству нову політичну програму. Висунули ідею створення Всеслов'янської федерації на засадах свободи, рівності, братства с центром у Києві. Кирило-мефодіївці пропагували ідею всенародної освіти, піднесення економіки України, розгортання національно-визвольної боротьби, Викриті і заарештовані царськими властями у 1847 р., які вбачали в Кирило-Мефодіївському товаристві небезпечну антиурядову організацію. 12 «братчиків» були покарані засланням у різні місця імперії. Найбільш жорстоке випало на долю Т. Шевченка − ідеолога Кирило-Мефодіївського товариства − його віддали в солдати.

КІММЕРІЙЦІ − найдавніший народ, зафіксований в причорноморських степах на рубежі II-I тис. до н.е. (VIII-VII ст. до н.е.), яких звідти витіснили скіфи (VII-VI ст. до н.е.), а скіфів − сармати (з III ст. до н.е. посіли панівне становище Північному Причорномор'ї). Кіммерійці складали не одне, а велику групу споріднених племен − і скотарських і землеробських. Про це неодноразово нагадують античні автори − Гесіод, Гомер, Геродот, Страбон, Пліній, а також ассірійські джерела. Це перший народ Східної Європи, назва якого зафіксована в писемних джерелах.

Кіммерійці мали державну організацію. У них була добре розвинута металургія бронзи і заліза, керамічне ремесло, збройна справа. Розквіт кіммерійської епохи припадає на X ст. до н.е. Ця обставина зробила визначальний вплив на Велике переселення народів не тільки в Причорномор'ї, а й на берегах Балтики. Тому можна стверджувати, що кіммерійці внесли суттєві зміни також і з ареал Подніпров'я. Ось чому існують думки, що кіммерійці − наші далекі пращури.

КІШКА САМІЙЛО (? - 1602 р.) – козацький гетьман, походив з української шляхти. Учасник морських походів запорожців на турецькі фортеці. Під час одного з них потрапив у полон, де пробув 25 років. У 1599 р. організовує повстання невільників на турецькій галері поблизу Гевлева і повертається в Україну. Наступного року козаки під проводом Самійла Кішки у складі польсько-шляхетського війська здійснюють успішну експедицію до Волощини на підтримку господаря Ієремії Могили. Загинув під час походу в Лівонію (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 136.*).

КНЯЗЬ − глава феодальної монархічної держави (або окремого політичного утворення) у слов'ян та деяких інших народів.

У Київський Русі старший із князів − київський − називався великим князем, решта − удільними. Він управляв державою за допомогою дружини,

яка різко поділялась на дві частини: старшу дружину (боярську думу, княжих мужів) і молодшу − гриднів (охоронців), отроків і дітей («челядь»). Важливі внутрішні справи князь вирішував з боярською думою. В період феодальної роздробленості удільні князі стояли на чолі фактично самостійних князівств.

КОДАК – польська фортеця на правому березі Дніпра, поблизу Кодацького порога. Збудована у липні 1635 р. Г. Лавассер де Бопланом за рішенням польського сейму з метою перешкоджання зв'язкам Запорозької Січі й України, а головне – усіляко стримувати потік кріпосних селян, які втікали від панів на Січ. Фортеця мала охорону у 200 вояків. У серпні 1635 р. запорозькі козаки на чолі з Іваном Сулимою захопили Кодак, знищили охорону й зруйнували її укріплення. У 1639 р. польський уряд поновив Кодак, значно розширивши фортецю.

КОЖУХ – зимовий одяг з овечих шкір хутром усередину. В різних місцевостях України мав особливості крою, пропорцій, кольору, оздоблення. Колір кожуха переважно білий, рідше червоний з відтінками або чорний. Вичинка білої овчини була складнішою, і виробництво кожухів із неї занепало раніше, проте вироби з червоних дублених шкір і до сьогодні користуються попитом. Кожухи прикрашали вишивкою, аплікацією з кольорової шкіри, нашивками з яскравих плетених шнурів, китичками з різнокольорових вовняних ниток та ін.

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА XVII-XVIII ст. (ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ, ГЕТЬМАНЩИНА) − українська держава, що утворилася під час Хмельниччини 1648-1657 рр. Спершу охоплювала Київщину, Чернігівщину, Брацлавщину, частину Волині. Провідна верства − козацтво, згодом утвердилася старшинська олігархія на чолі з гетьманом. 1654 р. Козацька держава прийняла протекцію московського царя Олексія. Після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) період громадянських війн і зовнішніх

інтервенцій (Руїна), які призвели до поділу Козацької держави по Дніпру між Річчю Посполитою та Московією (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р.)

Автономна Козацька держава (Гетьманщина) збереглася лише в частині Лівобережної України під владою Москви. Після невдалого виступу гетьмана І. Мазепи в союзі зі шведським королем Карлом XII (1708-1709 рр.) цар Петро І обмежив автономію Гетьманщини. 1764 р. імператриця Катерина II скасувала посаду гетьмана, у 1775 р. знищила Запорозьку Січ. Рештки української державності російська влада ліквідувала на початку 1780-х років.

КОЗАК − термін «козак» уперше згадується в Початковій монгольській хроніці 1240 р. Означає «схильний до розбою, завоювання». У кримських татар цей термін відомий з XIV ст. як «страж», «стражник».

КОЗАЦТВО ЗАПОРОЗЬКЕ (НИЗОВЕ) − козаки, які мешкали поза межами Речі Посполитої на підконтрольних Січі землях. Вони ділилися на дві категорії: *лицарство (товариство) і волосних.* Лицарство – це козаки, які постійно мешкали на Січі і складали його гарнізон. Усе своє життя вони присвячували лише військовій справі, беручи участь у військових походах та військовому вишколі. Саме з товариства вибиралася козацька старшина Січі. Товариство мало першочергове право на розподіл військової здобичи, а також отримувало «хлібне довольство». Волосні козаки відрізнялися від лицарства тим, що мали власні сім'ї, господарство і постійно мешкали на околицях Січі, в запорозьких степах по хуторах і слободах. Вони мали доступ на Січ. Проте не мали права там постійно перебувати. Лицарство і волосне козацтво разом складали Військо Запорозьке.

КОЗАЦТВО РЕЄСТРОВЕ − козаки, що з'явилися після відповідного універсалу польського короля від 5 червня 1572 р. У ньому польський король наказував набрати до себе на службу відповідну кількість козаків. Тих

козаків, які перебували на службі у польського короля заносили до реєстру. За свою службу реєстровці отримували грошову оплату, а також користувалися деякими пільгами.

КОЗАКИ НЕРЕЄСТРОВІ – українські козаки, які не потрапили до реєстру і тому втрачали привілеї, визнані за козацтвом урядом Речі Посполитої. Захищаючи свої права, нереєстрові козаки брали участь у народних повстаннях 20-30-х років XVII ст. Під час визвольної війни реєстрові та нереєстрові козаки злилися в єдине військо. Боролися за відновлення своїх прав після 1660 р., коли знову почали складати козацькі списки, в яких визначалася належність до козацької верстви.

КОЗАЦТВО ГОРОДОВЕ (МІСЬКЕ) – Це більшість козацтва, що проживала в прикордонних містах і землях Речі Посполитої, вела козацький спосіб життя, але не визнавалася польською владою.

КОЗАЦТВО СЛОБІДСЬКЕ – українське козацтво, що оформилося у 20 х-30-х роках XVII ст. з козаків і селян Правобережної України. Вони, потерпаючи від польсько-католицької влади, масово втікали на Лівобережжя (район Дикого Поля). Слобідське козацтво формувалося на землях сучасної Харківської, Сумської, частково Полтавської, частково Луганської, частково Донецької областей та у прилеглих районах Росії. Слобідське козацтво мало ту особливість, що, зберігаючи усі риси і традиції українського козацтва, воно знаходилося у підпорядкуванні не тільки своєї старшини, але і московських властей.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – центральна ланка аграрної політики більшовицької партії в 30-х роках по примусовому об’єднанню приватних господарств селян в господарства колективні. Цей політичний курс був офіційно проголошений листопадовим (1929 р.) Пленумом ЦК ВКП(б). Колективізація проводилась під загрозою

розкуркулення. Куркулі ліквідувались як клас, селянство виводилось з ринкових відносин. Зникали товарно-грошові відносин.. Держава отримувала можливість безперешкодного вилучення продуктів із села.

Координуючим органом у виконанні партійно-урядових директив з питань колективізації на Україні була Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгосп), утворена у вересні 1927 р., реорганізована у вересні 1930 р. в Укрколгоспцентр, з переходом його функцій у грудні 1932 р. до Наркомзему України. Основними методами колективізації сільського господарства були: введення продрозкладки при виконанні хлібозаготівель упродовж 1928-1932 рр., директивні методи управління колгоспним будівництвом, розкуркулення різних верств селянства, не згодних з усуспільненням власності, в тому числі одноосібників-середняків, що становили дві третини селянських господарств.

Унаслідок примусової колективізації близько 70% селянських господарств до 1932 р. було усуспільнено.

КОМЕНДАЦІЯ – форма перетворення вільних селян на залежних.

КОМІТЕТИ БІДНОТИ (КОМБІДИ) − організації сільської бідноти − осередки радянської влади на селі, опора диктатури пролетаріату. На початку червня 1919 р. комітети бідноти охоплювали більше половини сіл України (на решті території діяли ради або ревкоми). Головні завдання: зміцнення так званого революційного порядку в селах, допомога військам у проведенні насильницької мобілізацій до Червоної Армії, забезпечення армії і промислових центрів країни продовольством, здійснення аграрної політики радянської влади.

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН (КОМНЕЗАМИ) − організації незаможних селян України в 1920 - 1933 рр., утворені з ініціативи ЦК

КП(б)У. Об’єднували селян, що мали до трьох десятин землі. Якщо комбіди були органами державної влади, то комітети незалежних селян − громадськими організаціями. Основне їх завдання полягало в сприянні радам і волосним виконкомам у здійсненні земельної та продовольчої політики радянського уряду, у культурно-освітній роботі на селі, в сприянні Червоній Армії щодо ліквідації куркульства як класу, в масовій колективізації сільського господарства. З перемогою колгоспного ладу існування комітетів незаможних селян стало недоцільним. Постановою ВУЦВК від 8 березня 1933 р. вони були ліквідовані.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (КПУ) − Політична організація марксистського спрямування. Створена 5-12 липня 1918 року на своєму першому з’їзді як складова РКП(б) під назвою Комуністична партія (більшовиків). З 1919 р. правляча, з 1925 р. єдина легальна партія в УСРР. У 1952 р. перейменована на КПУ. В 1990 р. об’єднувала 2,5 млн. комуністів. Проводила в практику всі рішення ВКП(б)-КПРС. Причетна до таких загальнонаціональних лих, як репресії, голодомори, депортації тощо. У другій половині 80-х років КПУ втратила свій авторитет; почався активний вихід із партії. Після заборони діяльності КПРС рішенням Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 року діяльність КПУ була припинена. 30 серпня Президія Верховної Ради прийняла Указ про заборону її діяльності. Відновлена в 1993 р. і зареєстрована як нова. Голова − П. Симоненко.

КОНДРАТЮК ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (ШАРГЕЙ ОЛЕКСАНДР ГНАТОВИЧ; 1897 - 1941 рр.) − інженер-механік, учений-винахідник, один із піонерів теорії розробки ракетно-космічної техніки і космічних польотів. Народився у Полтаві. По закінченні Полтавської гімназії (1916 р.) був прийнятий на механічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Наприкінці 1916 р. мобілізований до армії, закінчив конкерське училище в Петрограді, прапорщиком брав участь у Першій світовій війні. Під

час громадянської війни був у білогвардійській армії, через що згодом змінив своє ім'я. Ю. Кондратюк самотужки опанував вищу математику, фізику, механіку, астрономію, хімію. Незалежно від К. Ціолковського розробляв основні проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів. Результати цих досліджень виклав у праці «Завоювання міжпланетних просторів» (1929 р.), виданій власним коштом. Розрахунки Ю. Кондратюка траєкторії космічних польотів, зокрема на Місяць, його теорія багатоступінчастих ракет, інші ідеї були плідно використані американськими дослідниками при організації польотів за програмою «Аполлон». У 1930 р. Ю. Кондратюк був необґрунтовано позбавлений волі на три роки, нібито за шкідництво (реабілітований у 1970 р.). З 1933 р. працював в інституті промислової енергетики в Харкові та в Центроенергобуді (Москва). Загинув на фронті під Москвою (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 411*).

КОНОВАЛЕЦЬ ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ (1891 - 1938 рр.) − військовий і політичний діяч. Навчався у Львівському університеті, активно працював в «Академічній громаді», Студентському союзі, був секретарем львівської філії «Просвіти». Представляв студентську молодь у ЦК Української національно-демократичної партії. У 1910 р. був під судом за участь у боротьбі за створення українського університету у Львові. Під час Першої світової війни в австро-угорській армії, наприкінці квітня 1915 р. потрапив у російський полон. У 1917 р. таємнопри-був з Царицина до Києва. Співорганізатор Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, з січня 1918 р. − беззмінний командир формації Січових стрільців. Під час антигетьманського повстання 20 листопада 1918 р. − начальник Осадного корпусу, що наступав на Київ. В Армії УНР − командир дивізії, корпусу, армійської групи; полковник Армії УНР. Після саморозпуску Січових стрільців 6 грудня 1919 р. Коновалець перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. З 1922 р. − на еміграції. Ініціатор створення УВО (1921 р.) та ОУН (1929 р.),

перший голова її Проводу. Вбитий у Роттердамі агентом НКВС. Автор праці «Причини до історії української революції» (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 437.*).

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ − Основний Закон держави, який визначає основоположні принципи розбудови суверенної, демократичної держави; створив правову базу для регулювання нових суспільних відносин. Конституція закріплює основні права й обов’язки громадян, засади виборів і референдуму, системи і принципи організації та діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, засади і систему територіального устрою, державні символи України.

Конституційний процес концептуально започаткувала Декларація про державний суверенітет України 1990 р. В складних політичних та економічних суперечностях конституційний процес загальмувався. Але 28 червня 1996 р. п’ята сесія Верховної Ради України прийняла Конституцію України. В ній зафіксовано, що державною мовою в Україні є українська мова. Забезпечується рівність усіх форм власності − приватної, державної, комунальної. Розділ про права, свободи та обов’язки людини і громадянина містять близько 50 статей, тобто третину всього тексту. Враховано найновіші положення про захист цих прав, що містяться в міжнародних пактах та документах ООН. Установлено права і повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Конституційного суду, Верховного суду. Ряд статей регулюють діяльність органів влади Автономної Республіки Крим. Установлюються основи місцевого самоврядування. День прийняття Конституції проголошено державним святом.

КОНСТИТУЦІЯ УНР (СТАТУТ ПРО ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ, ПРАВА І ВОЛЬНОСТІ УНР) − Основний Закон Української Народної Республіки, прийнятий 29 квітня 1918 р. на останньому засіданні Центральної

Ради. Конституція проголошувала державну незалежність і територіальну цілісність України, рівність прав громадян, демократичні свободи. Республіка мала бути парламентською з Всенародними Зборами як вищою законодавчою владою. Передбачався земельний адміністративно-територіальний устрій з широким місцевим самоврядуванням в усіх 30 землях. Підтверджувалося право національних меншин в Україні на національно-персональну автономію, закріплювалося право Національних союзів на законодавчу ініціативу. Вадами Конституції УНР були, зокрема, декларативність положень, невизначеність функцій органів влади та їхніх взаємовідносин, невизначеність території УНР, тощо.

КОНСТИТУЦІЯ УРСР – Основний Закон, що законодавчо закріплював суспільний і державний устрій УРСР. Перша Конституція УРСР була затверджена ВУЦВК 14 березня 1919 р. на виконання резолюції III Всеукраїнського з’їзду Рад «Про Українську Радянську Конституцію» і закріплювала принципи радянського будівництва, націоналізацію виробництва, скасовувала приватну власність і експлуатацію людини людиною.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнським з’їздом Рад були внесені зміни до Конституції УРСР, що законодавчо закріпили входження Радянської України до складу Союзу РСР. Суверенність України законодавчо проголошувалась Конституцією УРСР 1929 р. Ці ж принципи були основоположними і в Конституції, прийнятій 30 січня 1937 р. Надзвичайним XIV Всеукраїнським з’їздом Рад та у відповідності з Конституцією СРСР, але не забезпечувались командно-адміністративною системою.

20 квітня 1978 р. була прийнята нова Конституція УРСР, що виходила з положень, проголошених Конституцією СРСР 1977 р. Розширивши

компетенцію союзних органів, вона ще більше нівелювала право народу України на незалежний політичний, економічний та культурний розвиток.

У 1991 р., після утвердження незалежності й суверенності Української держави, Верховною Радою були внесені суттєві зміни в Конституцію, що визначали новий політичний статус України. Основний Закон незалежної України був схвалений Верховною Радою 28 червня 1996 р.

КОНФЕДЕРАЦІЯ − союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних спільних цілей (протистояння зовнішній загрозі, боротьбі зі стихійним лихом тощо). Конфедерація − це міждержавний союз, члени якого, зберігаючи свою незалежність, створюють на договірних засадах окремі спільні керівні органи для координації дій у розв'язанні конкретних проблем.

КОСІОР СТАНІСЛАВ ВІКЕНТІЙОВИЧ (1889 - 1939 рр.) − державний та партійний діяч. Народився у м. Венгру в (нині Польща) в сім'ї робітника. В 1896 р. переїхав з батьками на Донбас, закінчив початкову школу. В 1907 р. приєднався до РСДРП. З березня 1917 р. до березня 1918 р. − на партійній роботі в Петрограді, член ВЦВК РРФСР. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. На I з'їзді КП(б)У − прихильник створення окремої від РКП(б) партії українських комуністів. У1918 р. виконував обов'язки народного секретаря фінансів у радянському уряді України. В 1919-1920 рр. − член і секретар ЦК КП(б)У, потім − член президії УРНГ, з грудня 1920 р. − член колегії Наркомпроду. В 1921-1922 рр. − завідуючий оргвідділом ЦК КП(б)У, в 1922-1925 рр. − секретар Сиббюро ЦК РКП(б), у 1925-1928 рр. − секретар ЦК ВКП(б). У 1928-1938 рр. − член ЦК ВКП(б). Був генеральним (1928-1934), потім першим (1934-1938 рр.) секретарем ЦК Компартії України. Косіор брав участь у гоніннях на українських діячів науки і культури, займав угодовську позицію щодо хлібозаготівельної кампанії

1932 р., яка завершилася голодомором в Україні. У 1938 р. звільнений з усіх посад, звинувачений у створенні терористичного центру в Україні, розстріляний (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 361.*)

КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1817 - 1885 рр.) − громадсько-політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист і етнограф. Народився в с Юрасівці Острогозького повіту (нині Ольховатського р-ну Воронезької обл. Російської Федерації) в сім'ї нащадка козаків-переселенців і українки-кріпачки. Закінчив воронезьку гімназію (1833 р.), Харківський університет (1836 р.). У 1844 р. отримав ступінь магістра історичних наук, у 1844-1845 рр. вчителював, у 1846-1847 рр. − ад’юнкт-професор Київського університету. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського братства, автор його найголовніших програмних документів, зокрема «Книги буття українського народу». В 1847 р. був заарештований у справі братства, в 1847-1848 рр. − в’язень Петропавлівської фортеці, в 1848-1855 рр. − політичний засланець у Саратові. У 1859-1862 рр. − екстраординарний професор Петербурзького університету. З 1862 р. і до кінця життя займався науковою діяльністю (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 232.*)

КРИВОНІС МАКСИМ (? - 1648 рр.) – козацький отаман, пізніше черкаський полковник, видатний сподвижник Б. Хмельницького, організатор повстанських загонів. Герой національно-визвольної війни 1648-1657 рр. У 1648 р. влаштовував сміливі бойові операції проти польських військ, які багато в чому й сприяли перемозі українців у битвах під Корсунем, Константиновом, Пилявцями, Львовом тощо. Помер наприкінці 1648 р. від чуми.

КРАЙКИ (ОПРАВКИ, ПОПРУЖКИ) – досить вузькі пояси, за допомогою яких утримувався стегновий незшитий, а пізніше зшитий одяг. Ширина їх дорівнювала 3-15 см, довжина - до 3 м.

КРИМ (до XV ст. ТАВРИДА, ТАВРИКА, ТАВРИАНІЯ) − півострів на півдні України. В античні часи півострів заселяли вихідці з Греції, залишки скіфських та готських племен. Унаслідок монголо-татарського завоювання (XIII ст.) Крим − улус (провінція) Золотої Орди, з розпадом якої в 40-х роках XV ст. виникло Кримське ханство з центром у Бахчисараї.

Історична назва Кримського півострова, поширена у середні віки, − Таврія − походить від назви племен таврів, які в давнину заселяли південну частину Криму. В XIX - на поч. XX ст. Таврією називали не тільки Кримський півострів, а й усю Таврійську губернію з центром у м. Сімферополі, створену у 1802 р. У 1783 р. Кримське ханство було приєднане до Росії і стало частиною Таврійської губернії. У 1921 р. утворюється Кримська АРСР як частина РСФРР. 18 травня 1944 р. була здійснена депортація кримсько-татарського населення. 30 червня 1945 р. Кримська АРСР перетворена на область у складі РСФСР. З 19 лютого 1954 р. Крим − у складі УРСР. 12 лютого 1991 р. Кримська АРСР відновлена в межах території Кримської області.

З квітня 1992 р. проголошена Автономна Республіка Крим як невід’ємна складова частина України.

КРІПОСНЕ ПРАВО (КРІПАЦТВО) − форма феодальної залежності селян: прикріплення їх до землі і підкорення адміністративній і судовій владі феодала. У Західній Європі кріпосне право було скасоване в XVI-XIX ст., на Лівобережній Україні − у 1648 р., а через 130 років Катерина II повторно закріпачила українських селян. Панщина перевищувала 200 днів на рік. Скасовано кріпосне право в Галичині, на Закарпатті та Буковині в 1848 р , в

Росії та Україні – у 1861 р., Однак залишки феодально-кріпосницьких відносин в царській Росії (і Україні) зберігалися до революції 1917 р.

КРОМАНЬЙОНЕЦЬ – неоантроп, людина сучасного вигляду, наслідок процесу завершення біологічної еволюції Homo sapiens (цю назву «людина розумна» запропонував шведський натураліст К. Лінней у своїй книжці «Система природи» в 1735 р.), який був названий кроманьйонцем за однією із перших знахідок його останків на території Франції, в департаменті Дордань, поблизу містечка Кро-Маньйон, у 1868 р.

КРУТИ – залізнична станція в сучасній Чернігівській області, між Бахмачем та Ніжином, місце бою 16(29) січня 1918 р. між радянськими військами під командуванням М. Муравйова (6 тис. червоногвардійців та матросів) і загоном українського війська в складі юнкерів (І Військової школи ім. Б. Хмельницького, 550 чол.) та 1-ої сотні новоствореного Помічного Студентського Куреня (130 чол.) під командою 20 офіцерів (командир – сотник А. Гончаренко). Юні патріоти сміливо вступили в бій і загинули в засніженому полі з вірою в незалежну Україну. 27 студентів і гімназистів було захоплено в полон і розстріляно. За рішенням Центральної Ради 17 березня 1918 р. 27 загиблих було урочисто поховано на Аскольдовій могилі. На місці останнього бою і на могилі встановлено пам’ятні знаки. Назва «Крути» стала символом жертовності за Україну.

КУНА – грошова одиниця в Стародавній Русі: хутро коштовного звіра (куниці), яке згодом замінювалось більш зручними в обертанні кусочками хутра – різанами (1/6 куни = 1/3 різани = 1 вевериці – найменшій неподільній грошовій одиниці в Стародавній Русі), ногатами, мордками, що відповідали вартості цілих шкурок; приблизно з VIII ст. хутрові кунні гроші почали витіснятися металевими (за Володимира І з’явилися перші монети – золотники і срібники); однак загальна назва грошей і грошових одиниць

довгий час (до кінця XIV - поч. XV ст.) залишалася колишньою. 1 гривна = 25 кунам = 50 різанам = 100 векшам (білкам).

КУРГАНИ – досить звичні для дописемної історії пам'ятки, місця поховання досить високі могильні насипи, як називали їх українці «могили». Розташовані вони як осібно так і групами, іноді – навіть по кілька десятків.

ЛАТИФУНДІЯ − у Стародавньому Римі великі земельні маєтки, що виникли внаслідок привласнення орендованих публічних земель, відбирання ґрунтів у дрібних землеробів за борги або скуповування за безцінь під час поскрипцій; великі земельні володіння магнатів, церкви і монастирів (зокрема в середньовіччі).

ЛЕВИЦЬКИЙ КОСТЬ АНТОНОВИЧ (1859 - 1941 рр.) − політичний діяч. Освіту здобув у Львівському університеті. В 1899 р. − співзасновник Української національно-демократичної партії, згодом її голова. Обирався послом до австрійського парламенту і польського сейму. К. Левицькому належить визначна роль у боротьбі за національне визволення західноукраїнських земель. Був президентом створеної у Львові в 1914 р. Української Головної Ради і віденської Заграничної Української Ради, в листопаді 1918 р. очолив перший уряд ЗУНР. У часи польської окупації Галичини був членом центрального уряду у Відні. Після повернення до Львова займався громадською діяльністю. У 1939 р. після вступу радянських війську Галичину був заарештований, 20 місяців перебував у в’язниці, звільнений напередодні німецько-радянської війни. У липні 1941 р. став засновником і головою Української Національної Ради у Львові. Перу Левицького належать історично-політичні й правознавчі праці, серед них «Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914» (1926 р.), «Історія визвольних змагань

галицьких українців в часи світової війни, 1914-1918», «Великий зрив» (1931 р.) та ін. (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – 305.*).

ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ − кодекс права Великого Литовського князівства, прийнятий у трьох редакціях: 1529, 1566 і 1588 років, увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами Литовського статуту були звичаєві литовське, білоруське, українське права, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Литовський статут був основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст., став джерелом російського «Соборного уложения» (1649 р.), «Прав, по которым судится малороссийский народ» (1714 р.) та приватних українських кодифікаційних проектів. У Лівобережній Україні 4 березня 1843 р. Литовський статут був замінений Зводом законів Російської імперії.

ЛІТОПИС − історичний і літературний твір, у якому розповідь про події велась порічно і починалась словами «В лЬто...». Літо − по-давньоруськи рік. Звідси літопис, літописання − запис різних подій за роками в тому порядкові, в якому вони відбувалися. Літописні записи, або літописці (літописцями називали ще й авторів літописів) часто (особливо на початку літописання) були дуже короткими, потім ставали все більш поширеними, куди включалось багато історичних оповідань, невеликих повістей, легенд, переказів, складених народом, житій, послань, повчань, написаних різними авторами, і тому літописні твори становились важливими історико-літературними пам’ятками.

Літописання на Русі розпочалося в кінці Х - на початку ХІ ст. у Києві, потім у інших містах Русі (Новгороді, Чернігові, Полоцьку і т.д.). Більшість літописів дійшла до нас у вигляді літописних зведень (записів, актів, повістей, житій святих та ін.). Найбільш відомий із ранніх літописних зведень, який дійшов до наших днів, − це «Повість минулих літ» (1113 р.), названий так за вступним реченням: «Се повісті минулих літ, звідки почалася Руська земля, хто в Києві перший став князювати і звідки Руська земля стала буть». Повість мала три редакції. Перша − складена, ймовірно, Нестором у Києво-Печерському монастирі близько 1111 р., не збереглася. За вказівкою князя Володимира Мономаха твір двічі редагували у Видубицькому монастирі (1116 і 1118 рр.). До нашого часу дійшла редакція 1118 р. у Лаврентіївській та Іпатіївській редакціях. Пам’ятка є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов’янства і Київської Русі перших століть нашої ери до початку XII ст. «Повість минулих літ» не є надійним історичним джерелом, оскільки вона була створена на основі більш давніх літописів.

ЛІТОЧИСЛЕННЯ − система числення великих проміжків часу. В Стародавній Русі літочислення велось від т. зв. «створення світу». Так як Європа тоді жила старою лічбою, для переведення літописних дат на сучасні треба відняти від них 5508 р. В VI ст. була запропонована інша ера − «різдва христового», вирахувана на рік заснування Риму (753 р. до н.е.), Вона прийшла на зміну юліанському календарю (старому стилю), який застосовувався з 45 р. до н.е. Ця система літочислення (новий стиль) прийнята зараз більшістю країн, з 1918 р. до неї долучилася й Україна.

ЛУКАШЕВИЧ ВАСИЛЬ ЛУКИЧ (1788 - 1866 рр.) − громадсько-політичний діяч, меценат, великий землевласник. Походив із давнього козацько-старшинського роду. Закінчив Пажеський корпус при імператорському дворі (1803 р.). Деякий час перебував на державній цивільній службі. В 1812, 1818, 1820, 1823 роках обирався предводителем

дворянства Переяславського повіту. Відзначався палким українським патріотизмом. Член полтавської масонської ложі «Любов до істини», київської − «З'єднаних слов'ян», а також місцевої управи нелегального товариства «Союз благоденства». Наприкінці січня 1826 р. заарештований за підозрою у зв'язках з декабристами, але за відсутністю доказів звільнений з дозволом мешкати у своєму маєтку в Бориспілі під наглядом поліції (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 217.*).

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 р. − княжий з'їзд в м. Любечі на Чернігівській землі. Започаткував спільні наради князів Київської Русі з метою забезпечення політичної єдності держави. Присвячений проблемам міжкняжих усобиць через наділи та об'єднанню княжих сил у боротьбі проти половців. На з'їзді були присутні 6 князів. Любецький з'їзд проголосив принципи одержання князями в спадщину земель своїх батьків (кожен да держить «вотчину» свою).

Це рішення відображало новий політичний і економічний лад у Київській Русі. Розгорталась нова міжусобна боротьба князів за землі, владу, панування. В умовах зростання феодальної роздробленості держави київський князь втрачав свій авторитет; зростав княжий партикуляризм; державна організація переживала кризу.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. − угода про об'єднання Польщі й Литви в одну державу − Річ Посполиту. Підписана 28 червня 1569 р. на спільному засіданні депутатів польського та литовського сеймів; затверджена 1 липня 1569 р. на роздільних засіданнях сеймів обох держав. Король Речі Посполитої є виборним; спільними є сейм, зовнішня політика та грошова система. Внаслідок Люблінської унії 1 липня 1569 р. Польща та велике князівство Литовське утвердили федеративну державу − Річ Посполиту. Велике князівство Литовське в її складі мало окрему адміністрацію, право, судову

систему, скарбницю, військо. Однак за свою суверенність воно змушене було поступитись українськими землями (Брацлавщини, Волині, Київщини, Підляшшя), які перейшли до Польщі. Такий стан зберігався до поділів Речі Посполитої між Російською імперією, Прусією та Австрією наприкінці XVIII ст.

ЛЮСТРАЦІЯ – інвентаризація у королівських маєтках середньовічної Польщі.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО − міське право в Україні XIV - першої половини XIX ст., яке склалося у XVIII ст. в німецькому місті Магдебурзі, конституювало певний судовий та адміністративний статус міст − міське самоврядування, а також відповідне правове становище міщан. Відповідно до жалуваних грамот на Магдебурзьке право (вони надавалися українським містам польськими королями, великими Князями литовськими, підтверджувалися українськими гетьманами, російськими царями) запроваджувалися становий суд присяжних та адміністративно-розпорядчі органи. Магдебурзьке право скасоване Миколою 1 у 1831 р. по всій Україні (в Києві проіснувало до 1835 р.).

МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ (1639 - 1709 рр.) – гетьман України, політичний діяч і дипломат. Народився на Київщині в шляхетській українській родині. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, згодом – у Варшаві в єзуїтській колегії. Кілька років жив за кордоном – у Німеччині, Франції, Італії, Нідерландах, де вивчав дипломатію, військову справу та мови. У 1659-1663 рр. був на службі при дворі короля Польщі, виконуючи дипломатичні доручення. В Україну повернувся у 1663 р., а в 1669 р. став командиром особистої охорони гетьмана П. Дорошенка. У 1682 р. призначений генеральним осавулом при лівобережному гетьмані І. Самойловичу. У 1687 р. на раді старшин його обрали гетьманом України. На початках свого гетьманства зумів здобути прихильність московського царя

Петра І та його двору. Проте дбав про збереження у Гетьманщині прав і вольностей. Здійснював політику об’єднання українських земель на основі станової держави західноєвропейського зразка з одночасним збереженням традиційного козацького устрою. Турбувався про інтереси козацької та аристократичної верхівки, що викликало незадоволення у нижчих верств населення.

Незадоволений політикою московських можновладців, потайки шукав союзу з Річчю Посполитою та Швецією, сподіваючись з їх допомогою відновити незалежність України від Московщини. При цьому жорстоко розправлявся з політичними конкурентами з числа козацьких ватажків. Після поразки шведсько-українського війська у Полтавській битві (1709 р.) разом зі шведським королем Карлом XII відступив у землі, контрольовані турками. Помер у 1709 р. в передмісті Бендер. Похований у Святогорському монастирі румунського міста Галаца.

Гетьман І.С. Мазепа – видатний культурно-просвітницький діяч України. За його сприяння в 1694 р. Києво-Могилянська колегія отримала статус Академії, в 1700 р. було засновано Чернігівський колегіум, він був покровителем літератури, підримував творчість Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іоанна Максимовича. Коштом гетьмана було видруковаво Євангеліє арабською мовою. Багато церков і монастирів І.С. Мазепа обдаровував іконами, книгами, дзвонами (*Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В.І. – К., 2001. – С. 138.; Довідник з історії України. – К., 2001. - с.439*).

МАНДРІВНІ ДЯКИ – вихованці різних шкіл у Слобідській Україні XVII - XVIII ст., які під час канікул розходились по містах і селах у пошуках джерел існування. Вони навчали грамоті, співали духовні й світські пісні, складали вірші. В останній чверті XVIII ст. у зв'язку із посиленням кріпацтва мандрування дяків було заборонено.

МАНУФАКТУРА – 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та в інших країнах.

МАРГІНАЛІЗАЦІЯ – незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якою вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.

МАХНО (МІХНЕНКО) НЕСТОР ІВАНОВИЧ (1888 - 1934 рр.) – провідник повсталого революційного селянства Півдня України в роки революції та громадянської війни, один із лідерів анархістського руху в Україні. Народився в селянській родині в с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Закінчив два класи початкової школи. Працював у поміщиків, потім робітником. У 1906-1908 рр. – член організації анархістів-комуністів «Спілка бідних хліборобів», у складі якої брав участь в експропріаціях. У1910 р. засуджений до смерті, але плутанина у даті народження (в усіх документах фігурував 1889 р.) дала змогу «неповнолітньому» Н. Махну замінити її довічною каторгою. У 1911-1917 рр. перебував в ув'язненні. Після Лютневої революції 1917 р. Н. Махно повернувся до Гуляй-Поля, де почав власні революційні перетворення: розподілив поміщицьку землю між селянами, створив військовий загін. Не визнавав влади ні Тимчасового уряду, ні Центральної Ради. Влітку 1918 р. очолив боротьбу селян проти німецьких окупантів та П. Скоропадського, потім проти Директорії УНР та денікінців на боці більшовиків. Ідейно стояв осторонь більшовизму і анархізму. Після виступу проти політики «воєнного комунізму» (1919 р.) був оголошений радянською владою поза законом. У період денікінської окупації України вів активну боротьбу в білогвардійському тилу. У 1920 р. уклав угоду з більшовиками щодо розгрому Врангеля. По завершенні цієї операції почалося масове знищення махновщини радянською владою. Протягом 1921 р.

Н. Махно вів боротьбу проти Червоної армії, але у серпні змушений був емігрувати до Румунії. В УСРР Н. Махно заочно був визнаний «бандитом». У квітні 1922 р. переїхав до Польщі, деякий час мешкав у Німеччині. З 1925 р. прожива у Парижі, де займався літературною діяльністю, підтримував активні зв'язки із міжнародним анархістським рухом. Урну з прахом Махно замуровано в стіні комунарів на кладовищі Пер-Лашез в Парижі. (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 363*.).

МЕНТАЛІТЕТ − «спільне психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю в певне світобачення. Воно визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб’єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об’єктивного історичного процесу. Менталітет − це світосприймання, умонастрій.

МЕТАЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ – групи народів, які мають загальні риси культури і спільну етнічну самосвідомість (напр. слов’яни).

МЕТОД ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – спосіб, у який різні історики залучають різні історичні джерела, дають різні тлумачення тих самих історичних джерел та по-різному оцінюють значущість тих чи інших історичних джерел.

МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА – стан міжнародних стосунків, що гарантує сприятливі умови для кожної окремої держави.

МІГРАЦІЯ – пересування, переміщення.

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1873 - 1924 рр.) – діяч національно-визвольного руху. Народився в с. Турівка на Київщині. Навчався на правничому факультеті Київського університету. В студентські роки був одним з ініціаторів створення таємного «Братства тарасівців» (1891 р.).

Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі. Його брошура «Самостійна Україна» (1900 р.), написана у Харкові, стала програмою Революційної української партії в перший період її діяльності. Був одним з організаторів та лідерів створеної в 1901-1902 рр. Української народної партії, для якої написав «Десять заповідей» та «Програму», що обстоювала ідею самостійності української держави. Після Лютневої революції 1917 р. – ініціатор створення українського національного війська. Під час Гетьманщини зблизився з Українською демократично-хліборобською партією, але після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерації з Росією взяв активну участь у поваленні його режиму. Після встановлення більшовицької влади зазнав жорстоких переслідувань. У квітні 1924 р. був знайдений повішеним у власному саду, а за іншими даними – був розстріляний за вироком ГПУ (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 285.*).

МІКРОЕТНОНІМ – назва субетнічних груп, окремих частин народу з визначеною етнічною самосвідомістю (напр. бойки).

МОГИЛА ПЕТРО СЕМЕНОВИЧ (1596 - 1647 рр.) − видатний український церковний та культурний діяч XVII ст., митрополит київський, архімандрит Києво-Печерської лаври, керівник гуртка вчених. У 1631 р. заснував у Києво-Печерській лаврі школу, яку в 1632 р. об'єднав з братською школою на Подолі і цим поклав початок Києво-Могилянській колегії, згодом Академії, яка носила його ім'я (зараз відновлена як Національний університет «Києво-Могилянська Академія»).

МОСКВОФІЛЬСТВО − суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та Закарпатті у другій половині XIX - на початку XX століття, що ставила метою вихід з-під влади Австро-Угорщини та приєднання Західної України до Росії. Москвофіли пропагували «єдину неподільну російську народність», заперечували існування окремої української нації, а отже, в

перспективі − й незалежної Української держави. Проти антиукраїнської політики москвофілів виступили М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик та інші. В умовах революції 1905-1907 pp. в Росії москвофіли зблизилися з монархічними партіями. Такий підхід визначив їхнє ставлення до української національно-демократичної революції 1917-1920 pp. і до радянської влади. Москвофільство вичерпало себе з початком Другої світової війни, коли у вересні 1939 р. західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР.

МУДРИЙ ЯРОСЛАВ (бл. 978 - 1054 pp.) – син великого князя київського Володимира Святославина, видатний державний діяч і полководець Київської Русі. У 1019 р. в результаті перемоги над дружиною брата Святополка Окаянного посів Київський престол. Активно займався зміцненням південних кордонів держави від набігів кочовиків. Налагоджував і зміцнював відносини Київської держави з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією, Скандинавськими країнами. Зміцнював династичні зв’язки з європейськими королівськими дворами. Три його доньки були дружинами європейських монархів: Єлизавета – норвезького короля Гарольда Суворого, Анна – французького короля Генріха II, Анастасія – угорського короля Андроша І. За Ярослава Мудрого укладено збірник законів – «Правда Ярослава», що є найдавнішою частиною «Руської Правди»; остаточно на Русі утвердилося християнство і затверджено в Києві митрополичу кафедру; створені перші монастирі; набули розвитку освіта й бібліотечна справа (*Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В.І. – К., 2001. – С. 43.*)

МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ – один з головних шляхів XVI-XVII ст., яким кримські й ногайські татари користувалися для нападів на Лівобережну і Слобідську Україну та Росію. Починався з Перекопу, в напрямі на північ перетинав південноукраїнські степи, територію Харківського полку, потім з'єднувався з Ізюмським шляхом, Кальміуським шляхом і йшов до Тули.

НАЛИВАЙКО СЕВЕРИН (ПАВЛО-СЕМЕРІЙ (СЕВЕРИН) КРАВЧЕНКО-НАЛИВАЙКО (? - 1597 рр.) – козацький отаман, керівник антифеодального селянсько-козацького повстання 1594-1596 р. в Речі Посполитій. походив із дрібної української православної шляхти. Народився у місті Гусятин (нині Тернопільської області), але зростав, очевидно, в Острозі. Після смерті батька, закатованого слугами польського магната О. Калиновського, з матір'ю жив в Острозі. Його брат, Дем'ян, священник домашньої церкви князя Костянтина Острозького в Острозі, був пов'язаний з Острозькою академією, викладав у її стінах. Другий брат Северина займався шевською справою в Острозі. Відомо також про сестру Олену. Наливайко дістав добру освіту в Острозі, потім пішов на Запоріжжя, брав участь у походах запорожців проти Османської імперії (Туреччина і Кримське ханство). Повернувшись згодом до Острога, вступив на службу сотником надвірної хоругви (тобто охорони) до великого українського магната Костянтина Острозського. За свідченням польського хроніста Й. Бельського, Наливайко був «людина незвичайна, вродливий чоловік, до того ж чудовий гармаш», відзначався винятковою хоробрістю і був талановитим воєначальником.

У 1594 р. залишив службу та організував на Брацлавщині загін нереєстрових козаків. Улітку 1594 р. на чолі 2 500 нереєстрових козаків рушив у Молдову, де розбив кримських татар, що йшли на Угорщину, і

захопив зброю та кілька тисяч коней. Повернувшись на Брацлавщину, звернувся до запорожців і закликав почати спільну боротьбу проти турецько-татарських загарбників та проти польських і українських магнатів і шляхти. Після кількох вдалих походів на Молдову у спілці з запорізькими козаками (1594, 1595 рр.) разом з Григорієм Лободою і Матвієм Шаулою очолив повстання проти поляків, яке поширилося на Поділлі, Волині, частково Київщині й Білорусі. Козаки при допомозі міщанства і селян заволоділи Брацлавом, Гусятином, Баром, Каневом, Черкасами, Слуцьком, Могилевом на Дніпрі та іншими містами.

У кінці 1595 р. польський уряд доручив гетьманові Станіставу Жолкевському приборкати повстання. Перед спільною загрозою Наливайко у квітні 1596 р. об’єднав своє військо із запорожцями на чолі з Шаулою. Повстанське військо відбило наступ поляків під Білою Церквою, але потім змушене було відступити на Лівобережжя.

Внаслідок невдалого для козаків Солоницького бою угодовська частина козацької старшини організувала змову, підступно захопила Наливайка, Шаулу та інших керівників повстання і 28 травня (7 червня) 1596 р. видала їх Жолкевському. Незважаючи на обіцяну амністію для повстанців, Жолкевський вирізав більшість козаків. Після страшних тортур Наливайка було страчено у Варшаві.

НАМИСТО – найпоширеніша складова жіночих нагрудних прикрас на всій території України. Було різним як за матеріалом, кольором, формою, так і за способами носіння. Найбільше цінилося з дорогих природних матеріалів – коралів, бурштину, перлів, гранатів, скла, смальти.

НАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. − визвольна боротьба українського народу за свободу, піднята на рівень відродження держави. Умовно її можна поділити на три етапи. Перший етап

(1648-1657 рр.) − Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. В 1649 р. − на основі Зборовського мирного договору − було проголошено Гетьманат (українська козацька держава) України (територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств) у складі Речі Посполитої. Однак після поразки козаків під Берестечком (1651 р.) укладений Білоцерківський договір звів автономію української козацької держави нанівець. Підписаний у новій політичній обстановці на основі усних Переяславських домовленостей 1654 р. «Березневі статті» Б. Хмельницького визначали статус України як окремої держави, що знаходилася під протекторатом Московії. Українсько-московські відносини у цей час будувалися на загальноприйнятому середньовічному принципі сюзеренітету-васалітету.

Другий етап (1657 - січень 1667 рр.). Московія, як і обіцяла, почала війну проти Польщі у 1654 р. Війна закінчилась у 1656 р. Віленським перемир'ям між Польщею і Московією, яким московський цар порушив Переяславські домовленості і зрадив Україну. Б. Хмельницький розраховував разом з Московією відвоювати усі українські землі, але цього не сталося. Як наслідок – почалися суперечності між Б. Хмельницьким і Московією. Український гетьман вирішив розірвати з Москвою як з ненадійним, підступним сусідом. Хмельницький уклав угоду з Швецією і продовжував війну з Польщею. Московія в цей час воювала зі Швецією. 27 липня 1657 р. у Чигирині помер Б. Хмельницький – одразу ж загострилася внутріполітична обстановка в Україні. Смерть Хмельницького застала українців у нещасливий момент.

У цей час ішов процес запеклої внутрішньої боротьби за владу між різними угрупуваннями козацької старшини, втручання зовнішніх ворожих сил (Московія, Польща, Туреччина, Кримське ханство)в українські справи, руйнувалися основи української державності. Цими обставинами спричинилася громадянська війна; поглиблювалась політична криза, пов'язана з гетьманським

правлінням. Тим часом Росія і Польща за спиною України домовляються про її розподіл (Андрусівське перемир'я 1667 р)

На третьому етапі (1667 - 1676 рр.) гетьман Правобережжя П. Дорошенко продовжує боротьбу за возз'єднання Української держави і досягає цієї мети у червні 1668 р.: він був обраний гетьманом всієї України. Однак в гострій боротьбі між різними силами П. Дорошенко був змушений скласти гетьманські повноваження (1676 р.). Одночасно на Правобережжі ліквідуються українські державні інституції. Так завершується народна революція в Україні.

Хоч українському народові не вдалося домогтися створення незалежної Соборної держави, однак історичне значення революції полягало, по-перше, у збереженні на Лівобережній Україні держави гетьманату, по-друге, у створенні могутнього імпульсу для формування української нації, розвитку національної самосвідомості, боротьби за незалежність; по-третє, у закріпленні назви «Україна» за державою, а назви «українці» − за її етнічним населенням.

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УНР − перший радянський уряд України як альтернатива Центральній Раді, створений у Харкові за постановою ЦВК радянської України і затверджений 17 грудня 1917 р. За винятком одного есера, цілком складався з більшовиків. Народний секретаріат оголосив про повалення УЦР та про визнання чинними лише своїх постанов. Упроваджував в Україні декрети РНК РСФСР, анулював український карбованець, видав декрет про організацію «Червоного козацтва». Реорганізований на спільному засіданні з ЦВК 19 квітня 1918 р. у Всеукраїнське бюро організації боротьби проти німецьких та австрійських військ.

НАРОДНИКИ − революційно-демократична течія різночинної інтелігенції Росії та України у 60-х - 70-х роках XIX ст. Родоначальниками

були О. Герцен та М. Чернишевський, ідеологами − П. Лавров, М. Бакулін, Т. Ткачов. Основні організації: «Земля і воля» (Петербург, 1861-1864 рр.), нова організація «Земля і воля» (1876 р.), після розпаду якої у 1879 р. виникли «Народна воля» і «Чорний переділ». Осередки народницьких організацій існували в багатьох містах України. Зокрема у Києві, Одесі активно діяли «чайковці», існував гурток братів Жебуньових «Київська Комуна» (1873 р.). Весна-літо 1874 р. − масове «ходіння в народ». Однак царські репресії, ідейна криза руху прирекли його па занепад. Упродовж 90-х років частина перейшла на позиції лібералізму, деякі сприйняли марксизм.

НАРОДОВЦІ − діячі культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 1860-х років серед української інтелігенції Галичини на противагу рухові москвофілів. Народовці пропагували традиції національного відродження, українську мову й народну школу. Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1867 р.), культурно-освітню організацію «Руська освіта» (1861 р.), «Просвіту» (1868 р.), Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка (1873 р.). Видавали журнали та газети. У 70-х роках у народовському русі виділилася радикальна течія: І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін. У 1885 р. народовці заснували свою політичну організацію − Народну Раду. У 90-х з руху народовців постали 4 політичні партії: Руська Радикальна партія (1890 р.), Українська соціал-демократична партія (1899 р.), Національно-демократична партія (1899 р.) та Християнська партія (після 1896 р.). З кінця 60-х років народовський рух розвивався на Буковині. Тут його лідерами були Г. і С. Воробкевичі, Е. Пігуляк, О. Федькович, І. Тимінський та ін. У 1900 р. він розпався на Національно-демократичну і Соціал-демократичну партії.

НАРРАТИВНІ ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА – письмові матеріали, що містять розповідь (нарратив) про певні історичні події.

НАЦІОНАЛІЗМ − теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на власне національній основі вирішений проблем суспільного розвитку, а також позиція та ідеологія, які надають особливого значення приналежності до нації та ставлять національні інтереси понад інтереси інших суспільних груп; у вужчому значенні – тільки та позиція й ідеологія, в яких позитивна оцінка власної нації невідривно зв'язана з неприязню чи ворожістю до інших народів.

В ідеологічній сфері СРСР націоналізм трактувався як виключно негативне суспільно-політичне явище, спрямоване на підпорядкування одних націй іншими. Із здобуттям державної незалежності в Україні значно підвищилась політична активність сил, які вважають націоналізм виключно соціальним явищем, допускаючи, таким чином, його перебільшення. В цьому плані слід розрізняти націоналізм і національну самосвідомість (ці терміни були синонімічними протягом усього часу існування СРСР). Національна самосвідомість все ж виконує позитивні суспільні функції у взаємодії з соціально-економічними, політичними та іншими чинниками.

Ідеологом українського інтегрального націоналізму був Д. Донцов (1883-1973 рр.) − публіцист і громадсько-політичний діяч. Його основний принцип у бородьбі за самостійну Україну − це вольовий принцип, волюнтаризм. Ця ідеологія склала підґрунтя діяльності ОУН, а нині УНА-УНСО, КУН, ОУН, ВО «Свобода».

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ – умови зовнішньополітичного положення держави, зміна яких може негативно вплинути на її внутрішньополітичне становище.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ − галицько-українська політична група, заснована в грудні 1899 р. у Львові. До її складу ввійшли члени правого крила Русько-Української радикальної партії, частина

народовців, а також М. Грушевський. У своїй програмі партія ставила завдання культурної, економічної та політичної самостійності українського народу, підтримки українського руху в Російській імперії, пробудження національної свідомості в українців Закарпаття, утворення національної провінції з власною адміністрацією і сеймом. Відіграла важливу роль у створенні ЗУНР. В 1919 р. змінила назву на Трудову партію. В 1925 р. увійшла до Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО).

НЕАНДЕРТАЛЕЦЬ − давня людина-палеоантроп, безпосередній попередник сучасної людини, що одержав таку назву за місцем однієї з перших знахідок у Германії, в місцевості Неандерталь поблизу Дюссельдорфа в 1856 р.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ – безплатні загальноосвітні або професійно-технічні школи в Україні у 50-х роках ХІХ – на початку ХХ ст. для дітей та дорослих, які з різних причин не могли відвідувати загальні школи. Перша навчальна школа була відкрита в Києві 11 жовтня 1859 р. Навчання велося українською мовою. Викладали в них представники української інтелігенції, студенти, вчителі: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та ін.

НЕСТОР (? - 1111 р.) – чернець Києво-Печерського монастиря, письменник і, можливо, літописець. Був пострижений за ігумена Стефана (1074-1078 рр.) і ним же зведений у дияконський сан. Безумовним вважається авторство Нестора двох житій: Бориса і Гліба та Феодосія Печерського. Перше подає історію вбивства синів Володимира Святославина їхнім зведеним братом Святополком Ярополковичем як одвічну боротьбу добра зі злом. Написане пізніше житіє Феодосія, одного із засновників Печерського монастиря, визначається більшою художньою свободою (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. С. 81.*).

НОМАДИ, НОМАДИЗМ (від грецьк. «*той, що кочує*») − кочівництво, спосіб життя скотарів, яке зародилося в кінці II - на поч. I тис. до н.е. в середині гірсько-степових племен Євразії в зв'язку з переходом їх від осілого і напівосілого пастушого до рухливого скотарства. Кочовики на території нашої країни з'явилися на початку I тис. до н.е. в безмежних просторах Південного Причорномор'я. Це були кіммерійці, яких поступово в різні часи витісняли інші кочовики: скіфи, сармати, алани, печеніги, половці тощо.

НОРМАНИ («*північні люди*»), або вікінги − «*люди заток*» (так себе називали скандинавські воїни IX-XI ст., які відправлялись в морський похід − вік) − назва, під якою в Західній Європі були відомі народи Скандинавії в період їх широкої експансії кінця VII-XI ст. В Київській Русі ці народи були відомі під назвою «варягів» (від «*вірність*», «*порука*» і «*союзник*», тобто «*ті, хто присягався на вірність*»). «Варяг» на Русі мало переважно таке значення: озброєний купець, що йде через її землі до багатої Візантії, щоб там вигідно послужити імператору, поторгувати з баришами, інколи і пограбувати багатого грека. В руському лексиконі «варяжити» означало − займатися дрібною торгівлею. Личина такого купця визивала довіру, очевидно, саме тому удалось князю Олегові обманути київських князів Аскольда і Діра, назвавшись купцем, що йде до Греції, і вбити їх. Про це ми узнали із Несторового літопису «Повість минулих літ».

«НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ» − літописна розповідь про те, як «запрошення» новгородцями варязького конунга (князя) Рюрика княжити стало початком створення державності на Русі. Навколо цієї розповіді в «Повісті минулих літ» більше 200 років точиться дискусія між т. зв. норманістами і їхньою концепцією про скандинавське походження східнослов'янської держави Київська Русь (цю концепцію сформували в XVIII ст. німецькі вчені, які працювали в Росії на запрошення Петра I), та антинорманістами (першим піддав критиці цю теорію М. Ломоносов), котрі

доводять інше, місцеве її походження, заперечуючи активну роль варягів. Сучасна наука відкидає крайнощі обох підходів і ґрунтується на тому, що східні слов'яни мали протодержавні утворення ще до літописного закликання варягів, і водночас визнає певну державотворчу роль варягів (насамперед як бойових дружинників). Нормани-варяги на Русі швидко слов'янізувалися й розчинялися серед місцевого населення. Тому немає підстав стверджувати щодо скандинавської основи формування Київської держави: її формуванню сприяла відносно висока слов'янська культура як внутрішній чинник державотворення, що поєдналась із «зовнішніми» проявами цього історичного процесу. Наша національна самосвідомість від цього страждати не повніша, бо принизливого смислу в ньому немає. Коли інститут влади тільки формується, народові важко буває виділити з свого середовища главу держави. Князь із «своїх» завжди міг бути нащадком «звичайних» людей, а Рюрик і до приходу на Русь був конунгом. Що ж до влади, то без руських мужів, без їх участі жодне питання не вирішувалось. Князі-варяги самостійними правителями не були, домінуючою силою в державних справах залишались русичі, а не варяги.

НУМІЗМАТИКА – наука про стародавні та сучасні грошові знаки, тобто монети та паперові гроші.

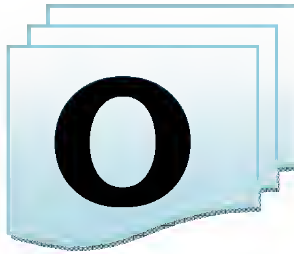

ОБРЯД – узвичаєне, обов'язкове символічне дійство, приурочене до відзначення найбільш важливих подій у життя людського колективу, родини чи навіть окремої особи.

ОБСКУРАНТИЗМ – крайня реакційність, ворожо ставлення до освіти і науки: мракобісся.

ОЙКУМЕНА − 1) населена людьми частина землі, відома древнім грекам; вперше опис ойкумени, де в це поняття входила Європа (крім Північної), Північна Африка, Мала і Передня Азія та Індія, зустрічається у старогрецького історика і географа Гекатея Мелетського (546-480 до н.е.), автора «Землеописання» і «Генеалогії» (міфів і переказів); 2) переносне значення: сукупність областей земної кулі, заселених людиною (напр. слов’янська ойкумена).

ОКУПАЦІЯ ФАШИСТСЬКА 1941 - 1944 рр. − період перебування українських земель під владою німецького режиму після відступу радянських військ. Окупантами здійснювалась політика колонізації та експлуатації населення, підготовки умов до наступної інкорпорації української території до складу «Великонімецького Рейху». Одночасно ліквідовувалося все, що мало відношення до соціалістичного ладу. Дії тоталітарної влади виявлялися в тотальному терорі проти місцевого населення, руйнуванні й пограбуванні.

У серпні 1941 р. був утворений т. зв. Рейхскомісаріат України, який складався з 6-ти генерал-комісаріатів. Його очолив Е. Кох. 4 західні області − Львівська, Дрогобицька, Станіславська (нині Івано-Франківська) і Тернопільська − під назвою «Дистрикт Галичина» були приєднані в серпні 1941 р. до генерал-губернаторства, створеного на території Польщі. Південні райони утворили Трансністрію.

П'ять областей (Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська (нині Луганська), Сталінська (зараз Донецька) становили т. зв. прифронтову зону. Загальна кількість розстріляних, закатованих гітлерівцями з числа цивільного населення України становила 3 898 тис. У таборах військовополонених загинуло 1 366 тис. чол. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 млн. осіб, головним чином молоді. Матеріальні збитки, завдані Україні, становили 42% усіх утрат Радянського Союзу від війни та окупації.

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ (1878 - 1952 рр.) − військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Закінчив Омський кадетський корпус (1898 р.), Павлівське військове училище (1900 р.), Миколаївську академію Генштабу (1913 р.). Учасник російсько-японської війни (1904-1905 рр.), Першої світової війни. Один з активних провідників українізації в російській армії. Влітку 1917 р. − командир української бригади в Катеринославі, з грудня 1917 р. − інспектор Генерального секретаріату військових справ на Румунському фронті, генерал-майор. За часів гетьманату − командир 11-ї піхотної дивізії, отаман Катеринославського козацького коша. Підтримав антигетьманське повстання Директорії. З грудня 1918 р. до початку червня 1919 р. − командуючий УГА. З червня 1919 р. − військовий радникдиктатора ЗУНР, з грудня 1919 р. − командир Запорозького корпусу і командуючий Армією УНР. З листопада 1920 р. перебував у таборі інтернованих вояків у Каліші, Тарнові. У 1924 р.

переїхав до Праги, де у 1925 р. очолив Музей визвольних змагань України. У 1944-1948 рр. − військовий міністр уряду УНР в екзилі. Один із засновників Української Національної Ради (1948 р.). Похований у Парижі (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 348.*).

ОПРИШКИ – назва селян-повстанців Західної України, які у XVIII ст. розгорнули активну боротьбу проти соціальних утисків.

ОРЛИК ПИЛИП (1672 - 1742 рр.) − генеральний писар в уряді гетьмана І. Мазепи (1707-1709 рр.), автор поезій, книг, політичних маніфестів. Обраний гетьманом Війська Запорозького в еміграції (1710 р.). Між П. Орликом і козацькою старшиною було укладено угоду під назвою «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», що в історіографії отримала назву «Конституція Пилипа Орлика». Перебуваючи у політичній еміграції, шукав підтримки провідних європейських країн у відновленні самостійної Української держави. Конституція Орлика 1710 р. визначала державний устрій України як суверенної держави, вирішення поточних державних питань гетьманом спільно з Радою Генеральної старшини; виборність посадових осіб; принципи фінансової, податкової, аграрної політики; недоторканість особи, її відповідальність тільки перед судом; відновлення Української Православної Церкви. Конституція діяла до 1714 р. на Правобережній Україні, заклавши основи республіканського правління в Україні. Хоч Конституція 1710 р. не ввійшла в життя на всій території України, однак мала велике значення як дороговказ, у якому напрямі мали йти державні реформи, національно-державне будівництво, забезпечення державного суверенітету.

«ОСНОВА» − перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький щомісячний журнал (1861-1862 рр.) у Петербурзі. Його редагували П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяковський, В.

Білозерський. Друкувались твори українських письменників, історичні праці та документи, літературна критика та публіцистика, праці на суспільні теми. Серед авторів «Основи» були Т. Шевченко, М. Вовчок, Л. Глібов, С. Руданський. У журналі співробітничали В. Антонович, П. Єфіменко, О. Лазаревський, М. Максимович, Т. Рильський, П. Чубинський та ін.

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ − перша українська школа вищого рівня, заснована у 1576 р. князем Костянтином Острозьким в м. Острозі (нині Рівненської області), який в ту пору (в XVI ст.) був відомий не менше Львова і Києва. В програму навчання поряд із церковнослов'янською та грецькою мовами входило вивчення латині, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії − це був курс «семи вільних мистецтв».

Острозька академія − знаний освітній центр антикатолицького спрямування. При ній діяли друкарня і науково-літературний гурток, члени якого видавали навчальні посібники, пам'ятки греко-візантійської писемності, полемічні твори, перекладали літературні й богословські книги на «руську» (українську) книжну мову. Першим ректором Острозької школи був Герасим Смотрицький. Визначне значення мав його син Мелетій (Максим) Смотрицький − доктор медицини і автор широко відомої граматики, поет і взагалі надзвичайно талановита особистість. Після смерті К. Острозького (1608 р.) Острозька академія занепадає і в 1640 р. припиняє існування.

Нині Острозька академія відроджена і переживає своє духовний злет.

ОСТРЯНИН (ОСТРЯНИЦЯ) ЯКІВ (? – 1641 рр.) – учасник козацько-селянських повстань в Україні проти Речі Посполитої, які очолили Тарас Федорович (Трясило) (1630 р.), а також Павло Бут (Павлюк) (1637 р.). На початку 1638 р. запорозькі козаки обрали Острянина гетьманом. Він почав

нове повстання у березні того ж року. У червні 1638 р. його військо зазнало поразки під Жовніром, і він відступив з загоном козаків в російські землі.

ОЧІПОК (ОЧЕПОК, ЧЕПЕЦЬ, ЧІПЕЦЬ, КАПТУР, КАПОР) – тобoрадиційний в'язковий головний убір заміжніх українських жінок.

ОЧКУР – вузький шкіряний або з рослинних волокон пояс, який втягувався в обшивку (очкурню) широких штанів. Побутував на Подніпров'ї.

ПАВЛИК МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (1853 - 1915 pp.) − громадський і культурно-освітній діяч, літератор. Народився на Станіславівщині в селянській родині. Після закінчення гімназії у Львові (1874 p.) вступив до Львівського університету, де став членом «Академічного гуртка» і співробітником його друкованого органу «Друг». У 1878 р. разом з І. Франком розпочав видання місячника «Громадський друг», після закриття якого видавав збірники «Дзвін» та «Молот». У1879 р. у зв’язку з політичними переслідуваннями був змушений виїхати до Женеви, де прожив до 1882 p. Там разом з М. Драгомановим і С. Подолинським видавав журнал «Громада». Наприкінці 80-х років став одним із фундаторів Української радикальної партії і редактором її друкованих органів «Хлібороб» і «Народ» (1890-1895 pp.). У 1895-1905 pp. − перший бібліотекар НТШ і редактор радикального «Громадського голосу». В 1914 р. − заступник голови Головної Української Ради. Творча спадщина Павлика складається з художніх творів, перекладів та наукових робіт: «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1886 p.), «Про русько-українські народні читальні» (1887 p.), «Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1894» (1896 p.), «Якуб Гаватович» (1900 p.) та ін (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 306.*).

ПАЛЕОЛІТ (від грецьк. слів *«давній»* та *«камінь»*) − це доба оббитого каменю, тобто давній кам’яний вік, який продовжувався з виникнення людини (більш як 2 млн. літ назад) до 10 тис. до н.е. Таку назву цій ері

запропонував англійський археолог і етнограф Д. Леббок. Еру ж шліфованого каменю і появи глиняного посуду він назвав НЕОЛІТОМ (новокам'яним віком). Культуру людини, яка існувала на території Європи 40-12 тис. літ тому назад, назвали верхнім (пізнім) палеолітом, найдавніші шари − нижнім (раннім) палеолітом.

Пізньопалеолітична пам'ятка на території України відкрита у 1871 р. Ф. Камінським біля с. Гінців на Полтавщині.

ПАЛІЙ (ГУРКО) СЕМЕН ПИЛИПОВИЧ (? - 1710 рр.) − козацький полководець, фастівський і білоцерківський полковник (1684-1704 рр., 1709-1710 рр.). Народився в містечку Борзна (Чернігівщина). Навчався в Київській колегії. У1684 р. отримав «при-повідний лист» (дозвіл) польського короля на формування козацького полку у Фастові й заселення вільних земель на Київщині. На полковій території встановилося козацьке самоврядування. Спроби польських військ привести козаків до покори (1691, 1693, 1700 роках) зазнали відсічі. Протягом 1688-1704 рр. Палій вів переговори з гетьманом І. Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але уряд Московщини, пов'язаний з Річчю Посполитою Вічним миром» (1686 р.), не давав згоди на цю акцію. У1702-1704 рр. Палій очолював козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. В 1704 р. на Правобережжя вступили лівобережні козацькі полки під проводом І. Мазепи. За його наказом Палія було заарештовано, а повстання придушено. Царський уряд в'щправив Палія у заслання до Тобольська (1705-1708 рр.), а в 1709 р. у зв'язку з війною зі шведами повернув в Україну. В 1709 р. Палій очолює Білоцерківський полк і залишається його полковником до смерті (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 189.*).

ПАНЕГІРИК – святкова, урочиста промова: недоречне звеличення. надмірне, нещире вихваляння кого-небудь, чого-небудь.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ − один із проявів боротьби проти німецького окупаційного режиму. В Україні у 1941-1944 рр. проходив у поєднанні як проти фашистських окупантів, так і за створення незалежної української держави. Головною формою партизанського руху були озброєні дії партизанів та бойових груп антифашистського підпілля, що спиралися на підтримку мирних жителів. Керівництво партизанським рухом, організованим компартією, здійснював Український штаб, він об'єднував і дії загонів, у яких було понад 100 тис. партизанів. Унаслідок їхніх дій було знищено до півмільйона солдатів та офіцерів противника і їхніх посібників, організовані аварії тисяч залізничних ешелонів, надано допомогу регулярним частинам Червоної Армії при звільненні від окупантів міст і селищ України.

Комуністичний і націоналістичний партизанські рухи перебували у конфліктних стосунках.

ПАТРІОТИЗМ – (від грец. *patre – батьківщина*) – любов до батьківщини, якість особистості, її вище моральне почуття. Це вище синтетичне почуття, яке відбиває органічний зв'язок людини із своїм народом, його історією, традиціями та перспективами і характеризує ставлення людини до них.

ПЕРГАМЕН (ПЕРГАМЕНТ) − аркуші особливо обробленої телячої, овечої або свинячої шкіри. Одержали назву від м. Пергам, де у П ст. до н.е. почали його виготовляти для письма, деяких музичних інструментів (барабанів), деталей машин (бігунків ткацьких машин) тощо. Давньоруські літописи і літературні твори, звід законів «Руська правда» написані на пергаменті.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯНСЬКИХ, РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ У КИЄВІ − з'їзд, що відбувся 4-6 грудня 1917 р. На з'їзд прибуло 2500 делегатів. Почесним його

головою було обрано М. Грушевського. Центральне питання, яке обговорювалось, − «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», надісланий Радою народних комісарів Радянської Росії та відповіді на нього Генерального Секретаріату. В результаті триденного обговорювання делегати майже одностайно відхилили Маніфест, звернулися з відозвою до народів Росії не допустити розв'язання братовбивчої війни між Україною і Росією, висловили цілковите довір'я Центральній Раді і Генеральному Секретаріатові. Більшовики, відчувши невдачу, покинули з'їзд і разом з групою членів Київської Ради робітничих депутатів переїхали до Харкова − на обласний З'їзд Рад Донбасу і Криворіжжя. На завершення роботи Київський з'їзд прийняв постанови : «Про ультиматум» (за − 2479 делегатів, проти − 2, утримались − 19); «Відозву до народів Росії», «Про Центральну Раду» (за - 2496, проти – 2, утримались – 2 делегати).

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ У ХАРКОВІ − це з'їзд, що проходив 11-12 грудня 1917 р. як об'єднаний більшовицької фракції київського з'їзду з делегагами Третього обласного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну. У такому складі з'їзд проголосив Україну республікою рад, визначив її як федеративну частину Росії, оголосив Українську Центральну Раду контрреволюційною організацією, скасував усі її розпорядження і поширив на Україну декрети РНК РСФСР.

ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ (1879 - 1926 рр.) − державний, політичний військовий діяч, літератор, публіцист. Народився в Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії. Член РУПз 1900 р. (з 1905 р. − УСДРП). За участь в українському національному русі зазнавав переслідувань. До Першої світової війни займався журналістикою. В 1912-1917 рр. разом з О. Саліковським редагував

журнал «Украинская жизнь». У 1916-1917 рр. − заступник уповноваженого «Союзу земств» на Західному фронті. 28 червня 1917 р. призначений Центральною Радою на посаду генерального секретаря військових справ. 31 грудня 1917 р., не погоджуючись з політикою голови Генерального Секретаріату, вийшов з уряду. В січні 1918 р. перед загрозою більшовицького наступу виїхав на Лівобережжя для створення «Українського Гайдамацького Коша Слобідської України», який відіграв головну роль у боях за Київ і придушенні більшовицького повстання в місті. Після гетьманського перевороту очолював Всеукраїнський союзвемств. Перебував у опозиції до уряду гетьмана П. Скоропадського, був заарештований. 14 жовтня 1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом. Стає членом Директорії, очолює Армію УНР. Після відступу військ УНР з Києва і виїзду В. Винниченка за кордон став Головою Директорії (11 лютого 1919 р.), перервавши членство в УСДРП. Протягом 1919 р. керує боротьбою проти червоних і денікінських військ. У 1920 р. очолює війська УНР, які разом з польськими силами вступають в Україну. Внаслідок невдачі наступу і договору між РСФРР та Польщею виводить свої війська за Збруч, де вони були інтерновані польською владою. На еміграції перебував у Польщі, згодом (1923 р.) у Будапешті, потім у Відні, Женеві. 25 травня 1926 р. був убитий в Парижі агентом НКВС Шварцбартом (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 341.*).

ПЕТРУШЕВИЧ ЄВГЕН ОМЕЛЯНОВИЧ (1863 - 1940 рр.) – державний і політичний діяч, один із керівників української революції 1917-1920 р. Народився в сім'ї священика у м. Бузьку на Львівщині. Освіту здобув у Академічній гімназії у Львові і на правничому факультеті Львівського університету. Доктор права. У 1907-1918 рр. – посол до австрійського парламенту, заступник голови, в 1917-1918 рр. – голова Українського парламентського представництва. З 1910 р. – депутат галицького сейму. У

1914-1918 рр. – член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. 19 жовтня 1918 р. як президент Української Національної Ради проголосив створення ЗУНР. 4 січня 1919 р. обраний президентом Західноукраїнської Національної Ради (фактично – президентом ЗУНР). Після проголошення 22 січня 1919 р. Акта злуки УНР і ЗУНР став членом Директорії УНР. 9 травня 1919 р. політична ситуація змусила Українську Національну Раду оголосити Є. Петрушевича диктатором Західної області УНР. Директорія, не визнавши законність цього акта, вивела Є. Петрушевича зі свого складу. Політичні суперечності, що виникли між С. Петлюрою і Є. Петрушевичем щодо союзу УНР з Польщею, змусили останнього виїхати за кордон, до Відня. У серпні 1920 р. Є. Петрушевич очолив т. зв. Уряд диктатора в екзилі, головною метою якого стало відновлення політичної незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. 15 березня 1923 р. після рішення Ради послів Антанти про передання Галичини Польщі уряд Є. Петрушевича припинив свою діяльність. У 20-х роках Є. Петрушевич перейшов на позиції радянофільства, однак після краху політики українізації відмовився від подібних поглядів. Помер у Берліні (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 350.*).

ПЕШТА РОМАН – старшина реєстрового козацтва, потім чигиринський полковий осавул, учасник постання 1637-1638 рр. під орудою Якова Острянина і Дмитра Гуні. Роман Пешта, Іван Боярин й Василь Сакун вели переговори з польським ватажком Потоцьким про умови капітуляції повстанців, оточених поляками під Старцем. Був серед тих, хто переслідував Б. Хмельницького напередодні початку національно-визвольної війни.

ПІДПІЛЛЯ КОМУНІСТИЧНЕ − сукупність створених за ініціативою компартії організацій опору німецьким окупантам у період Великої Вітчизняної війни. Налічувало понад 100 тис. бійців, об’єднаних у 3,5 тис. організацій та груп. Діяльність комуністичного підпілля, особливо в перший

період війни, була спрямована на масово-агітаційну роботу і мобілізацію зусиль населення на зрив економічних планів окупантів шляхом саботажу, диверсій та підготовки до бойової взаємодії з радянськими військами і, таким чином, зробило свій внесок в антифашистський рух − рух Опору. Комуністичне підпілля діяло в усіх обласних центрах та у ряді міст України.

ПІДПІЛЛЯ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ (УКРАЇНСЬКЕ) − рух опору нацистському окупаційному і радянському режимам, очолений українськими націоналістами (ОУН). Підпілля проводило широку політико-виховну та агітаційно-пропаґандистську роботу, організацію збройних акцій проти окупантів, підготовку матеріальної і кадрової бази партизанської боротьби. Наприкінці 1942 р. була створена Українська Повстанська Армія. Концепція руху ґрунтувалася на ідеї боротьби проти двох імперіалізмів − німецького та радянського − як запоруки реалізації національної ідеї, здобуття незалежності України.

ПЛАХТА – частково зшитий розпашний святковий одяг, невід'ємна частина центральноукраїнського жіночого національного костюма. П. виконувалася із двох полотнищ (гривок) барвистої клітчастої вовняної саморобної тканини. Ці полотнища зшивали приблизно наполовину або на дві третини. Зшита частина охоплювала фігуру ззаду, а незшиті крила (криси) вільно звисали по боках. Іноді передні кінці П. підтикали під пояс. Заможні жінки надягали дорогі нарядні плахти, а спереду пов'язували візерунчасту вовняну або парчеву запаску.

ПОДОЛИНСЬКИЙ СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ (1850 - 1891 рр.) – громадський діяч, учений. Народився на Черкащині в багатій поміщицькій родині. Здобув освіту в Київському (1871 р.) та Бреславському (нині м. Вроцлав у Польщі) університетах, в останньому (1876 р.) захистив дисертацію з медицини. В 70-х роках брав участь у громадів-ському і народницькому рухах.

Організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом з М. Драгомановим і М. Павликом започаткував видання журналу «Громада», а також видрукував власні брошури соціально-економічного змісту: «Про багатство та бідність», «Про хліборобство», «Ремесла і фабрики на Україні» та ін. Вивчав можливості нагромадження та використання сонячної енергії. Листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом, популяризував положення їх економічного вчення. Розробив оригінальну теорію «громадівського соціалізму», яка грунтувалася на національних традиціях українського народу. На початку 80-х років повернувся до Києва, але через тяжке психічне захворювання відійшов від громадської та наукової діяльності (*Бойко О. Історія України. – К., 2002.*).

ПОЕТИКА – — розділ теорії літератури, в якому вивчаються форма, структура і творчі прийоми поетичних творів.

ПОЛЕМІКА – аргументована суперечка при обговоренні або з'ясуванні чогось.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА – церковно-теологічна і публіцистична література XVI-XVII ст. в Україні та Білорусі, яка спрямовувалася проти спроб інших конфесій (головним чином католицтва та уніатства) поширити свій вплив на православне населення. Була важливою зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури.

ПОЛІТОНІМ – назва мешканців країни, її громадян.

ПОЛЮДДЯ − щорічний збір данини (грошей, хутра і продовольства), рання форма державної податі, яку збирали дружинники слов'янських князів з підвладних племен і народів. Княгиня Ольга, згідно літопису, об'їздила певні регіони держави (після вбивства князя Ігоря), встановивши норми

повинностей: «устави» і «уроки», «оброки» і «дані», намітила погости − адміністративно-фінансові центри збирання податків, провела економічне районування. Таким чином, збирання дані стало більш упорядкованим, а одиницею обкладання даниною служила куниця з диму (дому).

ПОЛЯНИ − східнослов'янське плем'я VI-IX ст., яке створило один із крупних східнослов'янських союзів, засновники Києва («кыяне»). Перша згадка про них міститься в «Повісті минулих літ». Є згадка у вірменському літописі VII ст. Остання згадка − 944 р. Пізніше відомі під назвою «русь». Центр Полянської землі − Київ, заснований трьома братами − Києм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либіддю. Названий на честь старшого з братів, який і очолив полянський союз.

Першим важливим етапом у розвитку Давньоруської (Київської) держави були VIII і IX ст. Саме тоді, за Нестором, у Середньому Подніпров'ї склалося державне об'єднання полян, древлян і сіверян − «Руська земля».

ПОЛЬНИЙ ГЕТЬМАН – заступник великого коронного гетьмана. В Речі Посполитій було два польних гетьмани: польний коронний (тобто польський) та польний литовський.

ПОСПОЛИТІ − узагальнююча назва некозацького населення (селян, міщан, підсусідків і т ін.) в Україні XV-XVIII ст. З розвитком товарно-грошових відносин і подальшим виділенням міщанства й купецтва в окремі стани ця назва поступово закріплюється лише за селянством. Юридично за посполитими не визнавалося права власності на землю. Схоже значення зі словом «посполиті» мали терміни «поспільство» або «посполъство».

ПОСТОЛИ (МОРШНІ, ХОДАКИ) – взуття, що зберігалося на Україні до початку XX ст. Це дуже давній тип шкіряного стягнутого взуття. Робили

постоли з одного шматка товстої, але по можливості м'якої коров'ячої або свинячої сиром'ятної шкіри.

ПРАБАТЬКІВЩИНА СЛОВ'ЯН − початкова, первісна, найдавніша територія проживання слов'янського етносу (значення початковості, давності зв'язків, відношень і віддаленого ступеня спорідненості іменникам і прикметникам надає префікс *пра-*, наприклад, прадавній, праісторія, праслов'яни, праміста, праписемність, пращури − віддалені предки тощо).

Про прабатьківщину слов'ян існує багато гіпотез. Сучасна наука відзначає її локалізацію між Середнім Дніпром на сході і Західним Бугом та Віслою на заході і визначає предків східного слов'янства − антські племена, підкреслюючи цим самим приналежність української нації до давніх європейських народів, не відкидаючи, звичайно, асиміляції інших народів, що впродовж віків мешкали в цьому ареалі або проходили шляхами через цю територію Східної Європи, прямуючи на захід. Автор першопочаткового літопису Нестор прабатьківщиною слов'ян вважав Дунай.

«ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ» − колегіальний орган адміністративно-політичного управління Гетьманщиною, створений за вказівкою російського уряду в 1734 р. після смерті гетьмана Д. Апостола. До складу «Правління гетьманського уряду» увійшли на принципах рівності троє росіян і троє українців. З обранням у 1750 р. гетьманом К. Розумовського орган було ліквідовано. Проводив проросійську політику, спрямовану на подальше обмеження української автономії.

ПРАВО СТАВРОПІГІЇ – звільнення братств з-під влади місцевих єпископів, яке проводили в Україні в XVI-XVII ст. константинопольський та інші східні патріархи, що брали братства під свою опіку.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА РУСІ-УКРАЇНИ (кінець X - XVIII ст.) − організація віруючих, закладена після християнізації Київської Русі наприкінці X ст. Мала статус митрополії з центром у Києві, підпорядкованої Константинопольській патріархії. У першій половині XIV ст. була також створена і Галицька митрополія, що призвело до першого поділу Київської митрополії, яку 1458 р. остаточно було поділено на Київську та митрополію «всея Руси» з центром у Москві. Після Берестейської унії 1596 р. тільки дві із 7 єпархій Київської митрополії залишилися православними. У 1610-х роках Українська Православна Церква − без ієрархій. У 1620 р. її відновлено завдяки старанням гетьмана Петра Сагайдачного. У 1633 р. (за митрополита Петра Могили) Церква здобула визнання з боку польського короля. Після Переяславської угоди 1654 р. − у сфері московського впливу. Спроби українських ієрархів зберегти її автономію та належність до Константинопольського патріархату виявилися марними. У 1686 р. Українська Православна Церква підпадає під церковну юрисдикцію Москви. З утворенням Синоду у 1721 р відбулося остаточне об'єднання російської та української церков.

ПРЕФЕКТ – заступник ректора в колегії, академії в добу середньовіччя.

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1681 - 1736 рр.) − письменник, учений, культурно-освітній діяч. Народився в Києві у небагатій родині крамаря Церейського. Навчався в Київському і Римському єзуїтських колегіумах. Закінчив Київську академію. У 1704 р. вступив до Київського братства, постригся в ченці і став професором, а згодом ректором Київської академії. В 1716 р. за наказом Петра I переїхав до Петербурга, де фактично став на чолі Російської православної церкви. Активний прихильник реформ Петра I, був його головним помічником у духовних справах (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 203.*).

«ПРОСВІТА» − культурно-освітня організація, символ національного відродження на колись розрізнених землях України. Батьківщиною «Просвіти» є Галичина, а створили Товариство члени національно-демократичної течії «народовців», яка виникла у 60-х роках XIX ст. Перші установчі збори (з'їзд) цієї організації відбулися у Львові 8 грудня 1868 р. Першим головою став А. Вахнянин. Значну роль у діяльності товариства відігравали О. Лаврівський, В. Федорович та ін. Спочатку членами Товариства були переважно представники інтелігенції, невдовзі організація набула масового характеру. Просвітяни збирали український фольклор, видавали й безкоштовно поширювали серед членів своєї організації твори українських письменників, популярні брошури, шкільні підручники, газети, літературно-наукові альманахи, «Народний календар» тощо. Під опікою «Просвіти» створювались навчальні заклади, на її кошти стипендіати оволодівали фахом у країнах Західної Європи. При Народних домах і читальнях діяли хори, драмгуртки, організовувалися спортивні об'єднання, союзи українок, молодіжні українські товариства, крамниці, ощадно-позичкові каси, кооперативи.

Спершу «Просвіта» була регіональною організацією, згодом набула загальнонаціонального значення. У Східній Україні перша «Просвіта» виникла наприкінці 1905 р. у Катеринославі. Однією з найдіяльніших була одеська «Просвіта» (у січні 1908 р. вона налічувала 532 особи). До середини 1907 р. у великих містах України їх налічувалося 35, причому кожна мала численні філії в сусідніх селах. Про дореволюційну «Просвіту» на Харківщині відомо мало. Знаємо, що струмочок українознавства постійно дзвенів в університеті, у 1906 р. був організований клуб ім. Квітки-Основ'яненка, що пропагував українську мову, здобутки національної культури. Очевидно, на підвалинах цього клубу в 1916 р. і виникло товариство «Просвіта» у Харкові. Очолив його відомий історик і громадський діяч професор Д. Баталій.

Вплив галицьких «Просвіт» на Наддніпрянщину був неабиякий, а з часом і значно посилився. Після розпаду СРСР і проголошення України незалежною державою 1991 р. просвітницькі організації відновилися. Існує товариство «Просвіта» і в Харкові.

ПУЛ – одна з форм монополій, яка характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів.

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ДОГОВІР ПРО НЕНАПАД 1939 р. − договір, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р. терміном на 10 років між двома тоталітарними режимами. Одночасно був підписаний таємний додатковий протокол про розмежування сфер впливу сторін − СРСР і фашистської Німеччини − на основі поділу Європи на «сфери інтересів» цих сторін. Цей протокол містив положення, що стосувалось українських земель: «у разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини буде приблизно проходити по лінії Нареву, Вісли і Сяну», що фактично вело до нового розчленування української території.

Згідно з радянсько-німецьким договором про дружбу і кордони, підписаного 28 вересня 1939 р., кордон пройшов по так званій «лінії Керзона», визначеній Верховною Радою Антанти у 1919 р. Хоч переважна більшість території Західної України увійшла до СРСР, однак такі українські етнічні території, як Підляшшя, Лемківщина, Посяння, Холмщина (близько 16 тис. кв. км, з 1,2 млн. населення) опинилися під німецькою окупацією. Таким чином, ключові моменти процесу «збирання» українських земель під врило СРСР вирішувались саме на німецько-радянській «дипломатичній кухні».

Проблемний характер мала ситуація навколо Буковини. Німеччина порадила урядові Румунії, щоб позбутися радянсько-румунського збройного

конфлікту, піти на у ступку, яка буде компенсована нею Румунії в наступний період.

РАЙФАЙЗЕНКА – сільський кредитний кооператив, названий ім'ям німецького громадського діяча Райфайзена Фрідріха Вільгельма, засновника кредитних кооперативів у Німеччині.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) − перша політчна організація радикально налаштованої української молоді. Заснована 11 лютого 1900 р. у Харкові діячами студентських громад Д. Антоновичем, П. Андрієвським, М. Русовим та ін. Своїм завданням вважала боротьбу за соціальне і національне визволення трудящих. Намагалась вивести українське громадянство з дрібного гуртківства на широкі політичні завдання. Проводила агітаційно-пропагандистську роботу: видавана газети, відозви, брошури. Дала початок, слугувала витоком декількох українських політичних партій (НУП, «Спілка», УДП, УРП, УСДРП).

РЕСПУБЛІКА − форма державного правління, в якому народ є носім суверенітету, єдиним джерелом влади в державі; він делегує на чітко визначений строк державницькі повноваження органам державної влади та місцевого самоврядування; глава держави й усі органи влади є виборними й змінюваними, а виконавча влада є похідною від представницького органу; державну вдану ніхто не може узурпувати.

Україна − парламентсько-президентська республіка.

РЕФЕРЕНДУМ (ПЛЕБІСЦИТ) − форма, безпосередньої демократії, пряме волевиявлення громадян з приводу тих чи інших проблем через всенародне голосування, що проводиться у зв'язку з прийняттям Конституції держави, законів, зміни території та інших рішень з найважливіших питань

суспільного життя. В Україні всі аспекти, пов’язані з проведенням референдуму, зафіксовані в Розділі III Конституції.

РІЧ ПОСПОЛИТА (РЕСПУБЛІКА) − офіційна назва об’єднаної польсько-литовської держави з часу Люблінської унії 1569 р. (існувала до 1795 року).

«РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ» – поняття, яким позначається знищення провідних діячів української культури 1920-1930-х рр. Загалом було знищено близько 500 діячів.

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (близько 1150 - 1205 рр.) − батько Данила Галицького, галицько-волинський князь (з 1199 по 1205 роки), великий державний діяч і полководець, що об’єднав у 1199 р. Галичину з Волинню і створив Галицько-Волинську державу. Приборкував непокірних бояр, провадив ефективну політику, зміцнював кордони князівства. У двох походах розбив полоців, успішно воював з литовськими племенами, здобув Київ і включив його в сферу своїх впливів. Сучасний князеві Роману літописець називає його «самодержцем усієї Русі», оцінюючи заслуги князя Романа у справі об’єднання більшості руських (українських) земель.

РУЇНА − історіографічна назва трагічного занепаду української козацької держави у другій половині XVII ст. в результаті поразки Народної революції та поділу України на Правобережжя та Лівобережжя.

Ускладнення внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин на рубежі 50-60-х років XVII ст. призвело до поляризації пропольско та промосковсько орієнтованих сил, що проявилось у 1663 р, в утворенні двох гетьманатів. Спроби гетьманів до їх об’єднання не дали .результату. Після невдачі програми Петра Дорошенка (1676 р.) правобережний гетьманат припинив своє існування. Політичний статус лівобережного гетьманату поступово

обмежувався російською імперською політикою. Загострення соціального протистояння, нездатність старшини визначити характер влади, а обраних ними гетьманів − політичної лінії, постійне втручання у внутрішні справи з боку Московії, Речі Посполитої, Туреччини та Кримського ханства − усе це спричинило до підпорядкування козацької держави Російській імперії.

Руїна започаткувала основні втрати в політичному, господарському та культурному житті України й програмувала їх на майбутнє.

Кожний гетьман України погоджував засади управління з московським царем, і таким чином зростала тенденція обмеження державного суверенітету козацької республіки.

РУСИ − назва етносу, відомості про який вперше трапляються у працях арабських та візантійських авторів починаючи з середини VI ст. Найпоширенішим є погляд, що руси походили з частини середньодніпровських слов'ян та слов'янизованих нащадків скіфів, сарматів тощо, займали територію Надросся (басейну р. Рось), Надтясминня (території навкруги р. Тясмин) та дніпровського лісостепового лівобережжя. Внаслідок експансії аварів (літописних обрів) і розпаду антського союзу руси разом з полянами та сіверянами в кінці VI-VII ст. утворюють в Середній Наддніпрянщині нове ранньодержавне об'єднаня − міжплемінне князівство Русь.

РУСИНИ − 1) назва слов'янського населення давньої Русі, однина від збірної назви «русь» (також русь, руси, русичі); 2) спільна назва українців і білорусів до XVII-XVIII ст.; 3) самоназва етнографічної групи східнослов'янського населення Карпат (Галичини, Буковини, Закарпаття), яке проживає на території Закарпатської області; збереглася також у Східній Словаччині (Пряшів), Югославії (Бачка), Угорщині та в діаспорі Америки і

Канади (також руснаки). Русини − це нащадки народу русів, мешканців Києворуської держави.

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ – селянські земельні наділи в Австрійській імперії та західноукраїнських землях, що входили до її складу.

РУСИФІКАЦІЯ – насильницьке запровадження російської мови, культури тощо.

РУСЬ − у давньоруських писемних пам'ятках: 1) етнічне значення − народ, плем'я, 2) соціально-суспільний прошарок або стан; 3) географічне значення − територія, земля; 4) політичне − держава. Існує багато тлумачень походження слова «русь» − скандинавське (від місцевості зі схожою назвою), наддніпрянське (від назв річок із коренем «рос» у басейні Дніпра), фінське (від слова «rousti», яким фінські племена називали варягів) та ін. Термін згодом поширився на полян, на східних слов'ян взагалі («Руська земля») та їхню державу − Київську Русь. Тобто спочатку «Руссю» називалися землі й племена полян, а згодом − усі землі Київської держави.

Слово «русь» мало узагальнююче поліетнічне значення; представник Русі іменувався русином (у «Слові о полку Ігоревім» ужито також слово русич). Ще в минулому сторіччі в Буковині й Закарпатті зберігалася ця назва в первісному значенні: держава «Русь-Україна», русич − українець.

Більшість російських та українських істориків − М. Тихомиров, Б. Рибаков, В. Мавродін, М. Грушевський, Д. Дорошенко та ін. — на «снові всебічного вивчення різноманітних джерел, зокрема літописів, творів арабських і візантійських авторів дійшли обґрунтованого висновку про місцеве, слов'янське походження терміну «русь». Прихильники власне слов'янського походження цієї назви − М. Максимович, В, Антонович, Д. Баталій, М. Грушевський та ін. − враховували насамперед географічно-

історичний чинник: подібність назви «русь» з річковими назвами – Рось, Росава, Роставиця. При цьому одні дослідники вважають таку назву привнесеною в зв'язку з поверненням слов'ян із Балтики – Скандинавії (історик С. Лавманський), інші ототожнюють слов'ян-русів з усіма або майже всіма народами, що колись жили на території України (Д. Іловайський, Б. Греков та ін.). Проте питання це дискусійне (ми свідомо не називаємо усіх теорій, які існують в історіографії, – їх безліч), складне, і, на жаль, навряд чи буде хоч коли-небудь вирішене.

РУСЬКА ЗЕМЛЯ – 1) згідно з літописом, першопочаткова назва (вперше зафіксована у 852 р.) державного утворення східних слов'ян в Середньому Подніпров'ї, яке вібрало в себе ряд середньодніпровських право- і лівобережних утворень (полян, деревлян, сіверян, радимичів, в'ятичів і хорватів) і стало ядром Київського князівства; у 862 р. Київське і Новгородське князівства об'єдналися в єдину державу – Київську Русь; 2) одна з назв (поряд із Руссю) у пам'ятках давньоруської писемності XI-XIII ст. Давньоруської держави – території, яку залюднював її народ, і окремих земель цієї території. Історики та археологи умовно називають Руською землею об'єднання східних слов'ян у Середній Наддніпрянщині, що склалося у VI-VII ст. (Б. Рибаков) або VIII-X ст. (А. Насонов, В. Мавродін). Літописи та інші нам'ятки давньоруської літератури вживають поняття «Руська земля» в усіх значеннях: вузькому та широкому. У вузькому – це південна Руська земля, що охоплювала Київську, Чернігівську та Переяславську землі; у широкому розумінні термін застосовувався до всієї етнічної й державної території східних слов'ян – від Чорного моря до Білого й від Карпатських гір до Волги. Впродовж усього давньоруського періоду обидва поняття існували паралельно.

«РУСЬКА ПРАВДА» – перший збірник законів Київської держави, звід давньоруського феодального права, що включав норми «Закону Руського»

(права східних слов'ян IX- поч. X ст.), «Правду» Ярослава Мудрого (норми криминального, спадкового, родинного, карного права), «Правду» Ярославичей, Устав Володимира Мономаха, який обмежував сваволю лихварів, і ін. «Руська правда» Ярослава Мудрого датується між 1016 та 1054 роками. Це пам'ятка надзвичайної ваги: вона допомагає уяснити соціальний лад України-Русі і свідчить про рівень її правосвідомості. За характеристикою Б. Грекова, «Руська правда» є перлиною історії руської культури.

Літописець Нестор розповідав про правову і адміністративну реформу Володимира 1) Історики вважають, що цей «Устав Земляний» був нормальним розвитком правових норм, які поміщалися в першому усному зводі − «Законі Руському», який діяв ще в часи Олега і знайшов відображення в його договорі 907 р. з греками. Він був націлений на укріплення влади феодалів, сприяв побудові вотчинного господарства і відбився на першому писаному зводі давньоруського законодавства «Руській правді» Ярослава Володимировича.

На сьогоднішні день знайдено більше 100 примірників «Руської правди», написаних від руки на пергаменті. Пізніші писались уже на папері (списки XII-XIII ст.). Були три редакції законодавства: *коротка* − найдавніші закони, установлені при Ярославові і його синах, які поділялись на «Правду» Ярослава (біля 1016 р.), «Правду» Ярославичів (друга половина XI ст.), одним із укладачів якої був Святослав Ярославич − заказчик «Ізборників Святослава», і додаткові статгі; *поширена* (друга половина XII ст.) і *скорочена*, основана на поширеній «Правді» і на деяких актах, які до нас не дійшли.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» − засноване у Львові студентами духовної семінарії та університету М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким

напівлегальне демократично-просвітницьке товариство (1832 р.). Термін «руська» тоді означав «українська». Мета − піднесення національної самосвідомості народу шляхом пропаганди фольклору, власних творів українською мовою, узагальнення культурних традицій.

Центральною ідеєю виданого ними альманаху «Русалка Дністрова» була ідея єдності (Соборності) західноукраїнських земель з усією Україною. Австро-угорська влада визнала діяльність «Руської трійці» ворожою й заборонила її.

РЯДОВИЧІ – залежне населення в Київській Русі, яке слугувало князю договором (рядом).

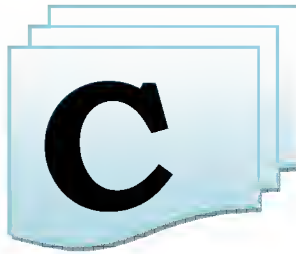

САГАЙДАЧНИЙ (КОНАШЕВИЧ) ПЕТРО КОНОНОВИЧ (бл. 1570 - 1622 рр.) – гетьман українського реєстрового козацтва, видатний політичний, культурно-просвітницький діяч і полководець. Народився в родині шляхтича неподалік від м. Самбора на Прикарпатті. Навчався в Острозькій греко-солв'яно-латинській академії, що на той час означало досить високу освіченість. У 1601 р. перебрався на Запорозьку Січ, звідки разом з козацькими загонами здійснював воєнні походи у Молдову, Лівонію, а також проти татар і турків. За талант полководця у 1606 р. козацькою радою був обраний гетьманом козацтва. Безпосередньо за його участі Військо Запорозьке стало регулярним військовим формуванням, що здобуло славу як в Європі, так і на Сході. У 1618 р. очолив 10-тисячне козацьке військо, що брало участь у поході польського королевича Владислава на Москву. Добився від Речі Посполитої більшої автономії України, офіційного визнання Православної церкви, вдаючись до переговорів та компромісів, оскільки реально оцінював можливості Війська Запорозького. Обстоював інтереси поміркованої козацької старшини, водночас був першим гетьманом, який намагався для розвитку Української держави поєднати можливості усіх станів суспільства. У 1621 р. у битві під Хотином з військами Османської імперії був тяжко поранений в 1622 р. помер.

Перед смертю майже всі кошти пожертвував на відновлення Богоявленського монастиря та утримання Київської, Львівської та Луцької

братських шкіл. Похований у Києво-Братському монастирі (*Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В.І. – К., 2001. – С. 96-97.*).

САКОВИЧ КАСІЯН (КАЛЛІСТ) (бл. 1578 - 1647 рр.) – письменник, культурно-освітній і церковний діяч. Народився у с Потеличі (Галичина), син православного священика. Навчався в Замойській академії та Краківському університеті. У 1620-1624 рр. ректор Київсько-братської школи. У1625 р. перейшов в уніатство, в 1641 р. – у католицизм. Тривалий час був абатом Лубенського василіанського монастиря. Його твір «Вірші на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного...» – (1622 р.) став визначним внеском в українську літературу. Автор філософських навчальних посібників (1620, 1626 роках), а також прокатолицьких богословсько-полемічних трактатів, виданих у 1641-1644 р. (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 202.*)

САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (? - 1690 рр.) – козацький діяч. Походженням із духовенства. Освіту здобув у Київському колегіумі. Змолоду у козацькому війську. В 1669 р. обирається генеральним суддею лівобережного козацького війська, в 1672 р. – гетьманом Лівобережної України. У 1668 р. підтримав гетьмана І. Брюховецького й узяв участь у повстанні проти засилля російських воєвод в Україні. В 1677-1678 рр. Керував полками у війні проти Туреччини. В 1674 р. обраний гетьманом Лівобережної та Правобережної України. Відстоював державні інтереси України у відносинах з Московщиною. В 1687 р. очолив козацькі полки в першому Кримському поході царських військ і був звинувачений у його невдачі. Засланий до Тобольська, де перебував до кінця життя (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 176.*).

САП'ЯНЦІ (ЧОРНОБРИВЦІ) – святкові жіночі чоботи з особливої шкіри – сап'яну (червоного, зеленого, жовтого кольорів), із трохи задертими носами, невисокими халявками і вищими, ніж у чоловічих чоботях,

підборами, які були виразно оформлені орнаментом, тому їх носили головним чином дуже заможні жінки. У бідноти ж коли й були які чоботи, то часто одна пара на всю родину, яку вдягали найчастіше тільки на свята.

САРМАТИ − об'єднання кочових скотарських племен (аланів, роксоланів, савроматів, язигів і ін.), які в VI-IV ст. до н.е. жили на території від Тоболу до Волги і були відомі під назвою «савроматів». В III ст. до н. е. витіснили скіфів з Північного Причорномор'я. Сармати вели постійні війни з державами Закавказзя і з Римом. Кінець їхньому пануванню поклала навала готів (середина III ст. н.е.). Частина сарматів взяла участь у Великому переселенні народів.

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. − реформа про скасування кріпацтва. 19 лютого 1861 р. були оприлюднені «Маніфест» про скасування кріпосного права та «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності» як система заходів російського уряду, спрямованих на поступову ліквідацію в країні кріпосницьких відносин. Безпосередніми причинами селянської реформи були гострі соціально-економічні суперечності та поразка Росії в Кримській війні 1853-1855 рр. Щодо основного питання − питання про землю, то, по суті, воно розв'язувалось насамперед в інтересах поміщиків. За ними залишалось близько половини землі для власного користування, а решта розподілялась між їхніми колишніми кріпаками. При цьому селяни були зобов'язані заплатити за свої наділи. Оскільки вони не мали таких коштів, це зобов'язання виконала держава, а селяни погашали суми разом із процентами протягом 49 років. Землевпорядкування проводилося таким чином, щоб зменшити селянські наділи. У лівобережних губерніях України «відрізки» були найбільшими: у 22%. У селян Лівобережжя й Півдня було відрізано майже 1 млн. десятин, Полтавській − понад 37%, у Харківській − понад 28%, у Чернігівській − близько або понад 15% загальної площі землекористування.

У цілому реформа 1861 р. змінювала економічний базис держави: формувались нові виробничі відносини. Однак реформа мала половинчатий і в значній мірі контрастний характер. З одного боку, вона відкрила простір для промислової революції та індустріалізації держави, а з другого − зберігала залишки феодально-кріпосницької системи, особливо крупне поміщицьке землеволодіння. В цьому зосереджувався центр і гострота економічних суперечностей у державі.

СВИТА – приталений верхній одяг із домотканого сукна, різновиди якого набули значного розвитку в центральних районах України у XIX ст.

СІВЕРЯНИ – носії роменської археологічної культури. Проживали в басейні річок Десна, Псел, Сула, Ворскла, Сіверський Донець, якому за свідченнями іноземних джерел XVI ст. і дали назву. Сіверяни склали великий і могутній племінний союз, один з 12 слов'янських племінних союзів, які і створили Київську Русь, були серед семи союзників - поляни, древляни, дуліби, уличі, білі хорвати, сіверяни, що склали основу української народності.

СІРКО ІВАН ДМИТРОВИЧ (? - 1680 рр.) − подільський шляхтич, козацький ватажок, кальницький полковник, легендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового. Здобув перемогу в 65 боях. Після своєї смерті вважався характерником. Учасник Хмельниччини. Іван Сірко народився приблизно між 1605-1610 рр.

Іван Сірко провів десятки військових операцій проти Османської імперії та Кримського ханства; боровся проти гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницькою, П. Тетері; 1668 р. підняв повстання проти московських воєвод і бояр у Слобідській Україні; деякий час підтримував П. Дорошенка. Після Андрусівського договору 1667 р. зайняв виразно антимосковську (й разом з тим антипольську) позицію. Не зважаючи на свою ворожість до

турецько-татарського світу, довгий час підтримував гетьмана Петра Дорошенка, з яким потім розійшовся. Мав великі зв'язки і впливи на Лівобережній і Слобідській Україні, на якій посідав маєток; якийсь час був полковником (титулярним) ніжинським (від Дорошенка) і харківським.

1672 р. претендував на гетьманську булаву, що посварило його з новим гетьманом Іваном Самойловичем і московським урядом, який заслав його до Тобольську (мабуть, головно за підтримку Дорошенка й зв'язки з Степаном Разіном).

По поверненні з московської неволі (1673 р.) до кінця життя лишився противником Москви і Самойловича, обстоюючи насамперед автономні інтереси Запоріжжя й в ім'я їх встановлюючи звя'зки то з Польщею, то навіть з Туреччиною і Кримом. 1675 р. здійснив блискучий похід, заблокувавши вторгнення Туреччини на Чигирин, розбив кримську орду і яничарів Ібрагім-паші, які вдерлися на Україну.

Оспіваний у народних піснях, думах, переказах. Уродженцеві м. Мерефи Харківської області кошову отаману Війська Запорізького Іванові Сірку поставлено пам'ятник.

СІЧОВИЙ РУХ – рух, що виник на початку XX ст. в Західній Україні. Молоді люди відмовлялися служити в австро-угорській армії і створювали «Січі» товариства січових стрільців, які відроджували традиції запорізької військової справи, пропагували українську національну символіку (малинові козацькі хоругви, жовто-синій прапор, герб-тризуб) і козацькі пісні, відкривали читальні, проводили спортивні змагання. У 1908 р. був створений Крайовий Січовий Комітет, реорганізований у 1912 р. в Український Січовий Союз. На початку Першої світової війни діяло 516 товариств січових стрільців. «Січ» готувалась до збройного повстання проти гнобителів

слов'янських народів. Його гімном стала пісня «Ще не вмерла Україна» на слова П, Чубинського, доповнена Даниловичем, на муз. М. Вербицького.

Січовий рух − це був великий і цікавий напрямок національно-культурної роботи, який набував політичного забарвлення. Найціннішим у ньому було відродження українських традицій.

СКІФИ − давні племена в Північному Причорномор'ї (VII ст. до н.е. – III ст. н.е.), які, за Геродотом, поділялись на царських скіфів, кочовиків, хліборобів, орачів, вели господарство (землеробство, тваринництво, обробку металів), займалися торгівлею з античними містами-державами. У ході свого переселення вони намагалися завоювати більш багаті і родючі землі. Цим пояснюється їхнє потужне вторгнення на північний захід, у країни Передньої Азії.

Античні письменники і вчені, особливо Геродот, приводять три легенди про появу скіфів. За першою легендою, вони прийшли з Азії і витіснили кіммерійців, а за двома іншими − скіфи жили в Причорномор'ї споконвічно, мали складну поліетнічну сполуку. Насправді скіфи − народ іраномовний. У I тис. до н.е. вони були настільки близькі до слов'ян, що давньогрецькі історики і географи не розрізняли їх. Дані антропології теж свідчать про значну схожість цих племен. Мови їх були дуже близькими. До того ж розселились скіфи в Середньому Подніпров'ї, зокрема на території нинішньої Черкащини. Ось чому сучасні українські вчені висловлюють думки відносно того, що скіфи (самі себе вони називали скитами, екологами або парапетами, скіфами їх називали елліни) були другим коренем наших пращурів (принаймні, скіфи-хлібороби).

У IV ст. до н.е. скіфи створили Скіфську державу − одне з перших державних утворень на території сучасної України, після розгрому якого готами скіфи розчинились серед інших племен, а їх територію зайняли

сармати. Від Скіфії залишились численні пам'ятки (кургани, городища). Вони творці оригінального мистецтва, зокрема, звіриного стилю.

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – одне з найкращих військових з'єднань Армії УНР під час українських національно-визвольних змагань у 1917-21 рр. На початку листопада 1917 р. з метою збройного захисту Української Народної Республіки Галицько-Буковинський комітет за згодою Генерального Секретаріату військових справ прийняв рішення сформувати з полонених галичан військовий підрозділ. 18-19.11. полковник Р. Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольці, які поклали початок організації Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Командиром куреня призначено сотника Г. Лисенка. Після прибуття до куреня групи колишніх полонених старшин Легіону українських січових стрільців у серед. січня 1918 р. частину було реорганізовано і перейменовано на Курінь січових стрільців. 6(19). 1. 1918 р. командантом Куреня став Є. Коновалець, начальником штабу – А. Мельник.

У березні-квітні 1919 р. корпус зазнав важких втрат у боях з більшовиками за Бердичів і Шепетівку. В кінці травня 1919 р. частини корпусу зосередилися на лінії Шумськ - Мости -Мизоч на Волині, а протягом червня 1919 р. вели бої з більшовиками на напрямку Базалія- Чорний Острів. Під час наступу Армії УНР і УГА на Київ підрозділи січових стрільців у складі II корпусу Галицької армії під командуванням полковника А.Вольфа наступали у напрямку Шепетівка зайняла 16.8. - Новоград-Волинський (20.8.) - Коростень. Після оголошення 24. 9. 1919 р. Директорією УНР війни Добровольчій армії генерала А.Денікіна група у жовтні-листопаді 1919 р. вела оборонні бої у районі Жмеринки - Проскурова. На початку грудня 1919 р. частини Армії УНР, у тому числі січові стрільці, були оточені більшовицькими, польськими і денікінськими військами в районі Острополя-Любара - Чорторії. 6.12.1919 р. на зібранні командирів частин групи січових

стрільців прийнято рішення про самодемобілізацію. Частини стрільців приєдналася до підрозділів Армії УНР під командуванням М.Омеляновича-Павленка, що 6.12.1919 вирушили у Перший зимовий похід. (*Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 762).*

СКЛАВЕНИ (СКЛАВИНИ) − грецька форма назви «слов’яни», вживалася візантійськими авторами відносно західних слов’ян.

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (1722 - 1794 рр.) − мислитель, письменник, поет. Народився в с. Чорнухи на Полтавщині. Походив із козацького роду. В 1734-1753 рр. з перервами навчався в Києво-Могилянській академії. В1741-1744 рр. був співаком придворної капели в Петербурзі. В 1745 р. з місією генерала Виш-невського виїхав до Угорщини в м. Токай, де перебував до 1750 р. У1751 р. деякий час викладав поетику в Переяславській семінарії. У 1753 р. працював учителем сина багатого поміщика, а потім здійснив подорож до Москви. Майже рік провів у Троїце-Сергієвій лаврі, поповнюючи свої знання в її бібліотеці. Після повернення в Україну знову посідає місце домашнього вчителя до 1758 р. У1759-1768 рр. викладав у Харківському колегіумі. В 1768 р. був запрошений читати курс етики у додаткових класах при колегіумі. Останні 25 років життя Сковорода мандрував Слобожанщиною (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 206.*).

СКОРА ЯКІВ (рр. н. і см. невід.) – український ливарник 14 ст. Жив і працював у Львові. У 1341 р. за правління Д. Дедька на замовлення ігумена Євфимія відлив дзвін для собору св. Юра у Львові. Цей дзвін – найстаріша пам'ятка українського ливарництва (*Довідник з історії України. – К., 2001 – С. 767).*

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛЛІЧ (1646 – 3(14).7.1722) – гетьман Лівобережної України (1708-22). Походив з козацько-старшинського роду Скоропадських. В 1675-76 – військовий канцелярист у гетьмана І. Самойловича. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана у його

зносинах з царським урядом. У 1681-94 рр. – чернігівський полковий писар. Брав участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. З 1698 р. генеральний бунчужний, з 1701 р. – генеральний осавул. У 1706-1708 рр. – полковник Стародубського полку. Будучи прихильником гетьмана І. Мазепи, в силу обставин не перейшов з ним до шведів. На Генеральній військовій раді у Глухові в листопаді 1708 р. за рекомендацією царя Петра І був обраний гетьманом. Підготував проект нової міждержавної угоди між Гетьманщиною і Московською державою, що передбачав зміцнення державно-правового становища Гетьманської держави, однак не був затверджений Петром І. За правління Скоропадського московський уряд значно обмежив державні права Гетьманщини.

Для надійного забезпечення своєї влади московський уряд розмістив на території Гетьманщини 10 драгунських полків, утримання яких лягло важким тягарем на місцеве населення. Заборонивши Скоропадському самостійно призначати генеральну і полкову старшину, Петро І ставив на ці посади російських воєвод та вельмож. Землі Лівобережної України конфісковувалися у їхніх власників (зокрема, прихильників гетьмана І. Мазепи) і щедро роздавалися царським урядовцям і фаворитам.

У Гетьманщині проводилися численні мобілізації козаків для участі у бойових діях під час Північної війни 1700-1721 рр. та для важких робіт на будівництві укріплень, каналів (Ладога, Волга-Дон) і нової столиці Московської держави – Санкт-Петербурга. Обмежуючи владу І. Скоропадського та проводячи колоніальну економічну політику щодо України (заборонено торговельні відносини Гетьманщини з країнами Західної Європи і Запорожжям, гальмувався розвиток українських промислів тощо), царський уряд вдавався до дискримінаційних заходів щодо української культури та церкви. Зокрема, у 1720 за розпорядженням Петра І заборонено друкувати книжки українською мовою. З метою встановлення остаточного

контролю над державним життям України царським маніфестом 1722 р. створено Малоросійську колегію, якій підпорядковувалися адміністративні й судові органи Гетьманщини, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади.

Протягом свого правління І. Скоропадський намагався протестувати проти колоніальної політики царського уряду та відстоювати залишки автономії Гетьманщини, однак, позбавлений реальної влади, він не міг впливати на становище в Україні. Помер у липні 1722 і похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова (*Довідник з історії України. – К., 2001. - С. 768*).

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (1873 - 1945 рр.) − гетьман України (1918 р.). Походив зі старовинного українського аристократичного роду (нащадок гетьмана І. Скоропадського). Закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. З 1905 р. − на військовій службі, генерал-лейтенант. З 1917 р. − командувач 34-им армійським корпусом (після українізації − 1-й Український корпус). У жовтні 1917 р. обраний отаманом Вільного козацтва. Один з організаторів оборони України від наступу більшовицьких військ. У березні 1918 р . − один з організаторів Української Народної Громади, яка обстоювала ідею сильної влади. Після поразки країн Четверного союзу П. Скоропадський був змушений звернутися за підтримкою до країн Антанти. Під їх тиском 14 листопада 1918 р. гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією для створення єдиного фронту боротьби з радянською владою. Це стало формальним приводом до повстання проти гетьмана. 14 грудня в Києві було проголошено Директорію. З перемогою Директорії гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом до Німеччини. Під час Другої світової війни Скоропадський сприяв звільненню українських військовополонених з німецьких концтаборів. З його ініціативи були звільнені лідери українських

політичних партій і рухів: С. Бандера, А. Мельник, А. Левицький та ін. Помер від тяжкого поранення, отриманого під час бомбардування станції Платлінг (Біля Мюнхена). Помер у лікарні монастиря Меттен, похований в Оерсдорфі (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 335; Довідник з історії України. – К., 2001. - С. 770*).

СКРИПНИК МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ (1872 - 1933 рр.) − державний і громадський діяч. Народився в с. Ясинуватому Бахмутського повіту Катеринославської губернії в сім'ї службовця. Навчався в Ізюмській реальній школі та Петербурзькому технологічному інституті. З 1901 р. займався революційною діяльністю, за що неодноразово переслідувався, засуджувався до ув'язнення і заслання. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. Один з організаторів створення КП(б)У, член її ЦК (1918). З квітня 1920 р. − нарком Робітничо-селянської інспекції УСРР, з липня 1921 р. − нарком внутрішніі справ УСРР. У 1922-1927 рр. − нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР, у 1927-1933 рр. − нарком освіти УСРР. З лютого 1933 р. − заступник голови РНК УСРР і голова Держплану УСРР. З 1925 р. − член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1925-1929 і 1931-1933 рр. − член ЦВК СРСР, у 1927-1929 рр. − голова Ради Національностей СРСР. У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у «націоналістичних збоченнях» і помилках теоретичного й практичного характеру, що підштовхнуло його до самогубства 7 липня 1933 р. Фанатична віра у комуністичні ідеали і відданість ідеалам українства та несумісність цих двох сторін світогляду спричинили особисту трагедію Скрипника. Йому на власні очі довелося бачити голодомор у селах і початор «розстріляного відродження» (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 401; Довідник з історії України. – К., 2001. - С. 770*).

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (СЛОБОЖАНЩИНА) − регіон, що утворився на території Дикого Поля між кордонами трьох держав − Московії, Речі Посполитої та Кримського ханства − протягом XVII-XVIII ст. Назва

походить від найбільш поширених населених пунктів − слобід. Слобожанщина займала територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з ними частин Воронезької, Донецької, Луганської та Курської областей. У середині XVII ст. тут було створено п’ять Слобідських полків − Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький. 18 січня 1765 р. указом Катерини II на території Слобідської України було створено Слобідсько-Українську губернію, а замість Слобідських полків – п’ять гусарських полків. У 1780 р. названа губернія була ліквідована і натомість створено Харківське намісництво. У 1796 р. губернія була знову відновлена і проіснувала до 1835 р. Того ж року вона перейменована на Харківську губернію. На всіх етапах свого історичного розвитку Слобідська Україна залишалася невід’ємною частиною України.

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ – козацьке населення Слобідської України. Одні з перших козацьких слобід були засновані в 1638 р. козаками – учасниками повстання під керівництвом Я. Остряниці. Особливо посилився потік переселенців з України в другій половині XVII ст. Вони відіграли значну роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії (середина XVII - середина XVIII ст.), шведських загарбників (1708-1709). Козаки неодноразово повставали проти соціального й національного гноблення. Внаслідок розвитку землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі засновані в XVII ст. військові опорні пункти перетворилися у XVIII ст. на торгово-ремісничі центри. Після реформи Є.О. Щербиніна козаків і підпомічників було позбавлено козацьких привілеїв і перетворено на військових обивателів, а козацьку старшину зрівняно з російським дворянством.

СЛОБІДСЬКІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ – військові й адміністративні одиниці в Слобідській Україні: Ізюмський, Острогозький, Охтирський. Сумський, Харківський. До XVIII ст. вони були підпорядковані спочатку Розрядному, а з 1688 р. – Посольському приказам, а також певною мірою

підлягали воєводам, що знаходилися в слобідських полкових містах. З 1708 р. підпорядковувалися азовському генерал-губернатору, з 1718 р. – київському і воронізькому, з 1726р. – Військовій колегії. В 1765 р. були реорганізовані в регулярні – гусарський та уланський полки.

СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКА ГУБЕРНІЯ – адміністративна одиниця, утворена згідно з маніфестом Катерини II від 28 липня 1765 р. на території ліквідованих п'яти Слобідських полків із центром в м. Харкові. Поділялася на провінції з центрами в Охтирці, Ізюмі, Острозьку Сумах. Існувала до 29 вересня 1780 р.

СЛОВ'ЯНОФІЛИ − представники одного з напрямів суспільно-політичної думки 40-60-х рр. XIX ст., які відстоювали особливі шляхи розвитку історії та культури слов'янства, нібито кардинально відмінні від шляхів розвитку народів Заходу. Закликаючи всі слов'янські народи до єднання, спільної культурної діяльності, вони, проте, відводили керівну роль у цьому процесі російському цареві.

Слов'янофілів піддавали критиці революціонери-демократи, зокрема Т. Шевченко, за те, що вони далекі від народу, не враховують реальних інтересів покріпаченого люду.

СЛОВ'ЯНИ − спільнота, яка належала до індоєвропейського етносу, її прабатьківщина − Балкани, Подунав'я (так вважали П. Шафарик, Б. Рибаков, О. Трубачов та ін.). Наріжним каменем балканської (дунайської) теорії походження слов'ян було твердження літопису «Повісті минулих літ».

У питанні про історичне походження слов'ян склалися дві основоположні теорії: міграційна і автохтонна. Остання визнає слов'ян відносно постійними жителями заселеної ними території з давніх часів (можливо, з II тис. до н.е.),

Варто зазначити, що нині крайні автохтоністські чи міграціоністські погляди врівноважуються.

На основі узагальнення нагромадженого археологічного матеріалу українські науковці розробили нову концепцію слов'янського етногенезу, яка поєднує елементи теорії автохтонності й теорії міграційності. Базовим в ній є положення про поетапність і тривалість формування слов'янського етносу шляхом інтеграції його з іншими етнокультурними групами: балтами на Півночі, іраномовними племенами на Півдні, германцями на Заході, фракійцями на Південному Заході.

У період Великого переселення народів (ІІІ-VI ст. н.е.) хвилі кочовиків витіснили подунайців у північному напрямку, і в результаті кількасотлітніх переміщень склалися три гілки слов'ян: північно-західні − словени, південні − склавени (чи склавини) і східні − анти. Останні дійшли до середнього Подніпров'я і злилися з місцевою людністю − нашими пращурами. Культурно-етнічна консолідація слов'ян послужила генетичною основою державотворення, а державність була рушієм етнічної, культурної, господарської інтеграції населення. «Повість минулих літ» називає 14 міжплемінних союзів східних слов'ян. Історики Б. Греков, В. Мавродін, Б. Рибаков, Л. Черепній та інші висунули теорію про єдину давноруську народність. Ця ж ідея стала провідною в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС.

Український історик М. Брайчевський не поділяв такого твердження. На його думку, Русь у плані етнічному складала єдність не абсолютну, а відносну, поліетнічну, географічно-історичну. «Поза сумнівом, − вважає М. Брайчевський, − ядром у формуванні української народності був полянський лісостеп; російської − верхів'я Дніпра, Оки і Волги; білоруської − область дреговичів і полочан».

Східні слов'яни досягли значних успіхів у економічному розвитку. Відбувались соціальні зміни в суспільстві. З глибокими соціальними змінами і були пов'язані етнонаціональні та етнополітичні зрушення.

Зараз слов'яни − найбільша в сучасній Європі група споріднених народів (їх чисельність − майже 300 млн. чол.), яка охоплює східних слов'ян (українців, білорусів і росіян), західних слов'ян поляків, чехів, словаків, лужичан), південних слов'ян (болгар, сербів, хорватів, словенців, македонців, чорногорців і боснійців).

СЛОВ'ЯНСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ − зарубинецька (III ст. до н.е.-II ст. н.е.), черняхівська (II ст.-V ст. н.е), празько-пеньківська (кін. V-перша полов. VI ст. н.е.).

СМЕРДИ (або *«люди»*) − селяни-обшинники в Київській Русі IX-XIV ст., залежна від князя верства селянства. У XII ст. поширеною назвою тимчасово залежного селянина був закуп. Це був селянин, змушений звертатися за допомогою до феодала і отримувати від нього купу − позику грішми або у вигляді реманенту, насіння чи тяглової сили. Феодал мав право примушувати закупа до виконання повинностей, вдаючись до тілесного покарання. Спроба закупа втекти від феодала перетворювала його згідно закону в холопа.

Іншою верствою залежних людей були рядовичі, тобто люди, вимушені укладати з феодалом договір − ряд − і за його умовами виконувати різні роботи у вотчині феодала. Існували й такі категорії селян, як ізгої (селяни, які втратили свою соціальну належність); холопи (близькі за соціальним станом до рабів); пущенники, прощенники − відпущені на волю раби та ін.

СОБОРНА УКРАЇНА − ідея і практичне об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель. Постала водночас із християнством і час від часу набувала актуальності в релігійній чи світській

формі, особливо в періоди феодальної роздробленості, чужоземного панування, церковного розколу. В різних тлумаченнях поставала в часи Хмельниччини, ліквідації Козацької держави, в концепціях «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського товариства. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, діячі українських політичних партій початку XX ст., а також ОУН.

Новий етап боротьби за об'єднану Україну пов'язаний з національно-демократичною революцією 1917-1920 рр. та міжнародними подіями. 22 січня 1919 р. відповідним універсалом проголошено Акт обєднання Наддніпрянської України (УНР)і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) (Галичини, Буковини та Угорської Русі) в єдину незалежну Українську Народну Республіку. Назва ЗУНР була замінена на «Західна область Української Народної Республіки». Окупація Польщею в липні 1919 р. її території та внутрішні суперечності унеможливили утворення єдиної держави. Уряд ЗУНР перебував у вигнанні і припинив своє існування 15 березня 1928 р.

Ідея соборності України деформувалась антиукраїнською політикою російського царизму, а потім − радянського тоталітаризму. Зі здобуттям незалежності ідея соборності України виступає як альтернатива регіональному сепаратизмові.

СОТНИК – особа, яка очолювала адміністративно-територіальну та військову одиницю – сотню, а іноді невеликий загін з 2-3 сотень. З XVIII ст. сотника здебільшого призначала місцева царська адміністрація. Поступово ця посада, як і полковника, перетворилася на довічний і навіть спадковий привілей. Як символ своєї влади Сотник після призначення на посаду отримував сотенне знамено – хоругву, яка зберігалася в церкві, а під час

походу перевозилася з сотнею. Після ліквідації автономного устрою в Слобідській Україні цю посаду було ліквідовано.

СНД – 8 грудня 1991 р. у Мінську лідери Росії, України та Білорусії (країн-засновників СРСР) заявили про припинення дії Союзного Договору 1922 р. та про намір створити Співдружність Незалежних Держав (СНД). Після алма-атинської зустрічі (21 грудня) до складу СНД увійшло 11 колишніх республік (без Грузії та держав Прибалтики). 25 грудня Президент СРСР М. Горбачов пішов у відставку. СРСР припинив своє існування. З цього моменту відкривається новий етап у відносинах між тепер вже незалежними державами, що утворилися на уламках Радянського Союзу. Його суть − у спробі переходу від відносин залежності та підкорення в межах єдиної наддержави − СРСР − до відносин рівноправних партнерів. Утворенню СНД сприяли спеціалізація економічних районів, тісні економічні контакти, спільне правове поле, входження до єдиного воєнно-оборонного простору, функціонування загальної валюти, усталені міжетнічні зв'язки. Крім того, певною мірою процес інтеграції стимулювався спільністю стратегічних інтересів тих держав, що увійшли до складу СНД, пріоритетними серед яких були:

- вихід із соціально-економічної кризи;
- проведення ефективних ринкових реформ;
- реструктуризація та модернізація економіки;
- збереження територіальної цілісності та юридичне визнання відмови від взаємних претензій;
- досягнення внутрішньої соціально-економічної та політичної стабільності, запобігання виникненню руйнівних внутрішніх конфліктів, блокування спроб повернути розвиток історії у зворотному напрямі.

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ – сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київську Русь з узбережжям Чорного моря.

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР У КИЄВІ − пам’ятка давньоруського зодчества, головна церква і громадська споруда Київської Русі. Закладений при Ярославові Мудрому у 1037 р. на честь перемоги над печенігами. З 1934 р. − музей-заповідник, архітектурна пам’ятка №1.

Софію Київську будували приїжджі грецькі і місцеві майстри-русичі. Не може не зачарувати внутрішнє оздоблення собору − мозаїки, фрески, різьблені шиферні плити, мармурова усипальниця Ярослава Володимировича, ковані і позолочені двері, карнизи, капітелі колон.

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК − держава, у складі якої Україна під назвою Українська Радянська Соціалістична Республіка перебувала протягом 1923-1991 рр., СРСР виник на основі Декларації про утворення СРСР та Союзного договору (1922 р.) між Російською Федерацією, Україною, Білорусією та Закавказькою Федерацією, які разом і утворили нову державу − СРСР.

На остаточному етапі існування СРСР до його складу входило 15 республік. Попри юридично проголошений федеративний устрій, Союз зберігав усі ознаки унітарної держави. Зрештою виявив неефективність об’єднання народів на засадах радянського федералізму і в 1991 розпався.

«СПІЛКА» (УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА «СПІЛКА») − політична організація, яка виникла в кінці 1904 р. шляхом виходу фракції М. Меленевського з Революційної української партії (РУП). Провідне положення її програми − культурно-національна автономія України. На початку 1905 р. увійшла до РСДРП (меншовиків). У 1905-1907 рр. «Спілка» була однією з найчисленніших партій в Україні (нараховано 6-7 тис. членів). З кінця 1907 р. почався її занепад через недооцінку національного питання та непослідовну політику щодо селянства. У 1912 р. місцеві організації «Спілки» припинили свою діяльність.

СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ – це масові кількісні дані про важливі покажчики життя суспільства та співвідношення між ними. Статистичними є дані переписів населення, збирання податків, обрахунку земель тощо.

СТУС ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ (1938-1985 рр.) – поет, один із найяскравіших представників руху «шістдесятників». Народився в с Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині в сім'ї колгоспників. Закінчив Донецький педінститут (1959 р.). Після служби в армії вчителював, навчався в аспірантурі. В 60-ті роки стає одним з активних учасників руху за українське національне відродження. У 1972 р. засуджується на ув'язнення. З 1979 р. – учасник Гельсінського руху, за що у 1980 р. знову засуджується. Перебування в таборі особливо суворого режиму спричинило передчасну смерть поета. 19 листопада 1989 р. перепохований з табірного цвинтаря на Байковому кладовищі м. Києва. Під час другого ув'язнення в 1985 р. Стус став лауреатом Нобелівської премії, яку так і не вручили йому (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 553.*).

СУБЕТНОС (ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА) – частина народу (етносу) зі специфічними рисами культури, яка виникла внаслідок територіального відособлення (наприклад, лемки, бойки)

СУВЕРЕНІТЕТ − верховенство народу, нації, держави у внутрішній та зовнішній політиці, що забезпечує незалежність та самостійність розвитку суспільства і відповідний міжнародний статус суверенної держави.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (Конституція України, ст. 5).

ТАРТАК – лісопилка в XVI-XIX ст.

ТЕРЕЩЕНКИ – українські промисловці, землевласники та меценати середини XIX – початку XX ст. Походили з козаків м. Глухова (нині Сумської обл.). Відомі глава родини Артем Якович (?-1873 рр.) та його сини Микола (1819-1903 рр.) та Федір (1832-1893 рр.). Родина Терещенків посідала провідні місця у торгівлі хлібом, цукром та худобою, у цукровому, гуральному, суконному виробництві, лісообробці, інших галузях. їй належало понад 200 тис. десятин землі (з них 70 тис. на Київщині). Щороку на цукрових підприємствах Терещенків вироблялося продукції більш ніж на 21 млн крб. У 1911 р. їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн крб. У 1872 р. Терещенкам було надано дворянське звання. Вони стали одними з фундаторів цукрового (1887 р.), рафінадного (1903 р.) синдикатів та Всеросійського товариства цукрозавод-чиків (1897 р.). Один із нащадків Терещенків – Михайло Іванович (1886-1956 рр.) обирався до IV Державної думи (1912 р.), після Лютневої революції 1917 р. був міністром фінансів, а згодом міністром іноземних справ. Емігрував за кордон. Родина Терещенків уславилася багатьма добродійними справами, на які вони витратили майже 5 млн крб., підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба – «Прагнути до громадських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 261.*).

ТЕТЕРЯ (МОРЖКОВСЬКИЙ, МОШКОВСЬКИЙ) ПАВЛО ІВАНОВИЧ (прибл. 1620 - 1671 рр.) – гетьман Правобережної України в 1663-1665 рр. Один з найвизначніших дипломатів в урядах Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, переяславський полковник (1653-1658 рр.). Походив зі шляхетського роду, мав добру освіту. Перед 1648 р. був канцеляристом Бродського суду м. Луцька, з 1649 р. – писар Переяславського полку. Протягом 50-х років брав участь майже в усіх міждержавних переговорах, що відбувалися в Чигирині, виїжджав з дипломатичними місіями до інших країн. Один з авторів «Березневих статей» (1654 р.), Гадяцької угоди (1658 р.), Слободищенського трактату (1660 р.). У ранзі гетьмана підтримував похід Яна Казимира на Лівобережжя (1663-1664 рр.), намагаючись об'єднати Україну під єдиною булавою і зверхністю польського короля. (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 170.*).

Зазнавши поразки від повстанців на чолі з Василем Дрозденком (1665 р.), зрікся гетьманства і виїхав до Польщі, захопивши військову скарбницю, державний архів і гетьманські клейноди, перейшов у католицтво й дістав звання стольника полоцького та старости брацлавського, ніжинського, чигиринського. Але незабаром у Павла Тетері почалися суперечки й процеси за маєтки з польськими магнатами. Пограбований єзуїтами у Варшаві і не діставши підтримки польського уряду, Тетеря схилився на бік Туреччини, виїхав до Молдавії (Яси), а звідти до Адріянополя, де, мабуть, готував якусь антипольську акцію на боці Туреччини, але незабаром помер (у кінці 1670 р. або на початку 1671 р.) (отруєний кольськими агентами).

ТМУТАРАКАНЬ (ТАМАТАРХА) − давньоруське місто на Таманському півострові (сучасна станиця Таманська). Вперше згадується в літописі у 988 р. як центр Тмутараканського князівства. Залишками міста є городище. Виявлено також залишки церкви св. Богородиці, збудованої 1023 р. Мстиславом Володимировичем. Наприкінці XI ст. Тмутаракань

загарбали половці, потім Візантія, в XIII ст. − генуезці, а трохи пізніше − Золота Орда. У XV ст. місто зруйнували турки і татари.

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ (ТУП) − товариство, засноване у вересні 1908 р. групою колишніх членів Української демократично-радикальної партії. Об'єднувало представників творчої інтелігенції, які головною метою вважали відстоювання національних інтересів українського народу. Програма і тактика ТУП були близькими до кадетів. Програма-мінімум в основному будувалася на ґрунті культурництва і передбачала відродження української національної культури, школи та мови: домогтися українізації початкової школи, введення в середніх школах української мови, літератури та історії, вживання української мови в усіх громадських установах, суді та церкві. Перед Першою світовою війною ТУП співпрацювало з російськими лібералами. Після Лютневої революції 1917 р. політично диференціюється на низку фракцій. Найбільш численна з них утворила Союз українських автономістів-федералістів, який у червні 1917 р. перетворився на Українську партію соціалістів-федералістів, близьку до кадетів. Інша частина колишніх членів ТУП створила Партію народних соціалістів і Українську трудову партію. Ще одна частина ТУП утворила Партію соціалістів-самостійників (разом з колишніми членами Української народної партії).

ТОТАЛІТАРИЗМ − режим всеосяжного репресивного примусу громадян до виконання владної волі, ігноруючи існуюче право і закон.

Тоталітарна держава − держава, в якій під впливом історичних обставин склалася така система політичного (однопартійного) та соціального устрою, яка, по суті, узурпувала владу і використовувала її не в інтересах народу, а в своїх власних цілях. Тоталітаризм − така форма державного устрою, яка визначається повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами

суспільства. Різновидом тоталітаризму був сталінізм як теорія, політика і практика радянського суспільства, заснована на пріоритеті класового підходу, ліквідації приватної власності і природно-соціальної структури суспільства, знеособленні людини. Вперше антигуманну суть сталінізму в умовах СРСР розкрив XX з'їзд КПРС (1956 р.). Жахливими були наслідки сталінського режиму на Україні.

ТРАДИЦІЇ (від лат. *traditio – передача*) в етнографії – це процес поза біологічної передачі від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей.

ТРІУМВІРАТ ЯРОСЛАВИЧІВ (третя чверть XI ст.) − політичне управління в Київській Русі на основі договору, підписаному між трьома братами − князями Ізяславом, Святославом і Всеволодом. Це правління прийшло на зміну одноосібному володарюванню Ярослава Володимировича у відповідності зі складеним ним «рядом» 1054 р. щодо престолонаслідування і розподілу земель. Ізяславу було віддане Київське князівство, Святославу дісталась Чернігівська земля, а Всеволоду − Переяславське порубіжжя. Таким чином, склалась нова форма правління − тріумвірат Ярославичів. Спочатку князі проводили спільні наради і визначали загальний політичний курс. Але з часом тріумвірат почав розпадатися. Фактично кожен із тріумвірів турбувався, перш за все, про власні володіння, а це неминуче ослабляло цілісність держави, як і престиж княжої влади взагалі, особливо відчутний удар по якому нанесла поразка у битві з половцями 1068 р. В наступні роки стали фактично незалежними Полоцьке і Новгородське князівства.

Ізяслав Ярославович як державний діяч не відбувся. Проти нього виступили народні маси у 1068 р., а потім відбулось, хоч це був і незаконний акт, його вигнання з Києва у 1073 р. Започаткувалась міжусобна боротьба. Запрошений боярами і ченцями син Ізяслава Святополк за двадцятирічний

період свого князювання не міг здійснити жодної реформи, що теж привело до народного повстання у Києві в 1113 р.

Отже, тріумвірат Ярославичів виявився в суперечностях як об'єктивного (правова нечіткість «ряду» 1054 р.), так і суб'єктивного (характер правління князя Ізяслава) факторів, Він не зміг забезпечити ні цілісності держави, ні узгодження політики, ні координації управління, а значить, стабільності держави. Наступний період єдності держави (на жаль, нетривкий) був пов'язаний з іменем Володимира Мономаха (1113-1125 рр.).

ТЮРКИ − група народів Євразії, які розселились у другій половині І тис. до н.е. від Центральної Азії до Закавказзя і Центральної Європи. До тюрок належали авари (обри), болгари (булгари), хозари, печеніги (мешкали в Північному Причорномор'ї в IX-X ст. н.е.), половці (проживали в цих же степах у XI-XIII ст), татари і інші народи. До тюркомовних народів в наш час ми, крім турок, відносимо татарів, башкирів, чувашів, азербайджанців, казахів, узбеків, туркменів, якутів, киргизів і ін.

УКРАЇНА − назва території, заселеної українським народом. Термін означає край, рідну землю, землю батьків, українську національну територію. Інше ж, формально логічне визначення цього терміну − окраїна, порубіжжя, межа. Причому поширення останнього варіанта із семантичного наповнювалось політичним змістом, а саме: ніби Україна з сивої давнини є окраїною Московської (Російської) держави. Проте це не відповідає історичній правді. Вперше про Москву як невеличке поселення згадують у 1147 р., а Київська держава існувала з 882 р. Політично-тенденційне пояснення України як території Польщі чи Росії постає безпосередньо у XVII ст.

У літописних джерелах вперше зустрічаємо назву «Україна» (за тогочасним правописом «Оукраина») під роком 1187. Київський літопис оповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під час походу на половців. Під роком 1189 у тому ж самому літописі в оповіданні про князя Ростислава Берладника згадується, що він приїхав «ко Украйні Галицкой» (на означення подністрянського Пониззя). У літописі Галицько-Волинському – під 1213 р. В тому ж літописі під 1268 р. знаходимо вислів «Украйняни», під 1280 є «на Вкраини», під 1282 − «на Вкрайни», В усіх випадках словом «Україна» означено складову частину раніше єдиної, а з XIII ст. роздробленої Київської Русі.

У XVI-XVII ст. Україною почали називати не тільки Середню, а й Нижню Наддніпрянщину, де в той час жило багато вільних від панщини селян-утікачів (козаків). З цього часу слово «Україна» в широкому значенні Наддніпрянської землі вживається і в народних піснях та думах.

Після жовтня 1917 р. була узаконена назва нашої землі – Україна – та офіційне найменування держави – УРСР. Возз'єднання ж усіх українських земель у складі єдиної держави закріпило ці назви за всіма возз'єднаними територіями. Відтоді за народами закріпилася і єдина офіційна назва – українці, а за його мовою – українська.

УКРАЇНІЗАЦІЯ – процес відродження соціально-політичного, економічного, духовного життя України на принципах національної ідеї; форма коренізації як напряму національної політики більшовицької партії з середини 20-х до початку 30-х років XX ст. Здійснювалася шляхом підготовки, виховання й висування кадрів корінної національності у партійний апарат і державні органи та формування національної культури. Сприяла запровадженню навчання, діяльності культурних закладів, виданню книг, газет і журналів мовами корінних національностей. Внаслідок директивно-розпорядчого підходу українізація охопила насамперед управлінську сферу (кадрову політику і діловодство), однак обмежувалась як у масовій культурно-освітній діяльності, так і в духовній сфері в цілому. Ця сфера стала фокусом гострих суперечностей, що викликало національну опозицію та націонал-ухильництво. Лідерами цих процесів були: М. Хвильовий – у літературній творчості; О. Шумський – у освітній; М. Волобуєв – в економічній політиці.

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УАПЦ) – об'єднання українських церков, проголошене Першим Всеукраїнським православним собором у жовтні 1921 р. Автокефалія (від

грецьк. *«сам»* і *«голова»*) – система організації православної церкви (зараз у світі існує 15 автокефалій на чолі з патріархами та митрополитами), що полягає у цілковитій автономії помісних церков. Автокефальна церква , таким чином, відносно самостійна, організаційно і адміністративно незалежна від Вселенського собору, а також має свою власну ієрархію.

Рух за незалежність від Російської православної церви, тобто рух за автокефалію православної церкви на Україні, масштабно розгорнувся в 1917 р. Більшовики підтримували розкол з метою ослабити свого головного ворога – Московський патріархат. У квітні-травні пройшли єпархіальні з'їзди. Створена автокефальна Українська церква була в 1920 році. У 20-ті роки склались і два центри УАПЦ - Київський і Харківський. Перший собор УАПЦ відбувся в Києві 14 жовтня 1921 р. Першим фундатором автокефалії став митрополит В. Липківський. Головні засади УАПЦ – самостійність, соборноправність, національність, незалежність від світської влади, вона мала демократичний характер, прагнула поновлення давніх українських звичаїв. У богослужінні вживала українську мову. Але, звинувачена в націоналізмі, зазнавала постійних утисків від державної влади. 28-29 січня 1930 р. на Надзвичайному соборі УАПЦ її було примушено саморозпуститися: Майже всі єпископи, більшість священиків і тисячі віруючих були репресовані.

Вдруге УАПЦ відновилася в роки німецької окупації (1942 р.), але весь час вона продовжувала існувати в діаспорі.

У лютому 1989 р. у Києві (подібно до Львівського) було створено Комітет по відродженню УАПЦ. Отже, третє відродження УАПЦ оформилося на соборах: 20 жовтня 1989 р. у Львові та 5-6 червня 1990 р. у Києві. Офіційне функціонування УАПЦ розпочалося в 1990 р. Патріархом її було обрано митрополита Мстислава (С. Скрипника).

На об'єднавчому соборі 25 26 червня 1992 р. утворилася Українська православна церква Київського патріархату. За півроку було відновлено й УАПЦ. Вона мала 939 громад. На 1 січня 1998 р. їх кількість подвоїлась. На 2000 рік нараховувалось уже 2000 церковних приходів. На сьогодні в Україні існує три церкви православні і греко-католицька (вона підкоряється Папі Римському, а обряди зберігає православні).

Створення такої кількості самостійних церков викликало розкол серед віруючих, які раніше належали до єдиної Української православної церкви. На жаль, суперечності, конфлікти загострили релігійну ситуацію в країні, ускладнили її і, здається, надовго.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК − вищий науковий орган, заснований 14 листопада 1918 р., коли гетьман П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів Української держави «Закон про заснування Української академії наук» (УАН). До її складу увійшло 12 дійсних членів. Цим же наказом Головою (президентом) затверджувався визначний учений − академік В. Вернадський, неодмінним секретарем став видатний науковець − А. Кримський. У грудні 1918 р. був створений відділ історико-філологічних наук на чолі з академіком Д. Багалієм. У 20-ті роки головним науковим осередком республіки запишалася Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН).

В. Вернадський, Д. Заболотний, О. Богомолець, О. Палладін − кожен з них творив цілу епоху в українській науці, зробив внесок у розвиток світової науки. За минулі десятиліття вчені, українська наука загалом збагатили досягнення в галузях ядерної фізики, кібернетики, авіації і космонавтики, матеріалознавства та в багатьох інших. Видатним ученим і організатором науки є Борис Євгенович Патон − нинішній президент Національної Академії Наук (НАН) України. Йому присвоєне звання Героя України з врученням ордена Держави.

Національна і державна вага Академії полягає в сприянні зростанню національної самосвідомості та культури, якісному перетворенню та піднесенню продуктивних сил і творчої праці людини, безпосередньому розв'язанню соціально-практичних проблем. Історично змодельованою є формула: без тісного зв'язку з наукою не може бути ефективної політики. Отже, Академія Наук − міцна конструкція усієї державної будови, джерело соціального прогресу. Державна політика стосовно подолання кризової ситуації в цій сфері визначена в прийнятому Верховною Радою України в новій редакції Законі «Про основи державної політики у сфері науки та науково-технічної діяльності» (грудень 1998 р.).

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА (УГКЦ) − одна з релігійних організацій в Україні, особливо впливова в Західному регіоні, заснована на Берестейському соборі 1596 р. Визнавши підлеглість Папі Римському, зберігала східний (візантійської традиції) обряд, захищала український народ від полонізації та русифікації. З УГКЦ нерозривно повэязана діяльність таких церковних діячів, як Андрій Шептицький та Йосип Сліпий. У 1946 р. під тиском органів радянської влади на Львівському церковному соборі була саморозпущена, весь єпископат і близько 1500 священиків − репресовані. Частина її прихильників перейшла в православ'я, частина пішла в підпілля. З 1989 р. УГКЦ легалізується.

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) − перша ліберальна партія на Наддніпрянщині, створена у 1904 р. її лідери − С. Єфремов, Б. Грінченко, Є. Чикаленко. У своїй програмі вони ставили за мету встановлення конституційного правління, здобуття національних прав України в межах Російської імперії на федеративних засадах. Наприкінці 1905 р. УДП об'єдналася з Українською радикальною партією і стала називатися УДРП. Виступала за автономію України в складі федеративної Росії з вибраною Українською Народною Радою (сеймом), вимагала викупу

землі та підприємств у власників з наступною їх націоналізацією. З 1907 по 1917 роки вела в основному культурологічну роботу, будучи складовою Товариства українських поступовців. У червні 1917 р. на конференції перейменована на Українську партію соціалістів-федералістів.

УКРАЇНСЬКА ЗАХИСНА ЛІНІЯ – система укріплень, збудованих у 1731-1733 рр. в Україні для оборони південних кордонів Російської держави від турецько-татарської агресії. Починалася від Дніпра і проходила по річках Орелі й Берестовій, далі йшла по р. Береці до її впадіння у р. Сіверський Донець. Довжина лінії становила понад 285 км. Через кожні 15-25 км було споруджено земляні фортеці. Більша частина укріплень (12 з 16) була розташована на території нинішньої Харківщини. Їх залишки зараз є пам'ятками історії зразками фортифікаційних споруд XVIII ст. (наприклад Тамбовська фортеця): фрагменти валу можна побачити на території міста Первомайського.

УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БОРОТЬБИСТІВ) − політична партія, яка виникла внаслідок розколу УПСР (1918-1920 рр.). Назву отримала від свого центрального органу − газети «Боротьба». У березні 1919 р. УПСР (боротьбистів) набула назви Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) на своєму з’їзді, який прийняв комуністичну платформу. Наприкінці липня 1919 р. УПОР (комуністів) об’єдналася з лівими УСДРП (незалежними), утворивши Українську комуністичну партію (боротьбистів), яка в подальшому самоліквідувалася з одночасним індивідуальним вступом її членів до КП(б)У.

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ ЛІВИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (БОРОТЬБИСТІВ) − УПЛСР − політична організація, яка виникла внаслідок розколу УПЛСР і діяла в березні 1919- липні 1920 рр. Отримала назву від центрального друкованого органу − газети «Борьба» −

УПЛСР (борьбистів). Спочатку оголосила про своє визнання радянської влади та бажання співробітничати з КП(б)У. Обстоювала так звану диктатуру трудових класів. На початку 1920 р. Ш Всеукраїнська конференція УПЛСР визначила курс на підготовку збройного повстання проти більшовицької влади. У зв'язку з цим органи ВУЧК заарештували учасників конференції. У кінці 1920 р. партія змінила назву на Об'єднану партію лівих соціалістів-революціонерів (синдикалістів та інтернаціоналістів) України. IV з'їзд УПЛСР прийняв рішення про самоліквідацію партії. Частину її членів було прийнято до КП(б)У.

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПСР) – політична організація, що відбивала інтереси українського селянства. Створена у квітні 1917 р. на базі гуртків і груп, які діяли від часів першої російської революції. Лідери: М. Грушевський, М. Ковалевський, В. Залізняк, П. Христюк та ін. Друковані органи – «Народна воля», «Боротьба». Домагалися федеративного устрою Росії, республікансько-демократичної форми правління, соціалізації землі, брали активну участь у створенні УНР.

У липні 1919 р. ліва частина партії об'єдналася з лівою частиною УСДРП (незалежних) в Українську комуністичну партію (боротьбистів). Права частина УПСР у січні 1919 р. оформилася в УПСР (центральної течії). Наприкінці громадянської війни припинила своє існування. За радянських часів колишні члени УПСР були піддані репресіям.

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-САМОСТІЙНИКІВ (УПСС) – політична організація, яка обстоювала цілковиту державну незалежність України. Утворилася в грудні 1917 р. на базі Української народної партії (увійшла до УПСС на федеративних засадах) та ряду самостійницьких груп. Лідери: М. Андрієвський, І. Липа, М. Міхновський та ін. Партія перебувала в

опозиції до Центральної Ради, особливо з земельного питання, хоча й мала в ній незначне представництво.

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (УПСФ) − політична організація ліберально-демократичного спрямування, що виникла на базі ТУП та УДРП в червні 1917 р. Обстоювала еволюційний шлях соціально-економічних перетворень, що веде до перемоги соціалізму та автономії України в складі Російської федерації. Була партією інтелігентською, нечисельною за своїм складом. Лідери: С. Єфремов (голова), Д. Дорошенко та ін. Друкований орган − газета «Нова рада». Партія брала активну участь у створенні УНР. Після розгрому УНР ЦК УПСФ емігрував спочатку до Львова, а згодом − до Праги. У і 923 р. повернула собі колишню назву − УРДП − і прийняла пику програму, відмовившись від соціалістичних ідей.

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП) − політична організація національно-демократичного спрямування. Утворилася в 1905 р. після розколу Революційної Української партії (РУП). Під час революції домагалася автономії України, демократичних свобод, націоналізації землі. Лідери: В. Винниченко (голова), Д. Антонович, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. Партія брала активну участь у створенні УНР. У грудні 1917 р. від неї відкололись так звані ліві українські соціал-демократи, які підтримували радянську владу, а в січні 1919 р. − так звані незалежні, які в серпні 1919 р. створили разом з лівими українськими есерами УКП (боротьбистів). Після розгрому УНР керівництво партії емігрувало спочатку до Львова, а згодом − до Праги. У 1938 р, партія припинила своє існування.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – 1921 РР.) – складова загальноросійської революції, що почалася у лютому 1917 р., спрямована на

повалення імперського панування й здобуття національного визволення. Мала демократичний, національно-визвольний характер. Приводом до революції стало повалення самодержавства в Росії (2 березня 1917 р.). У результаті революції виникла Українська Народна Республіка.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА − керівний орган, який було проголошено в ніч 3-4 березня 1917 р. як український громадсько-політичний орган. У перші місяці було визначено її основні гасла, розроблено стратегію і практику їх втілення в життя, а відповідно оформилася внутрішня структура, склався перший список членів Ради, висунулися керівники, утворився апарат, сформувалися фракції. З найпомітніших подій цього періоду відомо дві: повернення 13 березня до Києва М. Грушевського та Всеукраїнський національний конгрес 19 квітня 1917 р.

Національний склад Центральної Ради: українці, яким належало 75% мандатів, решта − національні меншини; соціальний склад − із 798 мандатів більше половини (471) мали Всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів. Радянська історіографія визначала Центральну Раду як однорідну контрреволюційну буржуазну інституцію, тоді як документи свідчать, що до її складу в різні періоди входило 19 політичних партій: українських, російських, єврейських, польських, 17 із них називали себе соціалістичними. Найбільше представництво у Раді мали фракції партій українських есерів та есдеків.

На основі пропорційності між фракціями, які складали Велику Раду, формувалась Мала Рада. Найбільше місць у Малій Раді (14) мали УСДРП і УПСР. Більшість з найвідповідальніших політичних рішень ЦР було прийнято Малою Радою (І, ІІІ, IV Універсали, Конституцію УНР та ін.).

Виконавчим органом УЦР був Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. Діяв він від 28 червня 1917 р. до 11 січня 1918 р. У липні

1917 р. визнаний крайовим органом влади в Україні. В січні 1918 р. IV Універсалом він був перетворений на Раду Народних Міністрів УНР.

«УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ» − це поняття, яке, згідно з офіційним радянським ідеологічним догматом, включало будь-які прояви національної свідомості, культури, ідеологічні чи політичні спрямування, що не збігалися з державною ідеологією в національному питанні і могли (чи вважалося, що могли) загрожувати її пануванню або стати основою для сепатистських тенденцій. У результаті вся більш як 70-річна історія існування радянської України супроводжувалася активною боротьбою радянської держави з проявами «українського буржуазного націоналізму» чи «українського націоналізму».

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС − з'їзд, що відбувся 6-8 квітня 1917 р. у Києві за участю 1500 делегатів. Основна мета скликання − поширення діяльності Центральної Ради на. території всієї України. У центрі обговорення було питання автономії України в складі Федеративної Російської Республіки.

Конгрес прийняв 13 резолюцій з таких питань: забезпечення Україні широкої національно-територіальної автономії, захист прав національних меншин, проведення Російських Установчих зборів, необхідність організації Крайової Ради з представників українського населення та інші. Конгрес зобов'язав Центральну Раду організувати зі своїх депутатів та представників національних меншин Комітет для вироблення проекту автономного статусу України тощо. Конгрес обрав новий склад Центральної Ради та цього Комітету.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА (ПЕРЕЯСЛАВСЬКА) УГОДА 1654 р. − угода між московьким царським урядом і українською козацькою старшиною, умови якої визначили «Статті» Б. Хмельницького від 31 березня

1654 р. та «Жалована грамота» царя гетьманові і Війську Запорізькому від 6 квітня 1654 р. Передбачала збереження в Україні існуючої системи влади та управління, збройних сил в кількості 60 тис. осіб, право України на зовнішні зносини, спільну оборону південних кордонів, російську військову допомогу козакам у боротьбі з Польщею. Тим самим угода оформлювала створення своєрідної конфедерації (практично це було можливо шляхом компромісу між гетьманським і царським урядом), однак в досить складній і суперечливій політичній ситуації того часу порушувалась. Угода була розірвана у вересні 1658 р. козацькою Україною, розчарованою в своїх надіях досягти у конфедеративному союзі з Росією возз'єднання українських етнічних земель у межах національної держави.

УЛЬТИМАТУМ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇ-ІІСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ − ультиматум, відомий як «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», написаний В. Леніним і переданий у Київ 4 грудня 1917 р. Центральну Раду було звинувачено в «нечуваній зраді революції». Перед нею поставлені вимоги: утримувати спільний з Росією фронт, не пропускати через територію України військові частини, що повертаються з фронту на Дон, Урал, в інші місця, допомагати боротьбі з каледінщиною, повернути зброю раніше роззброєним Центральною радою радянським полкам і Червоній гвардії. На відповідь давалось 48 годин. У разі відмови РНК вважатиме Раду в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії та Україні. За такою формулою і було розпочато воєнні дії проти України.

6 грудня 1917 р. з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України дав відповідь на ультиматум РНК. Оцінив його як ігнорування права українського народу на самовизначення і безпосередню загрозу українсько-російським федеративним зв'язкам. У своєму зверненні до народів Росії з'їзд спростував звинувачення у «буржуазності» Центральної Ради, роз'яснював її

народний характер, пропонував Раднаркому негайно розпочати переговори і закликав трудящих Російської Федерації до солідарності з українським народом. Однак РНК РФ санкціонував більшовицько-українську війну. 9 грудня 1917 р. розпочався наступ більшовицьких військ на Харків.

УНІВЕРСАЛИ – адміністративно-політичні акти (про виступ у похід, про роздачу землі, про закріпачення селян), які видавались королями, гетьманами **у** Польщі в XV-XVIII ст., в Україні – в XVII-XVIII ст. На Україні гетьманські універсали військового характеру розсилались у полки, а земельні - оголошувались на площах і в церквах.

У 1917 р. - на початку 1918 Центральна Рада видала чотири Універсали, які виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

УНІЯ – об’єднання монархічних держав під, однією короною. Розрізняють особисту (персональну) і реальну (органічну) унії. Об’єднані в особисту унію держави зберігали свій суверенітет. Нерідко ця унія носила тимчасовий характер, У деяких випадках унія особисто приводила до більш міцного об’єднання. Так, Польща і Литва підписали спочатку Кревську унію 1385 р., пізніше на основі Люблінської унії 1569 р. створили єдину державу – Річ Посполиту.

Кревська унія підписана 14 серпня 1385 р. в замку Крево як угода про династичний союз між Польщею і Великим князівством Литовським. Великий князь литовський Ягайло вступив у шлюб з польською королевою Ядвігою, був проголошений королем польської і литовської держави.

УСТАВ – каліграфічне письмо великими літерами.

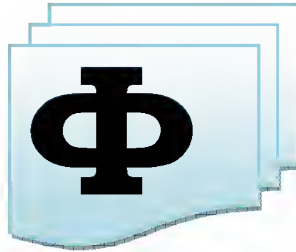

ФЕДЕРАЦІЯ − форма державного устрою, союзна держава, яка складається з кількох державних утворень (штатів, земель, в колишньому СРСР − республік), що мають спільну територію, спільний уряд, спільні збройні сили, грошову та податкову систему, спільну Конституцію (при збереженні конституцій членів Федерації), спільне законодавство, суд. Об'єднувалися для розв'язування спільних для всіх членів федерації завдань. Кожен з членів федерації володіє державним суверенітетом.

ФРАКЦІЯ − угрупування всередині політичної партії на окремій платформі, відмінній від головної (генеральної) лінії партії; має свій організаційний центр і виступає проти курсу, прийнятого більшістю членів партії. Останнім часом термін використовується здебільшого у значенні «парламентська фракція» − організована група депутатів або органів місцевого самоврядування, які належать до однієї або декількох політичних партій, що мають спільні позиції і прагнуть проводити в представницькому органі певну політичну лінію.

ХАРКІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО – орган державного управління Російської імперії на Харківщині. Створене за наказом царя Олексія Михайловича 1656 року. Першим харківським воєводою став Воїнь Селіфонтов. Головним обов'язком воєвод було ведення військових справ (оборона від татар, догляд за фортецею та служилими людьми), але їх влада виходила далеко за межі цих функцій. Воно існувало до початку XVIII ст.

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО – наукове товариство при університеті. Займалося дослідженням питань історії, археології та етнографії Слобідської та Лівобережної України, українською філологією, охороною пам'яток культури, вело науково-просвітницьку роботу. Видавало «Сборник» (т. 1-21; 1886-1914), «Труди» (т. 1-7; 1893-1902) та «Вестник» (т. 1-5:1911-14), у ньому працювали Д. Багалій, М. Дринов, М. Сумцов, О. Потебня, В. Савва та ін.

ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ − навчальний заклад XVIII- першої чверті XIX ст., другий за значенням після Києво-Могилянської академії навчальний та науковий центр України, створений за її взірцем; заснований 1722 р. як слов’яно-латинська школа у Бєлгороді; 1726 р. переведений до Харкова; 1731 р. отримав статус колегіуму. До колегіуму приймали дітей усіх соціальних станів. Вивчалися: слов’яно-руська, церковнослов’янська, латинська, давньогрецька, староєврейська мови, історія, географія, основи математики, катехізис, піїтика, риторика, філософія, богослов’я. У 1768 р. при

колегіумі було відкрито додаткові класи з викладанням німецької та французької мов, математики, інженерної справи, живопису, музики, архітектури. В колегіумі викладали Г. Сковорода, А. Ведель і ін., а навчалися відомі діячі науки та культури, серед яких − російський поет М. Гнєдич, перекладач «Іліади» Гомера на російську мову. У 1841 р. внаслідок церковних реформ перетворився на духовну семінарію.

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ − відкритий у 1805 р. навчальний заклад, центр українського національного пробудження, засновником якого став учений і ліберальний поміщик, відомий суспільний діяч В. Каразін. Відкриття університету пов'язують і з іменем Г. Сковороди, який підготував грунт у Харкові для його відкриття. Першими, хто підписався на величезну суму в 618 тис. карбованців були учні, друзі, прихильники вчення Сковороди і близькі його знайомі, а першими студентами нового вищого учбового закладу виявилися вихованці Харківського колегіуму, заснованого в 1726 р. Було їх тоді у 1805 р. всього 57 чоловік. У цьому ж році при університеті було влаштовано друкарню, першу в Харкові, де видавалися наукові статті, перші періодичні та літературні видання, часописи, альманахи, збірники: «Украинский вестник» (1816-1819 рр.), «Харьковский Демократ» (1816 р.), «Молодик» (1843-1844 рр.) та ін.

Навколо університету гуртувалися діячі культури, які закладали засади нового національного мистецтва: письменник Г. Квітка-Основ'яненко, поет і ректор університету П. Гулак-Артемовський. З університетом була пов'язана діяльність істориків і фольклористів І. Срезнєвського та М. Костомарова. Харківський університет дав світу великого біолога І. Мечникова, фізіолога О. Палладіна, математика М. Остроградського, історика Д. Багалія, філологів О. Потебню та М. Сумцова і багатьох інших. В університеті викладав засновник сучасної фізичної хімії М. Бекетов, астроном М. Барабашов. Зараз

Харківський університет одержав статус національного, йому присвоєно ім’я його засновника Василя Назаровича Каразіна.

ХАРКІВСЬКО-КИЇВСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО − політична організація, заснована у 1856 р. студентами Харківського університету Н. Бекманом, П. Єфименком, П. Завадським, М. Муравським, М. Раєвським. У 1857 р. об’єднувала понад 40 осіб. Метою організації був загальний політичний переворот у Російській імперії, першим кроком − визволення селян. Товариство поширювало серед мас антиурядові прокламації. У 1858 р. частина його членів переїхала до Києва, продовжила навчання в Київському університеті, не припинивши нелегальної революційної діяльності і зв’язків з харківськими студентами. Харківсько-Київське товариство 1859 р. об’єднало понад 100 членів. Видавано рукописні журнали «Свободное слово» (у Харкові), «Гласность» (у Києві). Для пропаганди антимонархічних і антикріпосницьких ідей використовувало недільні школи. Незважаючи на арешт у 1860 р. частини цього товариства, воно продовжувало діяльність до 1863 р., коли саморозпустилося. Окремі його члени вступили до загальноросійської народницької організації «Земля і воля».

ХВОЙКА ВІКЕНТІЙ В’ЯЧЕСЛАВОВИЧ (1850 - 1914 рр.) − український археолог (за походженням чех), жив у Києві. У 1896 р. відкрив перші пам’ятки трипільської культури бронзового віку (перша половина IV тис. - третя терть III тис. до н.е.) в Середньому Подніпров’ї, городища і кургани скіфського часу, а також пам’ятки східних слов’ян VII-X ст., Київської Русі (насамперед Києва), був одним із засновників Київського міського музею старовини і мистецтва (тепер Історичного музею України).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН-ЗІНОВІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1595 - 1657 рр.) – український гетьман, видатний державний діяч і полководець. У 1648 р. очолив національно-визвольну війну українського народу проти

польсько-шляхетського гноблення України. Засновник української козацької держави. Народився в шляхетській родині. Вчився спочатку в українській школі, а згодом – у львівському єзуїтському колегіумі. Під час Хотинської війни разом з батьком брав участь в поході польського війська до Молдавії, де під Цецорою потрапив до турецького полону. По звільненні з полону деякий час перебував на Запоріжжі, а пізніше служив у Чигиринському полку реєстрових козаків писарем, а згодом сотником; деякий термін обіймав посаду писаря Війська Запорозького, потім знову служив чигиринським сотником. Брав участь у козацько-селянських повстаннях 30-х років XVII ст. Зазнав кривди й переслідувань з боку польської влади. Наприкінці 1647 р. разом прибічниками втік на Січ, де його було обрано гетьманом. Звідти почалося народне повстання проти поляків. Під керівництвом Б. Хмельницького здобуті блискучі перемоги, розбудовувалася українська державність. Через складну геополітичну ситуацію змушений був укласти Переяславський військово-політичний союз. Намагався усіляко зміцнювати суверенітет України в умовах постійних зазіхань на нього з боку московського царизму. Помер 1657 р. Похований в Суботові.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ БОГДАНОВИЧ (прибл. 1641 - 1681 рр.) – гетьман України в 1657 р. та в 1659-1663 рр. Син гетьмана Б. Хмельницького. Отримав домашню освіту, навчався в Києво-Могилянській колегії. На посаді гетьмана прагнув продовжити справу, започатковану батьком, шукаючи союзника, який гарантував би цілісність і незалежність України. 27 жовтня 1659 р. він пішов на укладання нового Переяславського договору з Московією, який істотно обмежував суверенітет Української держави. 17 жовтня 1660 р. під тиском старшини підписав з Польщею Чуднівський договір. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою програму, в 1663 р. відмовився від гетьманства і на деякий час постригся в ченці. Під час боротьби за булаву на Правобережній Україні Юрій Хмельницький спочатку підтримував гетьмана П. Дорошенка, а в літку 1669 р. взяв бік його

супротивника П. Суховія та М. Ханенка. У жовтні 1669 р. потрапив до рук татар і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 р. призначається Портою володарем «Руського князівства» зі столицею в Немирові. Робив невдалі спроби об'єднати Україну. Після укладання Бахчисарайського договору 1681 р. був відкликаний до Стамбула і позбавлено гетьманства (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 164.*). У 1685 р. Туреччина призначила його Гетьманом України, але через півроку за непослух турецькому урядові його страчено в Кам'янці-Подільському. Юрій Хмельницький був слабою, незрівноваженою людиною, яка своєю діяльністю немало спричинилася до того, що цю добу в історії України названо «Руїною».

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ − ранньофеодальна держава середини VII-кінця X ст. на чолі з каганом (князем). З'явилась у IV ст. після гунського нашестя. На початку VIII ст. охоплювала територію від Північного Кавказу до Дніпра. Хозарія підкорила частину східнослов'янських племен, була розгромлена руським князем Святославом і тюрками-кочовиками в 964-965 рр.

ХРЕЩЕННЯ РУСІ − введення християнства як державної релігії в греко-православній формі. Розпочав Володимир Святославович у 988 (дата, називається у «Повісті минулих літ»). Відзначалося суперечливим характером, але стало фактом установлення єдиної європейської християнської цивілізації, адже Русь споконвічно була причетною до Європи. Князь Володимир, недавно увінчаний давнім язичницьким титулом «князя Сонця» (в билинах − «Володимир-Красне Сонечко»), тепер був прозваним Святим, Хрестителем, Рівноапостольним, Великим, пізніше став християнським святим. Про момент утвердження християнства, кульмінацією якого став обряд хрещення киян у Дніпрі та Почайні, нагадує пам'ятник великому князеві на Володимирській гірці у Києві над Дніпром (скульптор В. Демут-Малиновський, фігура виконана П. Клодтом, проект постаменту −

К.А. Тона). Указом третього президента України В. Ющенка 28 липня в країні відмічається державне свято – День Хрещення України-Русі.

ХРИСТИЯНСТВО − одна з трьох (буддизм, іслам, християнство) світових релігій, найбільша монотеїстична релігія. Сучасне християнство має три основні гілки: католицизм, православ'я, протестантизм. Суттю християнства є віра в Ісуса Христа, якому воно завдячує своїм виникненням; визнає існування Бога у Святій Трійці (Отець, Син, Дух Святий), що в особі Сина Божого Ісуса Христа втілився в людську індивідуальну природу і здійснив справу спасіння людини світу. Християнство налічує близько 1,8 млрд. сповідників, тобто 30% населення світу (серед них − близько 970 млн. католиків, 150 млн. православних, 300-450 млн. протестантів).

У 988 р. Київська Русь прийняла християнство від Візантії у формі православ'я. Та перші християни на Русі з'явилися ще за князя Аскольда. Русичі прийняли християнство задовго до акту 988 р., який був лише продовженням і першою підсумковою рискою в процесі християнізації України-Русі. Про це є низка вказівок у різних візантійських джерелах і виявлених археологами похованнях IX-X ст., що мають усі ознаки християнського похоронного обряду. Аскольд хрестився влітку 860 р. Але трапилось так, що після, коли на київському престолі були князі Олег, Ігор, Ольга (вона, правда, хрестилася за деякими даними в Константинополі) і Святослав, на Русі панувало язичництво. Про Аскольдове хрещення нібито забули. Виходить, Володимир Хреститель хрестив Русь удруге. Великий князь розумів, що необхідно зробити ривок, треба сміливіше запозичувати культуру, науку, ремесла, будівельні техніки з християнської Європи. Для цього треба було піднятися до рівня Візантії та інших розвинених держав. Реформи Володимира стали впливати на всі сторони древньоруського (українського) суспільства.

ЧИКАЛЕНКО ЄВГЕН ХАРЛАМОВИЧ (1861 - 1929 рр.) − громадський діяч, меценат, за фахом агроном. Народився в с. Перешори Херсонської губернії у багатій селянській сім’ї. Навчався в Харківському університеті, де вступив до української студентської громади. У1884 р. заарештований за участь у гуртку «драгоманівців» В. Мальованого і висланий до Перешорів. У 1894 р. переїхав до Одеси, в 1900 р. до Києва. Один із провідних членів «Старої громади» (з 1900 р.), Української демократичної партії (з 1904 р.) та Української демократично-радикальної партії (з 1905 р.), засновник і фактичний голова Товариства українських поступовців. У 1897 р. в Одесі та згодом у Санкт-Петербурзі вийшли його популярні «Розмови про сільське хазяйство». Фінансував видання словника М. Комарова, газети «Селянин» (Львів), діяльність Академічного Дому (Львів), був видавцем єдиної україномовної щоденної газети в Російській імперії − «Громадська думка» (потім «Рада»). Під час Першої світової війни жив у Фінляндії, Петрограді та Москві. Після лютневої революції 1917 р. повернувся в Україну, але активної участі в політичному житті не брав. У січні 1919 р. виїхав до Галичини, де був інтернований поляками. З 1920 р. мешкав в Австрії. У1925 р. став головою Термінологічної комісії Української сільськогосподарської академії в Подебрадах (Чехословаччина). Автор «Спогадів» (1925-1926 рр.) та «Щоденника» (1931 р.) (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С.288.*).

ШАРОВАРИ – термін перського походження. Старовинні широкі шаровари складали обов'язкову частину одягу запорізького козацтва. Широкий крій штанів у Східній та Центральній Україні зберігся до кінця XIX ст., поки на зміну їм не прийшли брюки міського крою.

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРІЙ (1865-1944 рр.) − громадсько-політичний діяч, просвітник, митрополит Української греко-католицької церкви (з 31 жовтня 1901 р.), архієпископ, доктор теології. Освіту здобув у Краківському університеті та Краківській єзуїтській семінарії. Засновник Українського національного музею у Львові (1905 р.), Богословського наукового товариства (1923 р.), теологічних журналів. У церковному житті − прихильник екуменізму. Шептицький послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили на західних землях, які відстоювали їхній автономний статус у 1900-1920 рр. Під час нацистської окупації − почесний голова Української Національної Ради, відкрито виступав проти масового винищення євреїв. Підтримуючи змагання ОУН-УПА за незалежність України, водночас не приймав крайнощів (терору, саботажу тощо). Похований у соборі Св. Юра у Львові (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 437.*)

«ШЕСТИДЕСЯТНИКИ» − учасники руху за оновлення радянського суспільства 60-х років. Об'єднували переважно творчу молодь, яка виявила громадсько-політичну і творчу активність у період десталінізації і хрущовської «відлиги». «Шестидесятники» шукали нових форм творчості,

нового осмислення національного досвіду в рамках контрастної ситуації того часу. Виявляли критичне ставлення до тоталітаризму й марксизму під кутом зору пріоритету загальнолюдських цінностей. До когорти «шестидесятників» належать Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Іван Драч, Євген Сверсюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Панас Заливаха, Алла Горська, Василь Стус, Ігор та Ірина Калинці, Михайло Осадчий, Михайло та Богдан Горині і інші.

ШКІЛЬНА ДРАМА – вистави, що ставилися у XVII-XVШ ст. учнями Києво-Могилянської колегії, а потім академії та братських шкіл за творами переважно викладачів цих закладів. У них використовувалися релігійні, біблійні та історичні сюжети дидактичного характеру.

ШЛЯХТА − світські феодали (відповідно − дворянство) в деяких країнах Центральної Європи (у Польщі, Литві, Україні та ін.)

ШОВІНІЗМ – (від фр. chauvinisme – імені Н. Шовена (солдата, прихильника завойовницької політики Наполеона) – реакційна політична ідеологія і практика, спрямована на розпалювання національної ворожнечі і ненависті між народами, підкорення і поневолення інших народів. Для шовінізму. характерні войовнича проповідь національної винятковості, поширення національного чванства, національного егоїзму, панівної зверхності однієї нації над іншими, намагання поставити їх у залежність (великодержавний шовінізм), позбавити суверенітету. Шовінізм проявляється у пропаганді расизму в політиці колоніалізму, протиставленні й роз’єднанні різних національностей, переслідуванні етнічних меншин, вчиненні геноциду проти цілих народів та ін. Терміном «шовінізм» називають різні прояви національного екстремізму.

ЮДАЇЗМ − монотеїстична релігія євреїв; доктрина юдаїзму міститься н Старому Заповіті й Талмуді. Головні засади − віра в єдиного Бога − Яхве, який чекає від людей морального вдосконалення, та переконаність у особливій місії євреїв, яка витікає з угоди, укладеної з ними Богом; також віра у пришестя месії (спасителя), кінець світу, воскресіння, Страшний суд і посмертне життя. Ці елементи віри з юдаїзму запозичені християнством та ісламом.

ЮПКА (КУРТКА, КОХТА) – нагрудний одяг з рукавами, відомий у різних регіонах України. Найчастіше виконувався з фабричних тканин і повторював форму та крій місцевих безрукавок. Цю ж назву мав і різновид верхнього одягу.

ЯЗИЧНИЦТВО – термін для позначення різних нехристиянських релігійних вірувань. Язичництво, або **ПОГАНСТВО** (від лат. *«село»*) – релігія народів (*«язиків»*) – було поширене у східних слов'ян (до запровадження християнства) у вигляді культу предків, безпосереднього поклоніння природі і стихіям (боги Род, Рожаниця уособлювали рід, єдність нащадків одного предка, Дажбог – сонце і Стрибог – вітер, вони згадуються звичайно разом, у «Слові о полку Ігоревім» русичі названі Стрибожими онуками; Перун – Бог блискавки і грому, який став головним Богом, його іменем давали клятву, він уособлював княжу владу, багато іншого), поклоніння кумирам, які піднеслись над людьми. Язичництво було первісною ідеологією слов'ян. Міфологічні уявлення наших древніх предків (великий комплекс первісних вірувань і обрядів) – справжній кладезь мудрості, який грунтувався на язичницькій релігії, – представляли собою основний засіб розуміння світу.

У 980 р. Володимир Святославич робить спробу обновити язичницьку релігію, пристосувати її до нових умов, зробити державною. Оголошується єдина група язичеських богів на чолі з Перуном (6 «кумирів» стояли за межами городища Кия, сьомий – Велес, як Бог худоби і торгівлі, знаходився на Подолі), рядом зі своїми палатами великий князь велів побудувати язичеське капище дня пожертвувань.

Не одержавши бажаного від язичництва, князь Володимир створив другу реформу - він запровадив на Русі християнство, язичництво ж ще дуже довго, продовж двох століть, існувало рядом з головною християнською релігією (мова іде про двовір'я).

В усіх світових релігіях є істотні елементи язичництва. Збереглись вони й у наші часи.

ЯРОСЛАВОВИ ВАЛИ – великий князь київський Ярослав Мудрий у 1037 р. під час розширення території Києва на південь і захід оточив місто земляним валом з метою захисту від ймовірних нападів ворогів.

ЯХИМОВИЧ ГРИГОРІЙ (1792 - 1863 рр.) – церковний і громадсько-політичний діяч, учений-богослов. Народився в с Підбірці поблизу Львова. Богословську освіту здобув у Відні. З 1816 р. – священик. З1819 р. – професор богослов'я у Львівському університеті (деякий час його ректор). У1841-1848 рр. – єпископ-помічник митрополита М. Левицького. Перший голова Головної Руської Ради, посол до віденського парламенту, де відстоював українські права, ставав на оборону української мови. З 1848 р. перемишльський єпископ, з 1860 р. львівський митрополит. Автор численних проповідей та богословських праць (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 242.*).

ЯХНЕНКИ – рід промисловців-цукрозаводчиків. Походили з селян-кріпаків м. Сміла (нині Черкаської обл.). Глава роду Михайло, розжившись торгівлею, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 20-30-ті роки XIX ст. разом з Ф. Симиренком (колишній кріпак князя Воронцова) Яхненки будують та орендують млини в Смілі та Умані, ведуть гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко», керівником якої став Кіндрат Михайлович (1783-1863 рр.). У 1842 р. Яхненки стають купцями першої гільдії у м. Одесі, а у 1851 р. вся родина була удостоєна «за капіталом» звання почесних громадян. У наступні

роки стають торговцями цукром і виробниками цього продукту. Водночас засновують невеличку ремонтну майстерню, яка згодом переросла в потужний машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукроварень краю. На ньому було збудовано два пароплави, один з яких мав назву - Україна: На початку 80-х років фірма припинила свою діяльність (*Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С. 267.*).

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК

2 млн. років тому − поява первісних людей на Землі.

1 млн. років тому − поява первісних людей на території України.

IV-III тис. до н. е. − розселення племен трипільської культури на території України.

IX-VII ст. до н. е. − розселення кіммерійців між Дністром і Доном, а також на Кримському та Таманському півостровах.

VII-III ст. до н. е. − панування скіфів на території Північного Причорномор'я.

VIIVI ст. до н. е. − грецька колонізація Північного Причорномор'я.

I-II ст. − перші згадки про слов´ян у творах римських вчених − Плінія Старшого, Тацита, Птолемея.

IV-VII ст. − формування перших східнослов´янських політичних об'єднань − союзів племен.

VIII-IX ст. − утворення праукраїнської держави Руська земля з центром у Києві.

860-866 − походи князя Аскольда на Константинополь.

882 − вбивство Аскольда варягами, захоплення Києва Олегом.

882-912 − правління Олега на Русі.

911 − укладення договору між Руссю та Візантією.

912-945 − князювання Ігоря.

945-964 − регентство княгині Ольги.

964-972 − князювання Святослава.

980-1015 − князювання Володимира Великого.

988 − запровадження християнства в Київській Русі.

1019-1054 − князювання Ярослава Мудрого.

1037 − спорудження в Києві Софійського собору.

1097 − князівський з'їзд у Любечі.

1113 − укладення монахом Нестором першої редакції літописного зведення − «Повісті минулих літ».

1113-1125 − князювання Володимира Мономаха.

1187 − перша літописна згадка назви «Україна» щодо земель Південної Київщини та Переяславщини.

1199 − об’єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Галицької і Волинської земель і утворення Галицько-Волинського князівства.

1223 − поразка руських дружин і половецького війська в битві на р. Калці.

1237-1240 − монгольська навала на Русь.

1238 − перемога військ Данила Галицького над німецькими лицарями-хрестоносцями під Дорогочином.

1350-1352 − боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за Волинські землі.

1362 − перемога литовського війська над золотоординськими збройними формуваннями. Остаточна інкорпорація до Литовського князівства Київщини, Переяславщини, Волині та Поділля.

1385 − Кревська унія між Литвою та Польщею.

1387 − остаточне приєднання Галичини до Польського королівства.

1410 − поразка Тевтонського ордена від об´єднаного війська поляків, литовців, українців та білорусів під Грюнвальдом.

1413 − Городельська унія між Литвою та Польщею.

1449 − утворення Кримського ханства.

1480 − повалення золотоординського іга на Русі.

1529 − І Литовський статут.

1554-1556 − спорудження Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця оборонного замка-фортеці. Заснування Запорозької Січі.

1566 − ІІ Литовський статут.

1569 − Люблінська унія між Литвою та Польщею. Утворення федеративної польсько-литовської держави — Речі Посполитої. Перехід під владу Польщі Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, а також Підляшшя.

1572 − універсал польського короля Сигізмунда II Августа про утворення найманого козацького формування − початок реєстрового козацького війська.

1572 − видання у Львові друкарнею Івана Федорова першої друкованої в українських землях книги «Апостол».

1588 − III Литовський статут.

1591-1593 − козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.

1594-1596 − козацько-селянське повстання під проводом С Наливайка.

1596 − Берестейська унія.

1616 − похід запорозьких козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу, визволення невільників.

1621 − битва польсько-козацького війська з турецьким під Хотином.

1625-1638 − хвиля козацько-селянських повстань під проводом М. Жмайла, Т. Трясила, І. Сулими, П. Бута, Д. Гуні, Я. Остряниці.

1648-1676 − Українська національна революція.

1648 − перемоги козацьких військ на чолі з Б. Хмельницьким над поляками під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями.

1649 − розгром польського війська в битві під Зборовом. Зборівська мирна угода.

1651 − поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.

1652 − розгром польського війська в битві під Батогом.

1653 − перемога українського війська на чолі з І. Богуном над польсько-шляхетською армією під Монастирищем. Рішення Земського собору про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя.

1654, 8 січня − Переяславська рада.

1654, березень − «Березневі статті».

1657 – смерть Б. Хмельницького.

1657-1659 – гетьманування І. Виговського.

1658 – Гадяцький договір.

1659 – розгром московських військ під Конотопом збройними формуваннями під керівництвом І. Виговського.

***1659-16**63* – гетьманування Ю. Хмельницького.

1659 – «Переяславські статті» Ю. Хмельницького.

1660 – Слободищенський трактат.

1661 – заснування університету у Львові.

1663 – «Чорна рада» у Ніжині.

1663-1668 – гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.

1663-1665 – гетьманування П. Тетері на Правобережній Україні.

1665 – Московські статті. Обмеження територіально-адміністративної автономії Лівобережної України.

1665-1676 – гетьманування П. Дорошенка на Правобережній Україні.

1667 – Андрусівське перемир’я між Російською державою та Річчю Посполитою.

1668-1672 – гетьманування Д. Многогрішного на Лівобережній Україні.

1669 – «Глухівські статті».

1672-1687 – гетьманування І. Самойловича на Лівобережній Україні.

1674 – перше видання «Синопсису» (Київ).

1676-1681 – гетьманування Ю. Хмельницького на Правобережжі.

1677-1681 – Московсько-Турецька війна за Правобережну Україну.

1681 – Бахчисарайський мирний договір між Росією, Туреччиною та Кримським ханством.

1686 – «Трактат про Вічний мир» між Росією та Польщею.

1687-1708 – гетьманування І. Мазепи.

1708-1722 – гетьманування І. Скоропадського.

1709, червень – Полтавська битва.

1710 – обрання гетьманом в еміграції П. Орлика. Бендерська Конституція.

1714 – перша згадка в джерелах про гайдамаків.

1722-1727 – діяльність першої Малоросійської колегії.

1722-1723 – гетьманування П. Полуботка.

1727-1734 – гетьманування Д. Апостола.

1727 – «Решительные пункты» (документ, що регулював відносини Гетьманщини з Росією).

1734-1750 – діяльність Правління Гетьманського Уряду.

1750-1764 – гетьманування К. Розумовського.

1764 – зосередження повноти влади в Україні в руках Другої Малоросійської колегії.

1768 – початок Коліївщини на Правобережній Україні.

1772 – перший поділ Польщі. Приєднання до Росії Східної Білорусії, а Галичини – до Австрії.

1775 – ліквідація царським самодержавством Запорозької Січі.

1781 – ліквідація полкової системи на Гетьманщині, утворення натомість намісництв за російським зразком.

1783 – царський маніфест про приєднання до Російської держави Кримського ханства.

1783 – царський указ про закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні.

1785 – «Жалувана грамота дворянству» Катерини II, згідно з якою українська старшина зрівнювалась у правах з російським дворянством.

1793 – другий поділ Польщі. До Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.

1795 – третій поділ Польщі. Росія включила до свого складу Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву і Курляндію.

1798 – видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди».

1803 − царський указ про «вільних хліборобів», згідно з яким поміщики за власним бажанням могли відпускати кріпосних селян на волю й давати їм земельні наділи.

1805 − відкриття Харківського університету.

1812, червень − початок агресії Наполеона проти Росії.

1812-1835 − антикріпосницькі виступи селян на Поділлі під проводом У. Кармалюка.

1818-1821 − діяльність таємної організації «Союз благоденства», «побічні управи» якого діяли в Кишиневі, Тульчині, Полтаві тощо.

1820 − заснування в Ніжині Гімназії вищих наук.

1821 − утворення в Тульчині таємного «Південного товариства».

1825, грудень − повстання декабристів у Петербурзі.

1825, грудень − 1826, січень − повстання Чернігівського полку в Україні.

1827-1830 − діяльність таємного демократичного гуртка у Ніжинській гімназії вищих наук.

1830-1831 − Польське визвольне повстання на Правобережній Україні.

1833-1837 − діяльність напівлегального демократично-просвітительського та літературного угруповання «Руська трійця».

1834 − заснування університету в Києві.

1840 − видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка.

1843-1844 − селянське повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині.

1846-1847 − діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

1847-1848 − запровадження в Правобережній Україні «Інвентарних правил».

1848, травень − утворення у Львові першої української політичної організації − Головної Руської Ради.

1848 − ліквідація кріпосного права у Галичині та на Буковині.

1853-1856 − Кримська війна.

1855 − розгортання масового антикріпосницького руху «Київської козаччини».

1856 − «Похід у Таврію за волею» − масове самовільне переселення селян Катеринославщини та Херсонщини.

1861, лютий − царський маніфест про скасування кріпосного права в Росії.

1861-1862 − видання в Петербурзі українського журналу «Основа».

1863 − циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про обмеження видання книг та заборону викладання в школах українською мовою.

1863 − написання П. Чубинським вірша «Ще не вмерла Україна» — тексту до сучасного гімну України.

1864 − земська, судова та шкільна реформи у Росії.

1865 − заснування в Одесі Новоросійського університету.

1865 − відкриття першої в Україні залізниці Одесса-Балта.

1867 − перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську.

1868 − створення у Львові першого осередку товариства «Просвіта».

1874 − масове «ходіння в народ».

1875 − відкриття університету в Чернівцях.

1876 − затвердження царем Емського акта, що забороняв видання та ввезення з-за кордону літератури українською мовою.

1876-1879 − діяльність народницької організації «Земля і воля».

1877 − «Чигиринська змова».

1880-1881 − діяльність «Південноросійського робітничого союзу» народників у Києві.

1882 − створення в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи.

1890 − утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) − першої української політичної партії.

1892 − виникнення таємного товариства «Братство тарасівців».

1897 − організація київського та катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».

1897 − перший загальний перепис населення Росії.

1897 − на Харківському паровозобудівному заводі завершено будівництво першого паровоза.

1900 − утворення Революційної української партії (РУП).

1900 − видання у Львові брошури М. Міхновського «Самостійна Україна.

1905, 9 січня − розстріл робітничої демонстрації («Кривава неділя»).

1905 − початок першої російської революції.

1905, червень − повстання на броненосці «Потьомкін».

1905, жовтень − всеросійський загальний політичний страйк. Виникнення Рад робітничих депутатів.

1905, жовтень − підписання царем маніфесту «Про удосконалення державного порядку», в якому було обіцяно громадянські свободи та скликання законодавчої Думи.

1905, грудень − збройні повстання в Харкові, Олександрівську, Горлівці.

1906, листопад − царський указ про вільний вихід селян із общини. Початок столипінської аграрної реформи.

1907, 3 червня − царський указ про розпуск ІІ Державної думи. Державний переворот, що фіксував поразку революції 1905-1907 рр.

1908 − утворення «Товариства українських поступовців» (ТУП).

1914, лютий − масовий рух протесту проти заборони царатом святкування сторіччя з дня народження Т. Шевченка.

1914, серпень − створення в Львові Головної Української Ради.

1914 − заснування «Союзу визволення України» (СВУ).

1914 − створення в складі австро-угорської армії українського добровольчого Легіону січових стрільців (УСС);

1914 − утворення царським урядом Галицько-Буковинського генерал-губернаторства.

1917, 27 лютого − перемога Лютневої демократичної революції. Повалення самодержавства в Росії.

1917, 3-4 березня − утворення Центральної Ради.

1917, 23 червня − I Універсал Центральної Ради.

1917, 3 липня − II Універсал Центральної Ради.

1917, липень − збройний виступ полуботківців.

1917, серпень − тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду, яка суттєво обмежувала права України.

1917, 20 листопада − III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).

1917, 3 грудня − маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради.

1917, 12 грудня − проголошення радянської влади в Україні на Всеукраїнському з΄їзді Рад у Харкові.

1917, 5 грудня − початок наступу радянських військ на Київ.

1918, 11 січня − IV Універсал Центральної Ради.

1918, 26 січня − підписання мирного договору між УНР і Німеччиною та її союзниками;

1918, 26 січня − вступ до Києва радянських військ на чолі з М. Муравйовим.

1918,18 лютого − початок наступу німецьких військ на територію України.

1918, 29 квітня − ухвалення Центральною Радою Конституції УНР;

1918, 29 квітня − проголошення на Всеукраїнському хліборобському з'їзді П. Скоропадського гетьманом України. Здійснення державного перевороту і перехід усієї повноти влади в Україні до рук гетьмана.

1918, листопад − проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР);

1918, 14 листопада − утворення Директорії.

1918, 14 грудня − вступ до Києва збройних формувань Директорії. Зречення гетьманом П. Скоропадським влади.

1919, 22 січня − Акт Злуки УНР і ЗУНР.

1919, 6 січня − проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) декретом Тимчасового робітничо-селянського Уряду України.

1919, 10 березня − прийняття III Всеукраїнським з'їздом рад (Харків) першої Конституції УСРР. Юридичне оформлення радянської державності в Україні.

1919, липень − окупація Криму та майже всього Лівобережжя, за винятком Чернігівщини, військами Денікіна.

1919, 3 грудня − затвердження VIII Всеросійською конференцією РКП(б) резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні».

1919, 11 грудня − створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Г. Петровським.

1919, 16 грудня − вступ збройних формувань Червоної армії до Києва.

1920, квітень − підписання Варшавського договору між УНР та Польщею.

1920, 25 квітня − початок радянсько-польської війни.

1920, 6 травня − вступ польсько-українського війська до Києва.

1920, 26 травня − початок Київської наступальної операції. Контрнаступ радянських військ.

1920, 12 жовтня − підписання у Ризі угоди про перемир'я та попередні умови миру між РСФРР та УСРР з одного боку та Польщею − з іншого.

1920, листопад − остаточний розгром армії Врангеля в Криму. Ліквідація Південного фронту.

1921, березень − ухвала X з'їздом РКП(б) постанови про запровадження нової економічної політики (неп).

1921, 18 березня − підписання Ризького мирного договору між Польщею і РСФРР та УСРР.

1921-1923 − голод в Україні.

1922, 30 грудня − затвердження І з'їздом СРСР декларації про утворення Союзу РСР і союзного договору.

1923, березень – остаточне визнання Східної Галичини частиною Польщі Радою послів великих держав у Парижі.

1923, 20 вересня – остаточна ліквідація Наркомату закордонних справ УСРР.

1924 – II з’їзд Рад СРСР, що затвердив Конституцію СРСР.

1925, березень – саморозпуск УКП.

1925, грудень – проголошення XIV з΄їздом РКП(б) курсу на індустріалізацію.

1925-1928 – літературна дискусія, розпочата М. Хвильовим.

1928-1932 – п’ятирічний план розвитку народного господарства України.

1928 – «Шахтинська справа».

1929, січень – створення у Відні Організації Українських Націоналістів (ОУН).

1929 – перехід до політики суцільної колективізації.

1930 – кампанія «пацифікації» в західноукраїнських землях.

1932-1933 – голодомор в Україні.

1932, жовтень – пуск Дніпрогесу.

1933-1937 – другий п’ятирічний план розвитку народного господарства України.

1937, січень – ухвалення нової Конституції УРСР Надзвичайним XIV з’їздом Рад України.

1938, 11 жовтня – здобуття Закарпаттям автономії.

1939, 15 березня – проголошення самостійності Карпатської України.

1939, 23 серпня – підписання договору між СРСР і Німеччиною про ненапад, а також таємної угоди про розмежування сфер інтересів у Східній Європі.

1939, 1 вересня – початок Другої світової війни.

1939, 17 вересня – перехід радянськими військами польського кордону.

Початок радянізації Західної України.

1939, вересень – підписання радянсько-німецького договору про дружбу та кордони.

1940, червень – інкорпорація Бессарабії та Північної Буковини до складу Радянського Союзу.

1941, 30 червня − ухвалення Українськими національними зборами у Львові Акта про відновлення Української держави.

1941, липень-вересень − оборона Києва.

1941, жовтень-липень − оборона Севастополя.

1942, 20 червня − створення Українського штабу партизанського руху (УШПР).

1942, жовтень − утворення Української Повстанської Армії (УПА).

1942, 18 грудня − Визволення першого українського населеного пункту − с Півнівки Міловського р-ну Ворошиловградської (Луганської) обл.

1942 − рейд партизанського формування С. Ковпака з Путивля до Карпат.

1943, листопад − Київська наступальна операція, внаслідок якої визволено Київ.

1944, липень − утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

1944, 28 жовтня − визволення радянськими військами Закарпатської України.

1945, 6 травня − прибуття української делегації до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН.

1945, 9 травня − перемога збройних сил СРСР над фашистськими військами гітлерівської Німеччини.

1946-1947 − голод в Україні.

1947, квітень − операція «Вісла» − депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі.

1949, грудень − звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, обрання на цю посаду Л. Мельникова.

1950, 5 березня − загибель командуючого УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки).

1953, 5 березня − помер Й. Сталін.

1953, червень − звільнення Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КП України, призначення на цю посаду О. Кириченка.

1954, 19 лютого − передача Криму зі складу РСФСР до складу УРСР рішенням Президії Верховної Ради СРСР.

1956, лютий − ХХ з'їзд КПРС. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки».

1957, травень − проголошення М.Хрущовим надпрограму тваринництві.

1959, 15 жовтня − вбивство в Мюнхені агентом КДБ С. Бандери.

1960, лютий − пуск першого атомного реактора в Україні.

1961, січень − суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (УРСС), створеної Л. Лук'яненком.

1963, липень − звільнення М. Підгорного з посади першого секретаря
ЦК КПУ, призначення на цю посаду П. Шелеста.

1972, травень − звільнення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, обрання на цю посаду В. Щербицького.

1976, жовтень − утворення Української Гельсінської групи на чолі з М. Руденком.

1985, квітень − проголошення на Пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову.

1986, 26 квітня − аварія на Чорнобильській АЕС.

1988 − XIX Всесоюзна конференція КПРС.

1989, вересень − установчий з΄їзд Народного Руху України за перебудову.

1989, жовтень − прийняття Верховною Радою УРСР Закону про мови в УРСР.

1989, березень − вибори до Верховної Ради УРСР.

1990, 16 липня − ухвала Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.

1991, серпень − спроба державного перевороту в СРСР.

1991, 24 серпня — проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.

1991, 1 грудня − проведення референдуму про незалежність України. Обрання Президентом України Л. Кравчука.

1991, 8 грудня − юридичне оформлення розпаду СРСР. Проголошення утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

1992, 15 січня − ухвала указу Президії Верховної Ради України про Державний гімн України (затверджено мелодію М. Вербицького «Ще не вмерла Україна»).

1992, 19 лютого − затвердження Верховною Радою України Тризуба Малим Державним Гербом України.

1993, 2 липня − схвалення Верховною Радою України «Основних напрямків зовнішньої політики України».

1994, 27 березня − вибори до Верховної Ради України.

1994, червень − вибори Президента України. Президентом обрано Л. Кучму.

1995, 8 червня − підписання Президентом України Л. Кучмою та головою Верховної Ради України О. Морозом Конституційного договору.

1996, 28 червня − прийняття Верховною Радою Конституції України.

1997, 30 травня − підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною.

1997, 9 липня − підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

1998, 29 березня − вибори до Верховної Ради України.

1999, жовтень − листопад − вибори Президента України − Президентом обрано Л. Кучму.

2000, 16 квітня − проведення всеукраїнського референдуму з питань державного будівництва.

2000, осінь − 2001, весна − масові акції протесту («Україна без Кучми»), спричинені вбивством журналіста Г. Гонгадзе, «касетний скандал».

2001, січень − зміна керівництва Верховної Ради України, названа «оксамитовою» революцією;

2001, січень − створення парламентської більшості.

2004, жовтень-грудень − вибори Президента України;

2004, жовтень-грудень − помаранчева революція.

2004, 26 грудня − переголосування у другому турі виборів, у результаті якого Президентом України обрано В. Ющенка.

2005, 21 грудня – ЄС визнав Україну як країну, що має ринкову економіку.

2006, 27 липня-3 серпня – робота над Універсалом національної єдності, запропонований В. Ющенком.

2006, 26 листопада – на пропозицію В. Ющенка Верховна Рада України визнала голодомор 1932 – 1933 рр. геноцидом українського народу.

2007, 30 вересня – позачергові вибори до Верховної Ради України.

2008, липень – святкування 1025 річниці хрещення України-Русі.

2010, 7 лютого – Президентом України обрано В. Януковича.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох. – К., 2000.
2. Бойко О. Історія України. – К., 2002.
3. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації. – К., 2004.
4. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Х.: Фоліо, 2005.
5. Горєлов М., Моця О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
6. Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. – К., 2002.
7. Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. – К., 2004.
8. Греченко В.А. Історія України (короткий нарис). – Харків, 1996.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
10. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11т., 12 кн. – К., 1991-1995.
11. Довідник з історії України. – К., 2001.
12. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. Львів, 1991.
13. Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. – Львів, 1994.
14. Ефименко О. Історія України та її народу. – К., 1992.
15. Історія держави і права України. Курс лекцій. – К., 1996.
16. Історія держави і права України. –Ч. 1–2. – К., 1996.
17. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996.
18. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн., – К., 1991-1992.
19. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. Яцюка М.В. – Харків, 2009.
20. Історія України XX ст. - К., 2000.
21. Історія українського козацтва: У 2 т., – К., 2006-2007.
22. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників. – Львів, 2006.

23.Лановик Б. Історія України. Навчальний посібник. – К., 2001.
24.Литвин В. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять. – К., 2006.
25.Магочій П. Історія України. – К., 2007.
26.Малик Я.,Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995.
27.Нагаєвський І. Історія української держави XX століття. – К., 1993.
28.Новітня історія України. – К., 2000.
29.Петровський В.В. Семененко В.І. Історія України. – Харків, 2007.
30.Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В.І. – К., 2001.
31.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1992.
32.Рибалка І.К. Історія України: Ч. І-ІІ. – Харків, 1995-1997.
33.Савчук Б. Українська етнологія.-Івано-Франківськ, 2004.
34.Світлична В. Історія України. – К., 2005.
35.Семененко В.І. Історія України. – Харків, 2000.
36.Семененко В.І. Історія України. – Харків, 2007.
37.Слабошпицький М. З голосу нашої Кліо. – К., 2000.
38.Субтельний О. Україна: історія. – К., 1994.
39.Українське народознавство: Навчальний посібник. – К., 2006.
40.Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАЗВА	АДРЕСА	ОПИС
Інститут історії України НАНУ	http://history.org.ua/	Журнали, альманахи, збірники та монографії, видані інститутом: Український історичний журнал; Соціум; Проблеми історії України: факти, судження, пошуки; Україна в Центрально-Східній Європ; RUTHENICA; Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Укр.
Українська історична бібліотека	http://ukrhistory.narod.ru/	П. Толочко, Н. Яковенко, А. Капеллер, В. Липинський, М. Драгоманов та ін. Укр.
Козацтво XV-XXI ст.	http://cossackdom.com/	Документи, статті, монографії, рецензії, огляди, мапи, ілюстрації, бібліографію з історії. Укр., рос., англ.
Українські сторінки - історія національного руху України	http://ukrstor.com/	Наукові розвідки та документи. Історія окремих напрямків та регіонів національного руху України. Більше 40 діячів, пов'язаних з українським національним рухом - їх роботи та роботи про них. Історичні карти, бібліографія, посилання.
Історія України	http://historyua.narod.ru/	Присвячено історії процесів денаціоналізації в Україні та українському національно-визвольному руху. Хронологічні таблиці, документи
Історія України	http://unitest.com/uahist/ http://uahistory.kiev.ua/	Михайло Грушевський, Ілюстрована Історія України, Орест Субтельний, Наталія Полонська-Василенко, Серія книг «Реабілітовані історією»
Галицька Україна	http://halychyna.ukrbiz.net/	Інформація етнографічного

		та історичного характеру про Галичину. Історичні карти, відомості про історичних особистостей, фольклор, місцеві діалекти, її зв'язок з іншими українськими землями.
Помаранчева хвиля	http://www.orange-wave.narod.ru/	Присвячено історії Помаранчевої революції в Україні в листопаді-грудні 2004 р. Переважно фотоматеріали
Українська історія	http://www.ua-history.narod.ru/	Книги, статті, документи, карти з історії України. В. Анатонович, О. Апанович, М. Костомаров, А. Кюстін
Українська історія	http://ua-history.narod.ru/	Книги, статті та документи: Антонович В.. Про козацькі часи на Україні; Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року; Костомаров Микола. «Книга буття українського народу»; Кюстін Адольф. Росія в 1839 році та ін.
Історія України	http://uahistory.narod.ru/	Короткий огляд історії України з найдавніших часів до XX ст.
Голодомор 1932-1933 років в Україні	http://www.human-culture.com/history/	Коротко розповідається про причини, хід та наслідки голодомору 1932-1933 рр. в Україні
Уроки історії: Голодомор 1932-33 гг.	http://golodomor.org.ua/	Створений за підтримки Міжнародного фонду «Україна 3000». Добірка матеріалів про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні - статті, документи та фотоархів. Свідчення. Музеї. Пам'ятники.
Голодомор в Україні 1932-1933	http://golodomor.ukrinform.com/	Добірка матеріалів про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні - статті та фотоархів. Посилання.
Голод в Україні	http://historywiz.com/ukrainefamine.htm	Мультимедійний посібник «Голод в Україні:геноцид».
Нариси історії України	http://history.franko.lviv.ua/	Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.;

		Грицак Я. Формування модерної української нації XIX-XX ст.; Довідник з історії України. В 3 т. (в форматі PDF).
ОУН-УПА: легенда спротиву	http://oun-upa.org.ua/ http://oun-upa.onestop.net/	Основна література з історії ОУН-УПА: монографії та статті, джерела, фотоматеріали.
Історія дивізії "Галичина"	http://ssgalicia.onestop.net	Присвячено історії дивізії СС «Галичина». Книги, статті та документи, бібліографія, посилання. Мультимедійні документи: фотографії, уніформа, поштові марки, плакати та т.п., анг.-укр.
Степан Бандера	http://stepanbandera.org/	Степан Бандера життєпис, книги, статті самого С. Бандери та про нього
Радикальний український націоналізм	http://run.org.ua/	Статті з історії українського націоналізму
Історія українських збройних сил	http://ukrarmy.kiev.ua/ http://koza.kiev.ua/	Нарис історії української армії від давніх часів до сьогодення. Книги, статті, документи.
Українська армія	http://uarmy.ms.km.ua/	«Військово-історичний альманах»; Центральний музей збройних сил України та ін.
Історія українського війська	http://ordgeorg.boom.ru/	Коротка історія українського війська за середньовічну добу
Віртуальний музей ГУЛАГ(у)	http://www.gulag-museum.org.ua/	Фотоматеріали з історії ГУЛАГ(у). На 14.01.2006 на сайті представлено 320 експонатів (1058 зображень)
Битва за Дніпро. Звільнення Києва	http://bitva-za-dnepr.narod.ru/	На сайті містяться документальні фотографії та подробиці бойових дій, біографія маршалів та героїв Радянського Союзу, докладні карти бойових дій
Князі, гетьмани, миторополити президенти та науковці	http://www.geocities.com/prysjan/in_40.html	Список правителів України (князі, гетьмани, метрополити, в VI-на поч. XX ст.

КОРИСНА ІНФОРМАЦІЯ

УКРАЇНА

Україна – держава у Східній Європі, у південно-західній частині Східноєвропейської рівнини. На заході вона межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою, на півночі – з Білоруссю, на північному сході та сході – з Росією, а на півдні омивається Чорним та Азовським морями. Столицею України є місто Київ. Площа України складає 603,628 км². За цим показником вона посідає друге місце серед країн Європи після Росії. Територія України витягнута з заходу на схід на 1316 км і з півночі на південь на 893 км, лежить приблизно між 52°20′ та 44°23′ північної широти і 22°5′ і 41°15′ східної довготи. Загальна площа України складає 5,7 % території Європи і 0,44 % території світу. Отже, Україна є найбільшою країною, яка повністю знаходиться в Європі. Площа виняткової економічної зони України становить понад 82 тис. км².

Географічний центр України знаходиться біля смт Доброволичківка Кіровоградської області. Згідно з однією із методик вимірювання географічний центр Європи розташований на території України, неподалік міста Рахова Закарпатської області.

Маючи Чорне море на півдні, кордони з Польщею, Словаччиною та Угорщиною на заході, Білоруссю на півночі, Молдовою і Румунією на південному заході і з Росією на сході країни. Більшість території країни – рівнина, однак на заході і в Криму є значні гірські масиви. Найвища точка – гора Говерла (2061 м). Степ розкинувся на північ та північний схід від Чорного моря.

Більша частина території належить до південно-західної околиці Східно-Європейської рівнини. Тут розташовані низовини (Поліська, Придніпровська, Причорноморська) і окремі височини до 300-500 м (Подільська, Придніпровська, Донецький кряж і інші). На півдні – Кримські гори (висотою до 1545 м, г. Роман-Кош), на заході – Українські Карпати (висотою до 2061 м, г. Говерла).

Більшість рік належить басейну Чорного і Азовського морів. Головні ріки – Дніпро, Сіверський Донець, Південний Буг, Дністер, Дунай. Озер і лиманів понад 8 тис. загальною площею бл. 3 тис. км². Найбільше прісне озеро – Кундук (Сасик) – 204,8 км² (між дельтами Дунаю і Дністра). Найбільше солоне озеро – Сасик-Сиваш – 71 км² (Зах. Крим). На території України є 25 тис. 435 штучних водойм (водосховища та ставки). Найбільші водосховища – на Дніпрі (Кременчуцьке, Каховське, Київське, Канівське). Найбільший лиман – Дністровський – 360 км².

Україна входить в число провідних мінерально-сировинних держав світу. Україна, яка займає всього 0,4 % земної суші і де проживає 0,8 % населення планети, має в своїх надрах 5 % мінерально-сировинного потенціалу світу.

В Україні розвідано 20 тис. родовищ та проявів 111 видів корисних копалин – 200 видів корисних копалин, 120 з яких використовує людство сьогодні. З них 7807 родовищ 94 видів корисних копалин мають промислове значення і враховуються Державним балансом запасів. Найбільше економічне значення мають кам’яне вугілля, нафта і газ, залізні і марганцеві руди, самородна сірка, кам’яна і калійна солі, нерудні будівельні матеріали, мінеральні води. Їх родовища знаходяться у різних геологічних регіонах України. За розвіданими запасами деяких корисних копалин Україна випереджає РФ, США, Великобританію, Францію, ФРН, Канаду та інш. Зокрема, за запасами і видобутком залізних, марганцевих, титано-цирконієвих

руд, багатьох видів неметалічної сировини Україна в кінці ХХ ст. займала провідне місце серед країн СНД, Європи і світу.

Клімат помірний, переважно континентальний, на півд. березі Криму – субтропічний.

5 грудня 2001 р. в Україні відбувся перший Всеукраїнський перепис населення.

Загальна кількість населення України в 2001 році становила 48 млн. 457 тис. осіб. Міського населення − 32 млн. 574 тис. осіб, або 67,2 %. Сільського населення − 15 млн. 883 тис. осіб, або 32,8 %. Чоловіків − 22 млн. 441 тис. осіб, або 46,3 %. Жінок − 26 млн. 16 тис. осіб, або 53,7 %

За роки, що минули після перепису населення 1989 р., кількість міст в Україні збільшилась на 20 і на дату Всеукраїнського перепису населення склала 454 міста.

За даними Всеукраїнського перепису населення, на території країни проживали представники понад 130 національностей і народностей.

У національному складі населення України переважна більшість українців, чисельність яких становила 37541,7 тис. осіб, або 77,8 % від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 р., чисельність українців зросла на 0,3 %, а їх питома вага серед мешканців України − на 5,1 відсоткового пункта.

Друге місце за чисельністю посідали росіяни. Їх кількість порівняно з переписом 1989 р. зменшилася на 26,6 % і нараховувала на дату перепису 8334,1 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній чисельності населення зменшилась на 4,8 відсоткового пункта і складала 17,3 %.

Українську мову вважали рідною 67,5 % населення України, що на 2,8 відсоткового пункта більше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську мову визначили як рідну 29,6 % населення, у порівнянні з минулим переписом населення цей показник зменшився на 3,2 відсоткового пункта. Частка інших мов, які були вказані як рідна, за міжпереписний період збільшилася на 0,4 відсоткового пункта і становила 2,9 %.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (СЛОБОЖАНЩИНА)

Історично-географічна область у північно-східній частині України. Займала територію Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронезької, південь Курської та більшість Білгородської областей Російської Федерації. Територія Слобідської України була заселена людьми ще в добу раннього палеоліту (стоянка біля села Яремівки Ізюмського району Харківської обл.). Кам'яні знаряддя пізнього палеоліту виявлено в Богодухівському, Балаклійському та Ізюмському районах. Знайдено також поселення часів неоліту та бронзового віку, досліджувалися пам'ятки скіфів, черняхівської культури, поселення сіверян 8-9 століття. З кінця 9 ст. територія Слобідської України увійшла до складу Київської держави; з 11 ст. належала до Чернігівського, пізніше □ Переяславського та Новгород-Сіверського князівств.

Монголо-татарська навала, а згодом татарські напади на кілька століть перетворили освоєні землі в безлюдне Дике Поле. Протягом 15 - першої половини 16 ст. ця територія знову почала заселятися українськими селянами і козаками з Лівобережної та Правобережної України. У середині 16 ст. територія Слобожанщини потрапила під владу Московського царства.

Основну масу переселенців становили козаки, селяни, духовенство, які тікали від польської шляхти. Поселення, що засновувалися українськими переселенцями, називалися слободами (звідси назва «Слобідська Україна»). В 1638 в Чугуєві оселилося близько тисячі учасників національно-визвольного повстання на чолі з гетьманом Я. Остряницею. У 1652 р. переселенці з Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з полковником І. Дзиковським заснували Острогозьк та створили перший і найбільший у Слобідській Україні Острогозький (Рибинський) полк.

Переселенці безоплатно володіли певною кількістю вільної землі (право займанщини), за ними зберігалися козацькі привілеї і самоврядування. Всі 5 слобідських полків - Охтирський, Харківський, Сумський, Ізюмський та Острогозький поділялися на сотні, яких у 1734 було 98. Полковник і полкова старшина - обозний, суддя, осавул, хорунжий, 2 писарі Охтирський, Харківський полки підпорядковуються київському, а Ізюмський і Острогозький становили полкове управління. Сотенне управління здійснювали сотник, отаман, осавул, хорунжий і писар. Адміністративними, судовими, військовими, фінансовими справами в полках керували полковники, в сотнях сотники. Козацька старшина обиралася на козацьких радах.

За сприяння братства розвивається освіта. В 1732 в чотирьох полках Слобідської України діяли 124 школи. У Харківському колегіумі навчалося близько 500 учнів. У Слобожанщині жив і творив Г.Сковорода. Засновані в другій половині 17 ст. як фортеці Харків, Суми, Охтирка, Острогозьк перетворилися у 18 ст. у торгово-ремісничі центри. Тут виникли Охтирська тютюнова, Глушківська суконна та ін. мануфактури. В Харкові та Сумах діяли великі ярмарки. У 1731-33 рр. для захисту кордонів Російської імперії від турецько-татарських нападів зусиллями козаків лівобережних і слобідських полків та посполитих селян було споруджено систему укріплень Українську лінію.

Царська адміністрація з самого початку створення слобідських полків намагалася втручатися у їхні внутрішні справи і обмежувати автономію. У сер. 17 ст. слобідські полки підпорядковано Розрядному приказу, а з 1688 р. Великоросійському відділу Посольського приказу. З 1718 р. Охтирський, Харківський полки підпорядковуються київському, а Ізюмський і Острогозький воронезькому військовому губернаторові. З 1726 р. козацькі полки Слобідської України передано у відання Військової колегії, в кожному полку створювалась регулярна рота. В 1732 р. указом цариці Анни Іоанівни козацькі

полки перетворено в армійські, полковників названо прем'єр-майорами, ліквідовано право займанщини, запроваджено подушний податок, заборонено вільний вихід з Слобідської України імператриця Єлизавета Петрівна в 1743 р., скасувавши указ 1732, відновила автономію Слобідської України, однак зобов'язувала утримувати там 4 армійські полки.

У 1749 р. козакам заборонено не лише покидати Слобідської України, а й залишати свої полки. Маніфестом Катерини 28.7(8.8.). 1765 р. слобідські козацькі полки були ліквідовані, а замість них створювались Харківський уланський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Козаків позбавлено давніх привілеїв і перетворено на військових обивателів, змушених платити подушний податок. Козацька старшина могла вийти у відставку або, вступивши у регулярні полки, змінити свої чини на армійські. Полковники, що особливо відзначилися в битвах, отримували звання полковника, обозні □ прем'єр-майора, судді □ секунд-майора, осавули, хорунжі і сотники - поручника; козацькі старшини, що не брали участі в бойових діях, отримували звання чином нижче.

На території Слобідської України в 1765 р. була створена Слобідсько-Українська губернія з адміністративним центром у Харкові, до складу якої увійшли Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Харківська та Сумська провінції. Згідно з переписом у 1773 р., у Слобідсько-Українській губернії проживало понад 660 тис. чоловік, в т.ч. 390 тис. військових обивателів, 226 тис. державних і поміщицьких селян. У 1783 підпомічники прирівняні до державних селян. У 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була ліквідована і, за винятком Острогозької провінції, увійшла до складу Харківського намісництва. В 1796 р. замість Харківського намісництва відновлено Слобідсько-Українську губернію, до якої включено також Куп'янський повіт Воронезького намісництва.

У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію було перейменовано на

Харківську губернію з центром у Харкові. Харківська губернія складалася з 11 повітів: Харківського, Богодухівського, Сумського, Валківського, Старобільського, Вовчанського, Охтирського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Лебединського. У Харківській губернії близько 60% земель перебували у поміщицькій, державній і монастирській власності. Найбільші землевласники – Харитоненки, Кеніги та ін. 36% селянських господарств були безземельними. В 1817 р. понад 17 тисяч державних селян і військових обивателів Харківського, Ізюмського, Зміївського повітів приписано до військових поселень, що стало причиною повстань.

Після аграрної реформи 1861 р. швидкими темпами розвивалися ринкові відносини. У кінці 19 століття Слобожанщина з виробництва промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. Тут налічувалось понад 900 промислових підприємств. Споруджено великі підприємства транспортного машинобудування – Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, на яких до 1900 р. побудували 233 паровози. У 1884 р. відкрито Катерининську залізницю, що з'єднала Донбас з Криворіжжям. Організовувалися іноземні акціонерні компанії (заводи сільськогосподарських знарядь Гельферіх-Саде і Мельгозе у Харкові та ін.).

На початку 19 століття Слобожанщина стала центром українського національно-культурного відродження. У 1805 р. у Харкові було засновано перший на українських землях у складі Російської імперії університет. За перші 50 років свого існування вищу освіту в університеті здобуло 2800 чоловік. З 1816 по 1819 рр. у Харкові видавався перший в Україні масовий популярний журнал «Украинский вестник» (заснований Євграфом Філомафітським), який започаткував друкування наукових матеріалів українською мовою. У 1834 в Харкові видано «Малоросійські оповідання» Г.Квітки-Основ'яненка, якого називали «батьком української прози». У Слобожанщині діяв український поетичний гурток «Харківських романтиків» (Амвросій Метлинський, Левко

Боровиковський, Олександр Корсун та ін.), видавалися альманахи «Молодик», «Український альманах», «Сніп» та ін., в яких публікувалися твори П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Костомарова, Я. Щоголева.

У Харкові виходили фольклорна збірка І.Срезневського «Запорожская старина» (1833-38 рр.) і була опублікована стаття І. Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности» – перший друкований публічний виступ на захист української мови. Розвідками з української історії та історії українського письменства розпочав свою наукову діяльність у Харкові М. Костомаров. У 1810-40-х роках з'явилися перші праці з історії Слобідської України зокрема, І. Квітки «Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г.» (1812); Г.Квітки-Основ'яненка – «Історико-статистичний опис Слобожанщини», «О слободских полках», «Украинцы», «История театра в Харькове»; І. Срезневського – «Историческое изображение гражданского устроения Слободской Украины». Церковну історію Слобожащини досліджував архієпископ харківський Філарет.

У другій половині 19 ст. науковими дослідженнями в галузі українського мовознавства та етнографії займався професор Харківського університету О. Потебня та його учень М. Сумцов, працювали видатні історики Д. Багалій, Петро та Олександра Єфименки.

З другої половини 1850 рр. на Слобожанщині розпочалося активне політичне життя. У 1856 р. група студентів Харківського університету на чолі з Я. Бекманом, М. Муравським, П. Єфименком і П. Завадським організували таємне політичне товариство. Члени товариства в журналах «Свободное слово» і «Гласность» піддавали критиці самодержавний устрій, вимагали звільнення селян із кріпацтва, створили кілька недільних шкіл, у яких вивчалися твори Т. Шевченка. Товариство було розгромлене в 1860 р.

У середині 1860 рр. у найбільших містах Слобідської України активно

діяли громади, які займалися національно-культурним просвітництвом. Влітку 1891 р. харківські студенти І. Липа, М. Базькевич та студенти Київського університету В. Боровик, М.Міхновський створили таємну організацію Братство тарасівців. У 1897 р. у Харкові виникла таємна Українська студентська громада, членами якої були Д. Антонович, М. Русов, О. Коваленко та ін. Подібні студентські громади діяли в Києві, Полтаві, але за чисельністю (100 членів) харківська була найбільшою.

У січні 1900 р. на зборах студентських громад Харкова створено першу в Підросійській Україні політичну партію – Революційну українську партію. На поч. 1880-х рр. у Харкові діяв військовий гурток «Народної волі», а на початку 1890 рр. виникли перші марксистські гуртки. У 1898 р. створено харківський комітет РСДРП.

Після Лютневої революції 1917 р. розпочалося нове піднесення національного руху на Слобожанщині. 29.4.1917 р. у Харкові відбувся губернський український з'їзд. З'їзд створив Українську губернську раду (голова – Рубас), яка однією з перших визнала Українську Центральну Раду як законний представницький орган українського народу. В 1917 р. відбулися українські з'їзди в Острогозьку, Валуйках та ін. містах. У Харкові українська молодь створила організацію під назвою «Українська національна сотня». Культурно-просвітню працю на слобідських землях вели осередки товариств «Рідної школи» та «Просвіти». Серед провідних діячів українського руху в Слобідській Україні у цей період були Д. Багалій, М. Сумцов, С. Тимошенко, М. Ничипоренко, Є. Сердюк, Д. Ткаченко, Г. Хоткевич та ін.

Вже на початку грудня 1917 р. на землі Слобожанщини вторглися більшовицькі війська під командуванням В.Антонова-Овсієнка. У грудні 1917 р. бої між частинами Української Центральної Ради та більшовицькими військами Раднаркому відбувалися у Сумах, П'ятихатках, Куп'янську, Вовчанську. 9-10.12. 1917 р. українські війська у Харкові були розбиті, влада

перейшла до рук більшовиків. 11-12 (24-25). 12.1917 р. у Харкові на першому Всеукраїнському з'їзді рад було проголошено утворення радянської «УНР», Центрального виконавчого комітету (голова – Є. Медведєв) та першого більшовицького уряду в Україні – Народного Секретаріату. У січні 1918 р. за вказівкою В. Леніна створено маріонеткову Донецько-Криворізьку Радянську Республіку з центром у Харкові. У грудні 1919 р. на Слобожанщині було остаточно встановлено більшовицьку владу.

У 1925 р. Харківську губернію було ліквідовано. У 1918, 1920, 1922, 1924-25 рр. уряд УСРР неодноразово ставив питання про розмежування з РСФРР території Воронежчини і Курщини. У 1927 р. ЦК КП(б)У просив передати Україні ті слобідські території, де українці становили більшість і жили компактно. З такими ж проханнями зверталися у Москву збори багатьох повітів Слобожанщини. Згідно з переписом 1926 р., на землях Слобожанщини, розміщених у РСФРР, чисельність українців на суцільно-українських землях становила 64,2% від усіх жителів, на змішаних (українсько-російських) територіях – 14,1%.

Після проголошення незалежності України національно-культурне життя українців на землях Слобожанщини, що входять до складу Росії, поступово відроджується. Відкриваються недільні українські школи, працює Товариство української мови, налагоджено контакти з українським посольством у Москві, громадськими і культурно-освітніми організаціями в Україні.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК

400-300 тис. до н.е. – Доба раннього палеоліту представлена на Харківщині.

V - III тис. до н.е. – Доба неоліту на Харківщині.

II - поч. I тис. до н.е. – Доба енеоліту на Харківщині .

VIII - сер. VII ст. до н.е. – Заселення більшої частини території Харківщини кочовими племенами кіммерійців.

др. пол. VII ст. до н.е. – Південна частина Харківщини входить до складу Скіфського царства (понад 25 городищ) .

III - II ст. до н.е. – Південна частина Харківщини зайнята сарматськими племенами.

V - VII ст. н.е. – Процес розселення слов'ян в лісостеповій частині Харківщини (Зміївський, Харківський район).

VIII - X ст. – Виділення племен сіверців із ранньослов'янської роменської культури.

VIII - X ст. – Перебування частини сучасної Слобожанщини у складі Хозарського каганату.

884 – Входження частини Сіверської землі до складу Київської Русі.

60-ті рр. X ст. – Входження більшої частини сучасної території краю до складу Київської Русі.

1185 – Згадка про місто Донець в Іпатіївському літописі при описі походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців.

XIII ст., кін. - 30 – поч 40-х рр. – Знищення монголо-татарами поселень на території басейну Сіверського Дінця. Незаселений край отримав назву «Дике поле».

XV - XVI ст. – Початок освоєння краю селянами-втікачами Московської держави.

кін. XVI ст. – Будівництво системи укріплень на Сіверському Дінці для захисту південних кордонів Московської держави від турецько-татарських нападів.

1599-1600 – Заснування міста Цареборисова.

1635-1658 – Спорудження Білгородської оборонної лінії.

1638, травень – Загін повсталих українських козаків і селян разом із сім'ями на чолі з Яковом Остряницею переселився на Слобожанщину .

1652 – Заснування Острогозького полку.

1655 – Перша письмова згадка про Харків в «Именном списке жителей г. Харькова 1655 года».

1655-1658 – Створення Охтирського полку .

1656 – Початок будівництва Харківської фортеці .

1658 – Створення Сумського полку .

кін. 50-х рр. XVII ст. – Створення Харківського полку .

1659 – Перші жалувані грамоти московського царя слобідським полкам.

1689 – Спорудження Покровського монастиря у Харкові.

1708 – Утворення Азовської та Київської губерній, до складу яких увійшла Слобідська Україна.

кін. 1708 -поч. 1709 – Вторгнення шведських військ на територію Слобідської України.

1670-1671 – Селянсько-козацьке повстання під проводом І.Дзиковського.

1678-1680 – Спорудження Ізюмської оборонної лінії.

1680 – Вторгнення татарської орди та розорення земель Харківського, Богодухівського, Валківського, Охтирського полків.

1685 – Створення Ізюмського полку.

1687, 25 липня (4 серпня) – Козацька рада на річці Коломак. Обрання гетьманом І.Мазепи. Прийняття Коломацьких статей.

1688 – Підпорядкування Слобідської України Посольському приказу Російської держави.

1691 – Пограбування та розорення Слобожанщини татарською ордою.

1709, січень – Вторгнення армії Карла XII на територію Слобідської України.

1719 – Заснування перших в Україні Глушківської суконної та полотняної мануфактур.

1722-1794 – Роки життя Г.С.Сковороди.

1724 – Створення магістратів у містах Слобідської України.

1726 – Заснування Харківського колегіуму.

1726 – Заснування воєводських канцелярій Слобідської України.

1731-1733 – Будівництво Української укріпленої лінії від Дніпра до Сіверського Дінця. Примусова висилка на лінію українських козаків, селян (30 тис. щорічно).

1732 – Перепис слобідських полків.

1732-37 – Діяльність «Комиссии учреждения слободских полков». Реформа управління.

1743 – Підпорядкування слобідської України Військовій комісії та Білгородському губернатору.

1753-1785 – Написання Г.С.Сковородою поетичної збірки «Сад божественных песней».

1763, 11 березня – Створення «Комиссии о слободских полках».

1765, 28 липня – Царський указ про ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині і утворення з козацьких 5 гусарських полків. Утворення Слобідсько-Української губернії.

1765 – Відкриття «додаткових класів» Харківського колегіуму.

Створення регулярного Слобідського гусарського полку.

1780, 25 квітня – Царський указ про утворення Харківського намісництва, яке складалося з 15 повітів.

***1781, 21 вересня* – Затверджений герб Харківського намісництва.**

1785, 1787, 1788 – Складання описів Харківського намісництва.

1796 – Царський указ про відновлення Слобідсько-Української губернії у складі 10 повітів.

1805, 17 січня – Відкриття у Харкові університету.

1808 – Відкриття у Харкові найстарішої в Україні астрономічної обсерваторії.

1814 – Утворення у Харкові першої професійної театральної трупи.

1816 – Видання В.Г.Масловичем у Харкові першого літературного часопису «Харьковский демокрит».

1818 – Видання часопису «Украинский вестник», де друкувалися твори відомих просвітителів, вчених - В.Н.Каразіна, І.І.Срезневського та ін.

1819 – Видання П.Гулаком-Артемовським першої в Україні україномовної книги «Соломій і Хівря».

1833-1838 – Видання І.І.Срезневським 6-ти збірників літописів, дум, пісень – «Запорожская старина».

1835 – Утворення Харківської губернії.

1835, 25 червня – Утворення Харківського навчального округу.

1836 – Постановка у Харкові театральною трупою Млотковського оперети «Сватання на Гончарівці» Г.Ф.Квітки-Основ'яненка.

1843-1920 – Роки життя Х.Д.Алчевської - педагога, освітньої діячки.

1861 – Виникнення у Харкові громадської української організації - громади, яка об'єднала студентську молодь і мала культурологічне українське спрямування.

1862 – Відкриття у Харкові Х.Д.Алчевською безкоштовної вечірньої школи для дорослих.

1866 – Створення у Харкові Товариства взаємного кредиту, яке заспочаткувало кооперативний рух в Україні.

1874 – Створення у Харкові оперного театру.

1878 – Початок руху по залізниці Мерефа-Люботин-Суми-Ворожба.

1879, 9 лютого – Убивство в Харкові народником Г.Гольденбергом харківського губернатора князя Д.Кропоткіна.

1879 – Створення в Харкові вперше в Україні математичного товариства.

1885, 15 вересня – **Відкриття у Харкові Південноросійського технологічного інституту - першого вищого технічного закладу України.**

1896, 1 грудня – В оперному театрі Харкова вперше в Україні продемонстровані хронікальні фільми.

1897, 5 грудня – На Харківському паровозобудівному заводі завершено будівництво першого в Україні паровоза.

1896-1902 – Уперше в Україні Харківський фотограф-художник А.Федецький удосконаленим кінотеатром зняв і продемонстрував фільм «Джигітування козаків», «Вид Харківського вокзалу в момент відходу потягу», «Народні гуляння на Кінному майдані».

1899 – Встановлення за ініціативою Х.Д.Алчевської на території її садиби мармурового бюсту Т.Шевченка (скульптор В.Беклемишев) - першого пам'ятника поету в Україні.

1900, 26 лютого – Проголошення у Харкові М.Міхновським на Шевченківському святі програми українського національно-визвольного руху.

1900, 1 травня – У Харкові проведена перша в Україні велика політична демонстрація робітників, в якій брали участь 10 тис. учасників. Розігнана військами.

1901-1902 – Масові селянські виступи в Харківській губернії.

1905, кін. квітня - поч. травня – Масові мітинги, майовки, страйки на заводах Харківської губернії під гаслами «Геть самодержавство!».

12-18 грудня – Збройне повстання робітників Харкова.

– Спорудження у Харкові пам'ятника В.Н.Каразіну (скульптор І.Андреолетті).

1909 – Зйомки у Харкові перших в Україні художніх короткометражних ігрових кінофільмів.

1913, 14 грудня – Перший приїзд до міста та публічний виступ В.Маяковського.

1915 – У Харкові створена губернська наукова архівна комісія.

1917, 8 березня – Створений перший губернський український орган влади - організаційний комітет для підготовки губернського з'їзду на чолі з Гнатом Хоткевичем.

11 серпня – У Харкові відбувався губернський з'їзд представників «Просвіти».

24-25 вересня – У Харкові проходив український з'їзд Слобожанщини, на якій утворено новий орган влади - Рада Слобідської України.

9-10 грудня – Встановлення влади більшовиків на території Харківської губернії.

1917-1934 (з перервами) – Харків - столиця УСРР.

1918, 8 квітня– Війська УНР ввійшли з боями до Харкова. Губернським комендантом став полковник Олександр Шаповал.

18 листопада – У місті встановлена влада Директорії.

1919, грудень – По всій території краю встановлена влада більшовиків і створено уряд на чолі з Г.Петровським.

1920 – Рейд військ Н.Махно територією Харківщини

– Створення державного історичного музею.

1922, квітень – У Харкові утворена Спілка селянських письменників «Плуг»(Д. Бедзик, Н. Забіла, П. Панч та ін.).

1923, 26 січня – У Харкові утворена Спілка пролетарських письменників України «Гарт» (О. Довженко, М. Йогансен, П. Тичина, М. Хвильовий та ін.).

1924 – Із Харкова почали діяти перші регулярні авіаперельоти - Харків-Полтава-Київ, Харків-Чигирин-Одеса.

1925, 28-31 травня – У Харкові відбулася І Всеукраїнська конференція краєзнавців.

1925-1929 – Будівництво у Харкові першого в Україні висотного будинку Державної промисловості.

1928 – З Харківського аеропорту уперше в Україні розпочала роботу перша міжнародна авіалінія - Харків-Баку-Ензелі (Іран).

1930, 6-15 листопада – У Харкові проходила міжнародна конференція пролетарських і революційних письменників, в якій взяли участь 120 делегатів із 22 країн, у тому числі Л. Арагон, А. Барбюс, А.З егерс та ін.

1931, 1 жовтня – Вступив у дію і випустив перший трактор Харківський тракторний завод ім.С. Орджонікідзе.

1932, 27 лютого – Утворення Харківської області, яка на той час включала чотири великі міста (Харків, Суми, Полтаву, Кременчук) та 78 районів.

1932, 10 жовтня – Учені Українського фізико-технічного інституту (м.Харків) К. Синельников, А. Вальтер, А. Лейпунський, Г. Латишев уперше в СРСР здійснили ядерну реакцію по розщепленню атомного ядра літію.

15 грудня –Постанова ЦК ВКП(б)У про заборону завезення товарів та торгівлі у 22 районах Харківської області, що фактично означало смерть від голоду. На Харківщині – голодомор.

1935, 24 березня – Відкриття У Харкові пам'ятника Т.Г.Шевченку (Скульптор М.Манізер).

1939 – Після відокремлення Полтавської та Сумської областей та утворення Дергачівського району в складі Харківської області нараховувалося 33 райони.

1940 – У Харкові конструктори М.Кошкін та В.Виниченко створили кращий танк II світової війни - Т-34.

1940 – У Харкові органи НКВС розстріляли польських полонених із Старобільського табору.

1941, 20 вересня – фашистські війська зайняли перший райцентр Харківської області - місто Красноград.

вересень-жовтень – евакуація населення, заводів, фабрик, майна колгоспів, радгоспів, зібраного врожаю.

24 жовтня – евакуйовано ХТЗ.

кін. вересня - 25 жовтня – жорстокі оборонні бої радянських військ на підступах до Харкова.

24 жовтня – німецько-фашистські війська захопили Харків.

1941, жовтень - 1943, лютий – діяв Харківський підпільний обком КП(б)У.

1941 – перші 25 танків Т-34 випустив евакуйований ХТЗ.

1942, 12-19 травня – Харківська битва. Значних втрат зазнали радянські війська і не змогли втримати важливий плацдарм на Сіверському Дінці.

1942, 27 жовтня – «Радянська Україна» надрукувала звернення колективу Харківського заводу «Серп і молот» до трудящих, евакуйованих з України, із закликом взяти участь у створенні фонду будівництва танкової колони «За Радянську Україну!».

1943, 3 березня – біля села Таранівка Зміївського району Харківської області 25 радянських воїнів під командуванням П.Н.Широніна в нерівному бою підбили 13 фашистських танків і знищили 100 німецьких солдатів.

4-25 березня – Харківська оборонна операція.

8 березня – Перший бій 1-го Окремого Чехословацького батальйону під командуванням О.Яроша біля села Соколово Зміївського району.

17-27 липня – Ізюм - Барвінківська наступальна операція військ Південно-Західного фронту, внаслідок якої радянські війська форсували Сіверський Донець і скували сили ворога, надавши значну допомогу Воронізькому фронтові у проведенні операцій під Курськом.

23 серпня – у ході Білгородсько-Харківської операції війська Степного фронту остаточно звільнили Харків.

Грудень – у старому оперному театрі Харкова відбувся перший в історії судовий процес над військовими злочинцями.

1945, 8 січня – У Харкові відновлено одне із найстаріших книгосховищ країни - Центральну наукову бібліотеку.

1 лютого – ХТЗ ім. С.Орджонікідзе приступив до серійного випуску тракторів.

1946 – у Харкові відновлена друкарня ім.М.Фрунзе – найбільше поліграфічне підприємство в Україні.

1958, 26 лютого – наказом Президії Верховної Ради СРСР Харківська область нагороджена орденом Леніна.

1960, грудень – на турбінному заводі ім.Кірова завершено виготовлення найбільшої у світі одновальної парової турбіни потужністю 300 тис. кВт.

1964 – у Граковому на Харківщині збудовано перший і найбільший у світі радіотелескоп.

1968, 25 січня – у Харкові відкрито пам'ятник М.О.Скрипнику.

1969, 25 березня – у Харкові відкрита Всесоюзна виставка декоративно-прикладного мистецтва.

1970, грудень – у Харкові завершено виготовлення турбогенератора-гіганта потужністю 1 млн.кВт.

1975, 23 серпня – у Харкові відкрито рух на першій ділянці метрополітену.

1988, 13 травня – Відкриття у Харкові Всесоюзного Шевченківського свята літератури і мистецтва.

1992, 30 березня – у Харкові проведений Вечір пам'яті репресованих у сфабрикованій справі Спілки визволення України.

1993, грудень – у Харкові пройшли урочисті заходи з нагоди 100-річного ювілею М.Хвильового.

1995, 28 червня – у Харкові проходили урочистості з нагоди 70-річчя Українського комітету краєзнавства.

1996, 14 лютого – Харківська міська рада народних депутатів ухвалила рішення «Про створення міського підрозділу місцевої міліції». Наказом УМВС України в Харківській області був створений окремий батальйон патрульно-постової служби міліції. Штатна чисельність становила 151 одиницю. Особовий склад отримував додаткову нарукавну нашивку з гербом Харкова і надписом «Місцева міліція. Харків»

1998, 29 березня– вибори до Верховної Ради України. У виборах взяли участь 700465 харків'ян. Результати виборів у Харкові: Комуністична партія України – 27,8%, Прогресивна соціалістична партія України – 15,3%, Партія зелених – 6,4%, Народно-демократична партія України (об'єднана) – 4,8%, Народний Рух

України – 4,1%. Незважаючи на сутужне життя, більшість харків'ян виявили велику громадську активність, однак меншу, ніж пересічно по Україні.

29 березня – в Харкові пройшли перші міські вибори відповідно до нового законодавства. На посаду міського голови було висунуто 12 кандидатів, які репрезентували громадські сили різної політичної орієнтації. М.Д.Пилипчук, досвічений господарник і керівник міського самоврядування, отримав переконливу перемогу(38,8%) і посів місце міського голови.

1999, 11 жовтня – надання Харківському національному університету ім. В.Н. Каразіна статусу національного. Університет є одним із найбільших наукових центрів України. У ньому представлені практично всі напрямки сучасної фундаментальної науки. Досягнення університету здобули йому заслужений авторитет як в Україні, так і за її межами.

29 грудня – створено Харківську обласну організацію «Молодий народний Рух». За головну мету своєї діяльності ця організація ставить сприяння побудові та зміцненню Української держави.

27 червня – Указ Президента України №731/99, яким на території Харкова введено спеціальний режим інвестиційної діяльності. Це привело до зростання загального обсягу інвестицій в економіку міста протягом вже першого року дії спеціального режиму до 143,1 млн. доларів США.

2000, 21 серпня – урочисте відкриття та початок конкурсних програм І Міжнародного фестивалю естрадної пісні ім. К.І. Шульженко та І фестивалю патріотичної пісні «Солдати миру ХХ1 століття».

29 листопада – прийняття Харківською міською радою ХХІІІ скликання Статуту територіальної громади Харкова, який став своєрідною «Конституцією» міста. Спеціальну статтю Статуту присвячено меті і завданням теріторіальної громади. Статут визначає символіку міста, регулює взаємовідносини територіальної громади, її органів, посадових осіб між собою, з державними органами, підприємствами, організаціями, установами.

2002, 31 березня. – вибори до Верховної Ради України. Уперше в історії пропорційної виборчої системи в Україні перемогу здобули не комуністи. Перемогу здобув блок «Наша Україна» (23,57%), але в Харкові він набрав скромний «електоральний врожай» - 6,83%. Серед народних депутатів України, що отримали мандат за списком блоку «Наша Україна», було шестеро харків'ян.

19 грудня – відбулось урочисте відкриття меморіального комплексу «Дробицький Яр». В лютому 1991 р. громадський комітет «Дробицький Яр» виступив з ініціативою побудувати Меморіал жертвам фашизму.

2003, 5 квітня – В Художньому музеї відкрилась виставка робіт Миколи та Святослава Рерихів, наданих Міжнародним Центром Рерихів.

15 червня – Харківський авіазавод прийняв участь в 45-му Міжнародному авіаційно-космічному салоні в Ле Бурже (Франція). В цьому році наші літаки були єдиними машинами з країн СНД, які здійснили демонстраційні польоти. Харківяни повернулися додому з перемогою в одній з номінацій конкурсу журнала Aerospace Indastry Awards і контрактом на постачання авіакомпанії Air Libya п'яти Ан-140.

21 серпня – Відкриття меморіальної дошки К.І Шульженко – БК ХЕМЗ, меморіальної дошки Л.Ф. Бикову – театр ім. Т.Г. Шевченка.

23 серпня – Харків відзначив 60-ту річницю остаточного визволення рідного міста від фашистів.

26 грудня – указом президента України Л.Кучми Харківській державній академії міського господарства було надано статус національної.

2004 р., січень **–** Харківський національний університет ім.В.М. Каразіна був прийнятий до Європейської асоціації університетів.

23 серпня – харків'яни відзначили 350-ту річницю заснування рідного міста.

26 серпня –пуск двох нових станцій метро – «Ботанічний сад» і «23 серпня».

17 листопада – 200-та річниця заснування Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

2005, 1 серпня – харківський футбольний клуб «Металіст» вперше у своїй історії став лідером турнірної таблиці в Чемпіонаті України серед команд Вищої ліги.

2 серпня – за адресою: вул.Мироносицька, 33 відкрилася приймальня Президента України в Харківській області.

22 серпня – відкриття другої черги комплексу «Меморіал жертвам нацизму у Дробицькому Яру»

23 серпня – відкриття музею на меморіалі «Висота маршала Конєва». Виставлені 4 ексклюзивні картини. Картина «Незламні духом» показує полонених матросів, яких у 1942 р.і вели через Харків.Ще 3 картини називаються: «Харків вільний!», «Покинуті у вічність», «Фатальний прорив». Інші експонати узяті з фондів Історичного і Художнього музеїв.

23 серпня – підписана Угода про співробітництво в торгово-економічній, науково-технічній і гуманітарно-культурній сферах між містами Харковом і Кутаїсі (Грузія).

2006, 24 лютого – Всеукраїнський ІТ-форум «Погляд у майбутній розвиток Харківського регіону через інформаційні технології та побудову інформаційного суспільства».

6 березня – губернатор Харківської області А. Аваков і премєр-міністр Ю. Єхануров підписали протокол про наміри: Харківська область офіційно стане науковим центром України.

4 квітня – проведення І Всеукраїнського краєзнавчого семінару у Харкові.

27 травня – проведений День Європи в Харкові.

21 липня – на Південному вокзалі відкрито новий термінал: приміський термінал станції Харків-Пасажирський.

19 серпня – 30 років харківському метрополітену.

19 серпня – 110 років заводу ім. Малишева. Завод був заснований як паровозобудівне підприємство, в роки незалежності став першим в Україні

заводом оборонної промисловості, який почав продавати бойову техніку за кордон.

5 вересня – Уряд визначив найкомфортніші населенні пункти України. Харків посів 3 місце в конкурсі «Населений пункт найкращого благоустрою і підтримки громадського порядку».

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України - національний гімн на музику М.Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Столицею України є місто Київ.

ВЕЛИКІ КНЯЗІ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КИЇВСЬКОЇ РУСІ)

Великі князі Київської держави (Київської Русі) доби становлення

Олег	882-912 рр.
Ігор	912-945 рр.
Ольга	945-964 рр.
Святослав	964-972 рр.

Великі князі Київської держави (Київської Русі) доби розквіту

Володимир Великий (Святий)	980-1015 рр.
Ярослав Мудрий	1019-1054 рр.

Великі князі Київської держави (Київської Русі) доби феодальної роздробленості

Ізяслав	1054-1068 рр.
Ізяслав	1069-1073 рр.
Святослав II	1073-1076 рр.
Ізяслав	1077-1078 рр.
Всеволод	1078-1093 рр.
Святополк-Михаїл	1093-1113 рр.
Володимир Мономах	1113-1125 рр.
Мстислав-Федір-Гаральд	1125-1132 рр.
Ярополк II	1132-1139 рр.
Вячеслав	1139 р.
Всеволод II	1139-1146 рр.
Ігор II	1146 р.
Ізяслав II	1146-1154 рр.
Юрій Довгорукий	1154-1157 рр.

Ростислав I	1158-1167 рр.
Мстислав II	1167-1170 рр.
Святослав III	1175-1194 рр.
Рюрик	1194-1215 рр

ГЕТЬМАНИ

Гетьмани всієї України

Богдан Хмельницький	1648-1657 рр.
Юрій Хмельницький	1657 р.
Іван Виговський	1657-1659 рр.
Юрій Хмельницький (вруге)	1659-1663 рр.
Іван Мазепа	1704-1709 рр.

Гетьмани Лівобережної України

Іван Брюховецький	1663-1668 рр.
Петро Дорошенко	1668 р.
Дем’ян Многогрішний	1669-1672 рр.
Іван Самойлович	1672-1687 рр.
Іван Мазепа	1687-1709 рр.
Іван Скоропадський	1708-1722 рр.
Павло Полуботок (наказний)	1722-1724 рр.
Данило Апостол	1727-1734 рр.
Кирило Розумовський	1750-1764 рр.

Гетьмани Правобережної України

Павло Тетеря	1663-1665 рр.
Опара	1665 р.
Петро Дорошенко	1665-1676 рр.
Петро Суховієнко (кошовий гетьман)	1668-1669 рр.
Михайло Ханенко	1669-1674 рр.
Юрій Хмельницький (втретє)	1677-1681 рр.
Іван Мазепа	1704-1709 рр.
Пилип Орлик (в еміграції)	1710-1742 рр.

ПРЕЗИДЕНТИ УКРАЇНИ

1. Леонід Кравчук (1991-1994 рр.).
2. Леонід Кучма (1994-2005 рр.).
3. Віктор Ющенко (2005-2010 рр.)

У 2010 р. Президентом України обрано Віктора Януковича.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ЯЦЮК Микола Володимирович
ЖВАНКО Любов Миколаївна
РЯБЧЕНКО Ольга Леонідівна
ФЕСЕНКО Галина Григорівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: СЛОВНИК-ДОВІДНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерне верстання та макет М. В. Яцюк, Л. М. Жванко

План 2010, поз. 567 М

Підп. до друку 24.11.2010 Формат 60х84 1/16
Друк на різографі.
Ум. друк. арк. 10. Наклад 100 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач:
Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи:
ДК №731 від 19.12.2001